

Διπλωματική Εργασία

*«Η ΣΧΕΣΗ ΜΗΤΕΡΑΣ-ΠΑΙΔΙΟΥ
(0-5 ΕΤΩΝ)*

*ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΤΟΥ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΟΥ
ΑΝΘΡΩΠΟΥ»*

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια: Μαριάννα Δρέ- Λαιζηνού

A. M.: 20501

Επιβλέπων Καθηγητής: Εμμανουήλ Π. Περσελής

Αθήνα 2017

“Επειδή η αγάπη του Θεού δεν
τελειώνει ποτέ, αλλά η αγάπη του
διαβόλου τελειώνει. Έτσι η κόλαση
είναι μέσα σε ένα τετράγωνο, επειδή το
τετράγωνο έχει αρχή και τέλος, αλλά
ένας κύκλος –όπως ο παράδεισος- δεν
έχει. Πιστεύω στην αγάπη του Θεού
επειδή ο Θεός μας έφτιαξε... δεν... Ο
Θεός μας έφτιαξε και μας έδωσε αγάπη
... ώστε να μπορούμε να αγαπάμε ο
ένας τον άλλο... κι αυτό είναι ¹”

Εξάχρονο αγόρι, που προσδιορίζει τον
εαυτό του ως άθεο

1

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανθρώπινη ανάπτυξη και θρησκευτικότητα είναι δύο έννοιες πολυσύνθετες, η κάθε μία από μόνη της. Η βιβλιογραφία και η επιστημονική έρευνα είναι εκτενής και πολύπλευρη για κάθε μια ξεχωριστά. Στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια να καταγραφεί και να περιγραφεί η σύμπραξη, η αλληλοπεριχώρηση των δύο αυτών εννοιών στη ζωή των βρεφών και των νηπίων από την οποία τόσες λίγες αναμνήσεις παραμένουν, αλλά ταυτόχρονα και τόσο θεμελιώδεις ικανότητες και δεξιότητες για την υπόλοιπη ζωή μας. Στην 'περιήγηση' αυτή δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην μητρική παρουσία και τον αντίκτυπο που έχει στο σύνολο της ζωής του παιδιού. Η προσπάθεια αυτή συνδυασμού δύο ουσιαστικά επιστημών, της (εξελικτικής) ψυχολογίας και της θεολογίας, ενέχει δυσκολίες αλλά και κινδύνους, κυρίως λόγω του ότι αν και έχουν κοινό τόπο αναφοράς, τον άνθρωπο, την εξέλιξη του προσώπου και της προσωπικότητάς του, τον ψυχικό του 'χώρο', διανύουν δρόμους παράλληλους, χωρίς αναφορές εκατέρωθεν. Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει διάλογος θεολογίας και ψυχολογίας, όμως είναι βασική προϋπόθεση η γνώση και αξιοποίηση των πτυχών της Θεολογίας, η βιωματική εμπειρία της πνευματικής ζωής εντός της Εκκλησίας, σε συνδυασμό με εκπαίδευση στα δεδομένα της Ψυχολογίας, ώστε να καταστεί εφικτό να αποτιμηθεί το πεδίο γνώσης του κλάδου, τα εργαλεία που διαθέτει, χωρίς να παραβιαστούν τα όρια της εκκλησιαστικής ζωής και η ουσία της πίστης. Σε μια τέτοια περίπτωση, χάνεται η αποτύπωση του θρησκευτικού βιώματος, όπως το βιώνουν οι πιστοί.

Είναι σημαντικό λοιπόν να γίνουν οι σωστές επιλογές από τον αχανή σχεδόν όγκο των ερευνητικών και θεωρητικών πληροφοριών, ώστε να επικεντρωθεί η εργασία σε λέξεις και έννοιες 'κλειδιά', ώστε να αποδοθούν σε λίγες προτάσεις οι βασικοί άξονες πλούσιων και πολύχρονων ερευνών και ανεπτυγμένων –ή, ακόμη περισσότερο για το χώρο της ψυχολογίας, αναπτυσσόμενων- θεωριών καθώς και της πλούσιας κληρονομιάς της Χριστιανικής ανθρωπολογίας.

Αναζητώντας εάν είναι θεμέλιο της θρησκευτικότητας του παιδιού η σχέση του με τη μητέρα, τίθεται ως υπόθεση προς διερεύνηση στην παρούσα εργασία το ερώτημα: αν ένα παιδί δεν έχει σχέση εμπιστοσύνης με τη μητέρα του, δεν έχει αναπτύξει μέσα του το βασικό εργαλείο σχέσης και επικοινωνίας; Κατά προέκταση δεν μπορεί να έχει σχέση και επικοινωνία με το Θεό, άρα ούτε και πίστη; Δεν ξέρει πώς είναι να εμπιστεύεσαι κάποιον, ξέρει πως είναι να περιμένεις τη στιγμή που θα πληγωθείς, θα προδοθείς. Η σχέση με τους γονείς –τη μητέρα βαθύτερα- καθορίζει τον τρόπο που ζει τον κόσμο. Αναπτύσσει –ή όχι- συναισθηματικές, επικοινωνιακές και κοινωνικές δεξιότητες στα πλαίσια που καθορίζει η σχέση των πρώτων χρόνων της ζωής. Μόνο η αντικατάσταση των προσώπων στη θέση των γονιών μπορεί να ανατρέψει το αποτέλεσμα αυτής της σχέσης. Βαθιά στην ψυχή μας βρίσκονται τα πλαίσια που έθεσαν για εμάς οι αντιδράσεις των γονιών μας όσο μεγαλώναμε –και βάσει αυτών ζούμε. Όταν βρεθεί κάποιος –και συνήθως μόνο στο Θεό επιτρέπουμε κάτι τέτοιο- να αντικαταστήσει τις 'προσταγές' που δεχθήκαμε για τη ζωή μας, να γίνει το πρόσωπο που εμπιστευόμαστε 'με κλειστά μάτια', τότε μπορούμε να υπερβούμε τα πλαίσια που τέθηκαν από τους γονείς μας τα πρώτα χρόνια της ζωής μας, και να μην ζούμε αντιδρώντας σε αυτά, αλλά δρώντας.

Ευχαριστώ τον Καθηγητή κ. Εμμανουήλ Π. Περσελή που με βοήθησε στην επιλογή του θέματος και μου έδωσε έτσι την ευκαιρία να ξεκινήσω αυτό το συναρπαστικό ταξίδι στην αγνότερη ηλικία του ανθρώπου και να ιχνηλατήσω τόσο σπουδαία για τη ζωή μας πρόσωπα, όπως ο Θεός και η μητέρα, και πραγματικότητες, όπως η ανθρώπινη ανάπτυξη, η εξέλιξη και η θρησκευτικότητα. Ελπίζω, με τη βοήθεια και την υποστήριξή του, να αποσαφηνιστούν οι διαδικασίες και οι συσχετισμοί της πρώτης παιδικής και βρεφικής ηλικίας σχετικά με τη μητρική παρουσία και το ρόλο της στη σχέση του παιδιού με το Θεό.

Ιδιαίτερος οφείλω να ευχαριστήσω την καθηγήτρια κ. Πανωραία Κουφογιάννη για την ολόπλευρη και ουσιαστική στήριξή της στην ερευνητική διαδικασία και τη συγγραφή της εργασίας, καθώς και τον ομότιμο Καθηγητή κ. Α. Μ. Σταυρόπουλο, για την αμέριστη συμπαράστασή του και υποστήριξη καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ	13
1. (α) Προσδιορισμός της έννοιας ‘θρησκευτικότητα’	14
Θρησκευτικότητα και πνευματικότητα	16
(β) Επί μέρους πλευρές –όροι της θρησκευτικότητας	20
Εικόνα του Θεού (God’s representation)	20
Αυτοεικόνα (self-image)	23
Πίστη (faith/belief)	25
Ύψιστες αξίες –νόημα ζωής	26
Θρησκευτική σκέψη	26
Θρησκευτική κρίση	27
(γ) Σχέση της θρησκευτικότητας με τους τομείς της ανθρώπινης ψυχονοητικής ανάπτυξης / «Συμμετοχή των διαφόρων επιπέδων του ψυχισμού»	30
Φαντασιακή διαδικασία	30
Γνωστική και συμβολική διαδικασία	31
Συναισθηματική διαδικασία	37
Ηθική ανάπτυξη	41
Κοινωνικότητα	43
2. Παιδική θρησκευτικότητα-πνευματικότητα: «γένησθε ως τά παιδιά» (Ματθ. 18,3)	46
ΜΕΡΟΣ Β: ΨΥΧΟΝΟΗΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	52
1. Αποσαφήνιση της έννοιας ανάπτυξη	53
(α) Προσδοκώμενη ψυχονοητική ανάπτυξη στη βρεφική και νηπιακή ηλικία	55
Ψυχοδυναμική θεώρηση	55
➤ Βασική εμπιστοσύνη-δυσπιστία /στοματικό-αισθητηριακό στάδιο	58
➤ Αυτονομία-ντροπή & αμφιβολία / μυϊκό-πρωκτικό στάδιο	58
➤ Πρωτοβουλία-ενοχή	60
Γνωστική-εξελικτική θεώρηση	62
➤ Αισθησιοκινητικό στάδιο	62
➤ Προεπιχειρησιακό στάδιο / στάδιο προλογικής σκέψης	63
Ορθόδοξη ανθρωπολογική θεώρηση	67
(β) Πορεία θρησκευτικής ανάπτυξης παιδιού μέχρι 5 ετών	71
i. Πρώτο στάδιο	74
ii. Δεύτερο στάδιο	77
ΜΕΡΟΣ Γ: ΣΧΕΣΗ ΜΗΤΕΡΑΣ ΠΑΙΔΙΟΥ	83
1. (α) Ρόλος μητέρας στην εν γένει ανάπτυξη του παιδιού στα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής του	84
Ενδομήτρια/προγεννητική περίοδος	84

Πρώτος χρόνος ζωής	86
Μεταβατικά αντικείμενα – παιχνίδι	90
Συναισθηματική ζωή	94
Πρώτη πενταετία (συνολική αντίληψη της σχέσης)	96
(β) Ρόλος μητέρας στη θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού μέχρι 5 ετών	108
(γ) Η σχέση μητέρας και παιδιού ως θεμέλιο της θρησκευτικότητάς του	116
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	124
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	132
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	200

ΠΙΝΑΚΕΣ

Στάδια θρησκευτικής κρίσης κατά Oser	29
Διαστάσεις σχεσιακής συνειδητότητας	49
Συνοπτική παρουσίαση θεωριών θρησκευτικής ανάπτυξης	80
Η αίσθηση του ατόμου για τον εαυτό και οι διαδοχικές (ανα)δημιουργίες των μεταβατικών του αντικειμένων	123

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την παρούσα εργασία² για τους σκοπούς του ΠΜΣ με κατεύθυνση *Ποιμαντική Θεολογία και Αγωγή* θα γίνει προσπάθεια να αναπτυχθεί και να διερευνηθεί το κομμάτι της εξελικτικής – αναπτυξιακής ψυχολογίας που αφορά την πορεία της θρησκευτικής ανάπτυξης του ανθρώπου τα πολύ πρώτα χρόνια της ζωής του, την συνολική τροφοδότηση των διαδικασιών αυτών από τη μητρική παρουσία, και συγκεκριμένα την κατεύθυνση –ή όχι- του παιδιού προς μια σχέση με το Θεό ή μακριά από Αυτόν, καθώς και την σπουδαιότητα αυτού του διαστήματος για τον υπόλοιπο χρόνο της ζωής. Στο χώρο της θρησκευτικής ανάπτυξης υπάρχουν μελέτες που, ακολουθώντας τα στάδια ανάπτυξης του Piaget, εστιάζονται στις σχολικές ηλικίες (που βρίσκονται εκτός του εύρους της εργασίας), όπως του R.Goldman³, ή ασχολούνται με όλο το ηλικιακό φάσμα, όπως του J. Fowler, και την πορεία που ακολουθεί αυτή η θρησκευτική ανάπτυξη, ενώ παράλληλα στο χώρο της ποιμαντικής συμβουλευτικής - ορθόδοξης ανθρωπολογίας υπάρχουν συμβουλές και κατευθύνσεις προς τους γονείς και τη μητέρα για την ανατροφή των παιδιών τους γενικά και ειδικά για τη θρησκευτική, αλλά και παρατηρήσεις για την πορεία του ανθρώπου προς το καθ' ομοίωσιν, όμως ακόμη είναι σε εκκρεμότητα ερωτήματα όπως:

«...Μέχρι ποιού βαθμού η θρησκευτική αντίληψη των γονέων επηρεάζει την ανατροφή των παιδιών τους, κυρίως σε ό,τι έχει σχέση με τη βασική κατά Erikson προϋπόθεση αυτής της ανατροφής, που είναι η δημιουργία αισθήματος εμπιστοσύνης στα νήπια, ...;»⁴

Καθώς *«...όλες σχεδόν οι μέχρι τώρα έρευνες έχουν δείξει ότι η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος παίζει πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση της θρησκευτικής αντίληψης (πίστη και συμπεριφορά) των παιδιών. ...[τίθεται] αναμφίβολα το ερώτημα: Μπορεί η θρησκευτικότητα στο παιδί να είναι επίκτητη, όπως φαίνεται να πιστεύει ο Piaget, ή αποτελεί έμφυτη τάση του ανθρώπου στην αναζήτηση του προορισμού του πάνω στη γη; ...Με άλλα λόγια, πώς και μέχρι ποιού σημείου το δέος, ο σεβασμός, η αγάπη και ο φόβος του παιδιού προς τους γονείς του, μεταβιβάζονται από τους γονείς στο Θεό; Είναι το παιδί τόσο παθητικός δέκτης της οικογενειακής ... αγωγής, ...ώστε να δέχεται την παντοδυναμία του Θεού ως δημιουργού του κόσμου, χωρίς αντίρρηση; Ή μήπως η απόδοση των ιδιοτήτων της παντοδυναμίας, παντογνωσίας, πανταχού παρουσίας κλπ στο Θεό, αποτελεί γλωσσική και πολιτισμική έκφραση της εσωτερικής πεποιθήσης του παιδιού, την οποία δανείζεται από το λεξιλόγιο και την κοινωνική-θρησκευτική συμπεριφορά των ενηλίκων;*

² Οι τρεις από τους πίνακες, καθώς και όλες οι παραπομπές της διπλωματικής εργασίας σε κείμενα, που προέρχονται από ξενόγλωσσα συγγράμματα τα οποία δεν έχουν μεταφραστεί και εκδοθεί στα ελληνικά, είναι μεταφρασμένες από τη συντάκτρια της παρούσης εργασίας. Αναλυτικά παρατίθενται τα μεταφρασμένα αποσπάσματα στο Παράρτημα.

³ «...Μόλις από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, και όταν η έρευνα του R. Goldman για την κατανόηση των θρησκευτικών εννοιών έγινε γνωστή μεταξύ των θεολόγων και παιδαγωγών της θρησκευτικής αγωγής, τότε άρχισε μια πρώτη σοβαρή συζήτηση για τις επιδράσεις και την αποτελεσματικότητα της θεωρίας του Piaget για τη θρησκευτική ανάπτυξη. Πάντως το κύριο μέρος της συζήτησης περιορίστηκε σε θέματα διδακτικής του θρησκευτικού μαθήματος και ιδιαίτερα της διδασκαλίας των θεολογικών εννοιών.», Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 118

⁴ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 52

Η έρευνα ... θα πρέπει να εξετάσει ... εάν το οικογενειακό περιβάλλον επηρεάζει εξ ολοκλήρου τη θρησκευτική αντίληψη του παιδιού ή εάν το ίδιο το παιδί αυθόρμητα εκδηλώνει σημεία με τη συμπεριφορά και τις ερωτήσεις του, που πιστοποιούν την ύπαρξη έμφυτης θρησκευτικότητας. Ιδιαίτερα η έρευνα θα πρέπει να εστιαστεί στην προσχολική ηλικία, προτού το παιδί δεχτεί την οποιαδήποτε επίδραση από τη σχολική θρησκευτική αγωγή».⁵

Επιπλέον, υπάρχει και το ερώτημα ποια είναι η σημασία της απουσίας των γονέων ή των αρνητικών εμπειριών με τους γονείς για τη διαμόρφωση των σχέσεων του παιδιού και του ενήλικου αργότερα με ένα Θεό Πατέρα;

Με άλλα λόγια, κέντρο της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση του θρησκευτικού βιώματος, δηλαδή

«...Τι είναι θρησκευτικό βίωμα, ποια είναι η ουσία του θρησκευτικού βιώματος, αν υπάρχει δηλαδή κάτι στον ανθρώπινο ψυχισμό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αίσθημα, αίσθηση, αισθητήριο, συναίσθημα θρησκευτικό ή του θείου ή του Θεού, κάτι τέλος πάντων σαν ένα βιολογικό δεδομένο 'γενετικά' δοσμένο ή κάτι άλλο σαν ένας δέκτης του μηνύματος της θρησκείας, που θα βοηθούσε τον άνθρωπο γενικά και ειδικότερα το παιδί και τον έφηβο ν' αποκριθεί και ν' ανταποκριθεί στον Θεό.»⁶

Η βιβλιογραφική έρευνα, λαμβάνοντας υπόψη την κριτική μελέτη της συνεισφοράς των Piaget & Erikson αλλά και της πιο ολοκληρωμένης θεωρίας θρησκευτικής ανάπτυξης του Fowler (Stages of Faith) από τον Περσελή, προχώρησε στη μελέτη των θεωριών ανάπτυξης από τους θεωρητικούς μέσα από τα δεδομένα της διεθνούς βιβλιογραφίας, με σημαντική καθοδήγηση μέσα από το βιβλίο του J. Nelson (Psychology, Religion and Spirituality) που αποτελεί ουσιαστικά μια εγκυκλοπαίδεια σχετικά με την θρησκευτικότητα/πνευματικότητα και τις αντίστοιχες θεωρητικές προσεγγίσεις της ψυχολογίας. Από την ψυχοδυναμική θεωρία κρίθηκε απαραίτητη η ανάλυση της θεωρίας δεσμού, όπως διατυπώθηκε από τον Bowlby, τη Klein και τον Winnicott, από όπου και προέκυψε η ανάγκη να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη του έργου του τελευταίου γύρω από τους μηχανισμούς αλληλεπίδρασης μητέρας-παιδιού, μέσω των οποίων αυτή σχέση διαμορφώνει την πραγματικότητα για το παιδί. Στην ψυχοδυναμική θεώρηση της θρησκευτικότητας εντάσσεται και η έρευνα της A.M. Rizzuto (Birth of the Living God) σχετικά με τις διαδικασίες διαμόρφωσης της εικόνας του Θεού, τα στοιχεία που προσφέρουν στην εικόνα αυτή οι εσωτερικευμένες γονεϊκές εικόνες της παιδικής ηλικίας, καθώς και με την εξέλιξη της εικόνας του Θεού στην πορεία ζωής του ανθρώπου. Τα ευρήματα αυτής της έρευνας ανέδειξαν την εικόνα του Θεού ως μια πολύ σημαντική πτυχή της θρησκευτικότητας και οδήγησαν στην συμπερίληψη της αντίστοιχης ενότητας, όπου και παρουσιάζονται αναλυτικά. Επίσης, είναι πάρα πολύ σημαντική η συνεισφορά αυτής της έρευνας στην μελέτη για την πορεία της θρησκευτικής ανάπτυξης.

Η αναζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία με τις λέξεις-κλειδιά παιδί και θρησκευτικότητα οδήγησε την έρευνα στην πνευματικότητα, αφού ο όρος θρησκευτικότητα δεν συναντάται στη βιβλιογραφία, και στο συλλογικό έργο "Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications" με βασικό επιμελητή τον D. Ratcliff, το οποίο παρουσιάζει απόψεις κι αναλύσεις ερευνητών για την παιδική

⁵ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 73-74

⁶ Σταυρόπουλος, Α. Μ., *Η θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού. Ψυχολογική προσέγγιση*, σελ. 8

πνευματικότητα βασισμένες κατά κύριο λόγο σε κείμενα της Αγίας Γραφής. Περαιτέρω αναζήτηση οδήγησε τη βιβλιογραφική έρευνα στις επιστημονικές έρευνες, αφ' ενός των Hay-Nye (Spirit of the Child) για την πνευματικότητα των παιδιών, όπου ερευνητικά αποτυπώνεται η θρησκευτικότητα των νηπίων, και αφ' ετέρου στις διαδοχικές επιστημονικές έρευνες της S. de Roos σε νήπια, που είναι το ηλικιακό επίπεδο με το οποίο ασχολείται η παρούσα εργασία, και οι οποίες διερευνούν τί εικόνα Θεού έχουν. Οι έρευνες διεξήχθησαν σε πληθυσμό κατά κύριο λόγο Χριστιανικό (δυτικές Χριστιανικές ομολογίες και Καθολικοί), αν και δεν συμμετείχαν Ορθόδοξοι.

Από την αρχή κρίθηκε απαραίτητο να συμπεριληφθεί στην παρούσα έρευνα η καθ' αυτό θρησκευτική αντίληψη της θρησκευτικότητας, και της παιδικής συμπεριλαμβανομένης, όπως αποτυπώνεται στα συγγράμματα του ίδιου του σώματος των πιστών, να παρουσιαστεί το ζωντανό, συλλογικό υποκειμενικό βίωμα μιας πιστεύουσας κοινότητας. Επιλέχθηκε ο χώρος της Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Γραμματείας λόγω του πλαισίου στο οποίο διενεργείται η μελέτη, το οποίο ορίζεται ως *Ποιμαντική Θεολογία και Χριστιανική Αγωγή*. Λόγω του ενιαίου της εκκλησιαστικής γραμματείας των πρώτων χρόνων της Εκκλησίας, που οδηγεί στη σύγχρονη χρήση της Αγίας Γραφής αλλά και των Πατέρων των πρώτων αιώνων από κοινού από όλο το Χριστιανικό κόσμο, θεωρείται πώς οι θεολογικές επισημάνσεις αφορούν τους Χριστιανούς στο σύνολό τους, κάτι που υποστηρίζεται και βιβλιογραφικά στις έρευνες και τις μελέτες που αναφέρονται. Στην αίσθηση της θρησκευτικότητας των παιδιών συνεισέφεραν σημαντικά και τα δύο έργα από την Αδελφή Μαγδαληνή και τη Σ. Κουλόμζιν, επειδή ακριβώς έχουν έντονο αφηγηματικό λόγο και ζωντανούς διαλόγους. Λόγω του πλαισίου διενέργειας της μελέτης και του ορισμένου χώρου μιας διπλωματικής εργασίας δεν κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν έρευνες σχετικά με την θρησκευτικότητα στις ασιατικές θρησκείες και πληθυσμούς, καθώς δεν είναι μια θρησκευτολογική μελέτη.

Η δομή της εργασίας διαμορφώθηκε μέσα από τη μελέτη επιστημονικών ερευνών σχετικά με τη θρησκευτική ανάπτυξη (παιδιών σχολικής ηλικίας όμως). Κρίθηκε αναγκαία η ανάλυση της έννοιας της θρησκευτικότητας στις επί μέρους πλευρές της, ώστε να φανεί ξεκάθαρα ποιές πλευρές της θρησκευτικότητας επηρεάζει η μητέρα. Μετά από εξονυχιστική αποδελτίωση των εννοιών και των αναφορών στην αναφερόμενη βιβλιογραφία έγινε εφικτό να μελετηθούν συγκριτικά τα δεδομένα που είχαν συλλεγεί, και αποτυπώθηκε πιο ξεκάθαρα η πορεία της σχέσης μητέρας-παιδιού, και τον τρόπο με τον οποίο συνεισφέρει στη διαμόρφωση της θρησκευτικότητας του δεύτερου. Αποτυπώθηκε επίσης η εικόνα του τί συνιστά (τί σημαίνει τελικά) την παιδική θρησκευτικότητα μέσα από τα ευρήματα των επιστημονικών ερευνών. Το γεγονός ότι οι απόψεις και αναλύσεις των ερευνητών βασίστηκαν σε σημαντικό βαθμό στο ευαγγελικό κείμενο της συναντήσεως του Ιησού με τα παιδιά (Μτ 18,3) οδήγησε στην αντίστοιχη ενότητα της παρούσης εργασίας.

Μέσα από αυτή τη βιβλιογραφική έρευνα προέκυψαν αβίαστα τα συμπεράσματα της παρούσης εργασίας, καθώς διαπιστώθηκε ομογνωμία στις επιστημονικές έρευνες σχετικά με την παιδική πνευματικότητα /θρησκευτικότητα: τόσο οι Hay-Nye όσο και η επιστημονική ομάδα της Simone de Roos έχουν πανομοιότυπη, ξεκάθαρα διατυπωμένη και επιστημονικά τεκμηριωμένη άποψη για τον έμφυτο

χαρακτήρα της θρησκευτικότητας, όπως εκφράζεται από παιδιά 4-11 ετών. Όσον αφορά το ερευνητικό ερώτημα της παρούσης εργασίας διαπιστώνεται πως η θεολογική έννοια του αυτεξουσίου κάθε ανθρώπου βρίσκει έρεισμα και στις αναφερθείσες έννοιες, αφού ο ρόλος της μητέρας, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικά, δεν είναι απόλυτα, οριστικά και αμετάκλητα καθοριστικός για τη θρησκευτικότητα του παιδιού.

Προσπαθώντας, λοιπόν, με τη μελέτη αυτή να βρεθούν απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα, στο πρώτο μέρος γίνεται προσπάθεια κατ' αρχήν να προσδιοριστεί η έννοια της θρησκευτικότητας, να παρουσιαστούν τα «κομμάτια» της, όπως η εικόνα για το Θεό, η θρησκευτική σκέψη, η αυτοεικόνα και φυσικά η πίστη. Το κέντρο βάρους της μελέτης είναι αν το θρησκευτικό συναίσθημα υπάρχει μόνο εντός ή και εκτός της σφαίρας επιρροής των γονιών. Ο προσδιορισμός της προέλευσής του αποπειράται μέσα από τις αναφορές των θεωριών της θρησκευτικής ανάπτυξης. Έτσι η εργασία εστιάζεται στα πρώτα χρόνια της ζωής και τη θρησκευτική αντίληψη του παιδιού στην πρώτη πενταετία της ζωής, στο πώς αυτή παρουσιάζεται κι εξελίσσεται, και από ποιούς παράγοντες επηρεάζεται, με εκτενέστερη αναφορά στην επιρροή της μητέρας, που είναι συνήθως και ο κοντινότερος άνθρωπος στα παιδιά αυτής της ηλικίας, βρεφικής και νηπιακής. Ολοκληρώνοντας το πρώτο μέρος, αναζητείται η σχέση της θρησκευτικότητας με την πολύπλευρη ανάπτυξη, ακολουθώντας τη δομή που βρέθηκε στο έργο του Α.Μ. Σταυρόπουλου *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του παιδιού-ψυχολογική προσέγγιση*: με τη γνωστική ικανότητα του ανθρώπου, με το συμβολισμό και τη φαντασία, αλλά και με άλλες πλευρές της έκφρασης και της συμπεριφοράς του, όπως η συναισθηματική, που έχει αρχικά και μεταγενέστερα στάδια, η κοινωνική του έκφραση που αλλάζει με την ηλικία αλλά κυρίως με την ωρίμανση, και βεβαίως η ηθική⁷. Όλες σχετίζονται με τη θρησκευτική, που είναι και το κέντρο του ενδιαφέροντος της εργασίας. Αυτές οι πλευρές της ανάπτυξης είναι αλληλένδετες και παράλληλα, αλλά όχι πάντα ταυτόχρονα, εξελισσόμενες. Αυτό φαίνεται και από τις θεωρίες ανάπτυξης⁸ που ασχολούνται με την παιδική ηλικία και το δεσμό μητέρας παιδιού⁹, δηλαδή η ψυχοδυναμική θεώρηση και οι κυριότεροι εκφραστές της (που έχουν ασχοληθεί διεξοδικά με την παιδική ηλικία και τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα) και η γνωστική-αναπτυξιακή θεώρηση, (στην οποία είναι βασισμένη η επιστημονική έρευνα για τη θρησκευτική ανάπτυξη¹⁰). Δεν μπορεί βέβαια παρά να συμπεριλαμβάνεται η θεώρηση της Εκκλησίας για την ανάπτυξη και εξέλιξη του ανθρώπου, η Ορθόδοξη ανθρωπολογία, όπως έχει εκφραστεί από τους Πατέρες στην θεολογία του προσώπου.

Όλες οι θεωρίες ανάπτυξης δέχονται πως ο ρόλος της αγωγής, της οικογένειας και ιδιαίτερως των γονιών είναι μεγάλης σημασίας για τη μετέπειτα συμπεριφορά του παιδιού, καθώς «τα πρώτα χρόνια της

⁷ «Είναι η κεντρική, η βασική πλευρά της προσωπικότητάς του. Αναμφισβήτητα, το κάθε προσόν και η κάθε ιδιότητα της προσωπικότητας αποκτά διαφορετικό χαρακτήρα ανάλογα με το σύστημα των ηθικοπολιτιστικών σχέσεων μέσα στις οποίες διαπλάθεται και τις ηθικές αξίες που το σύστημα αυτό προβάλλει.», Σμαραγδά-Τσιάντζη, Μ., *Αγωγή της προσχολικής ηλικίας*, σελ. 167

⁸ Παρασκευόπουλος, Ιω., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*, τ. 1 προγεννητική περίοδος-βρεφική ηλικία, σελ. 25

⁹ Οι θεωρητικοί της συμπεριφοριστικής σχολής δεν διατυπώνουν ολοκληρωμένη θεωρία ανάπτυξης, που να στοχεύει σε κάποιο ιδεώδες ανάπτυξης, ούτε εμβαθύνουν στις διαπροσωπικές σχέσεις της οικογένειας: Salkind, *Θεωρίες ανάπτυξης*, σελ. 214, και «Το άτομο έρχεται στον κόσμο εξοπλισμένο με ορισμένης μορφής βασικούς μηχανισμούς ή αντανακλαστικά. Οι περιβαλλοντικές επιδράσεις διευκολύνουν την ανάπτυξη προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Η ανάπτυξη δεν είναι υπο-παράγωγο της ηλικίας του παιδιού, αλλά προϊόν της αλληλεπίδρασής του με εκείνες τις περιβαλλοντικές δυνάμεις που συχνά ελέγχονται από τους γονείς και τους δασκάλους», σελ. 215.

¹⁰ Fowler, *Stages of Faith*, 1981, Goldman, *Readiness for Religion*, 1964.

ζωής του βρέφους, όταν μπαίνουν τα θεμέλια της προσωπικότητας, γεγονός που το ίδιο αγνοεί, αποτελούν αποφασιστική περίοδο για την ανάπτυξή του»¹¹. Ανάλογα με την θεωρία ανάπτυξης που επιλέγεται κάθε φορά δίνεται μια ξεχωριστή προοπτική. Εξειδικεύεται αυτή η παρουσίαση στο ρόλο που διαδραματίζει η μητέρα, κυρίως όπως αποτυπώνεται σε τρεις βασικές προσεγγίσεις: τη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων από τη M. Klein, τη θεωρία του μεταβατικού αντικειμένου τον D. Winnicott, και τη θεωρία του δεσμού όπως διατυπώθηκε από τον J. Bowlby.

Επίσης, με βάση το έργο του J. Fowler για την θρησκευτική ανάπτυξη, γίνεται αναφορά στην πορεία της θρησκευτικής ανάπτυξης, δίνοντας έμφαση για το σκοπό της εργασίας ιδιαίτερα στα πρώτα πέντε χρόνια ζωής του παιδιού.

Στη συνέχεια, επισημαίνονται οι προσεγγίσεις των θεωριών για το ρόλο της μητέρας στην ανάπτυξη του παιδιού, ειδικά για τα πρώτα χρόνια, και τη σημασία που έχει το μητρικό πρόσωπο για τη γενικότερη εξέλιξη του παιδιού καθ' όλο το διάστημα της ζωής του, και ειδικά για τη θρησκευτικότητά του, καθώς υπάρχει το ερώτημα για το

«Ποια μπορεί να είναι η σημασία της απουσίας των γονέων ή των εμπειριών από κακούς γονείς για τη διαμόρφωση των σχέσεων του παιδιού ή του ενήλικου μ' ένα Θεό Πατέρα; Χρειάζεται μεγάλη προσοχή για να μην περιπέσουμε σε ακρότητες ως προς το ζήτημα αυτό. Γιατί υφίσταται ο κίνδυνος είτε να μη λάβουμε καθόλου υπόψη ή να μην παρατηρήσουμε τυχόν ελλείψεις της πατρικής ή γονεϊκής παρουσίας και τις τυχόν επιπτώσεις τους πάνω στην εικόνα του Θεού, είτε να τις λάβουμε υπερβολικά υπόψη»¹².

Στο τελευταίο μέρος της εργασίας, στα συμπεράσματα, και μέσα σε αυτό το λαβύρινθο, που διαμορφώνεται πιο περίπλοκος κι από τον μινωικό μέσα από το συνδυασμό τόσων απόψεων αφ' ενός για την ανάπτυξη κι αφ' ετέρου για τη θρησκευτικότητα - θρησκευτική ανάπτυξη απαντάται το ερώτημα κατά πόσο το θρησκευτικό συναίσθημα στον άνθρωπο είναι έμφυτο κι αυθόρμητο, κομμάτι της ανθρώπινης ψυχής αυθύπαρκτο ή αποτέλεσμα περιβαλλοντικών επιρροών, δηλαδή επίκτητο, και χρειάζεται οπωσδήποτε την επιρροή του περιβάλλοντος για να λειτουργήσει. Στην προσπάθεια, δηλαδή, να απαντηθεί επαρκώς το βασικό ερώτημα της εργασίας περιλαμβάνεται, κατά συνέπεια, και η απάντηση στο ερώτημα ποιό ρόλο τελικά μπορούμε να αποδώσουμε στη διαπροσωπική σχέση της δυάδας μητέρα - παιδί για τη δημιουργία της προσωπικότητας των παιδιών, ιδιαίτερα δε της θρησκευτικής τους ταυτότητας και έκφρασης και κατά πόσο ευθύνονται οι γονείς, ειδικά η μητέρα, για την προσωπικότητα και τη θρησκευτικότητα των παιδιών τους.

¹¹ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 45

¹² Σταυρόπουλος, Α. Μ., *Η θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού. Ψυχολογική προσέγγιση*, σελ. 19

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

1. (α) Προσδιορισμός της έννοιας 'θρησκευτικότητα'

Πυρήνας αυτής της εργασίας είναι η έννοια της θρησκευτικότητας. Καθίσταται αναγκαία, ως εκ τούτου, η διερεύνησή της: Πώς ορίζεται; Έχει έναν αποδεκτό ορισμό ή πολλούς; Αναλύεται σε επί μέρους όρους; Μεταλλάσσεται με το χρόνο;

Οι άνθρωποι, ειδικοί και μη, έχουν καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας μας προσπαθήσει να ορίσουν τις επί μέρους έννοιες της θρησκείας, της πίστης, του θρησκευτικού βιώματος και της θρησκευτικής σκέψης, και πώς αυτές εντάσσονται στο όλο πλαίσιο της ζωής μας. Η σχέση μεταξύ θρησκείας και πνευματικότητας και η αλληλοεπικάλυψη τους εννοιολογικά έχουν συζητηθεί αρκετά¹³, καθώς και ο λόγος που η σύγχρονη έρευνα χρησιμοποιεί συχνότερα τον όρο πνευματικότητα αντί θρησκεία¹⁴. Το γεγονός παραμένει ότι σε μια εργασία για την θρησκευτικότητα είναι αναγκαία συνθήκη και παράμετρος αυτή η προβληματική των ερευνητών. Στην παρούσα εργασία ο όρος θρησκευτικότητα χρησιμοποιείται ως έννοια περιεκτική¹⁵ της πνευματικότητας αλλά και της σχεσιακής συνείδησης/συναίσθησης (relational consciousness), και για αυτό αποδίδονται τα χαρακτηριστικά και των δύο όρων και στη θρησκευτικότητα.

Θα μπορούσε, λοιπόν, κάποιος να οριοθετήσει την έννοια της θρησκευτικότητας λέγοντας ότι η **θρησκευτικότητα αναφέρεται και στην αναζήτηση νοήματος στη ζωή, και στην αναζήτηση της υπερβατικότητας, και στο δέος και θαυμασμό προς το Δημιουργό μέσω των έργων Του, και στη διοχέτευση όλων αυτών των ιδεών και των συναισθημάτων στα δόγματα και τη λειτουργική της θρησκείας**¹⁶.

Λόγω των δυσκολιών προσδιορισμού¹⁷ της έννοιας πνευματικότητα, η Rebecca Nye, στην έρευνά της για την παιδική θρησκευτικότητα, δημιούργησε ένα νέο όρο για να εκφράσει αυτό το στοιχείο που διαπερνούσε κάθε πνευματική έκφραση των παιδιών: τον όρο σχεσιακή συνείδηση / συναίσθηση (relational consciousness), που έχει γίνει αποδεκτός από τους ερευνητές¹⁸. Ο David Hay αναφέρει ότι η έννοια της σχεσιακής συνείδησης /συναίσθησης είναι πιο βαθιά, πρωτογενής και στοιχειώδης από την πνευματικότητα¹⁹ και την ταυτίζει με τη θρησκευτική εμπειρία: «...η θρησκευτική εμπειρία (σχεσιακή

¹³ Rizzuto, Ana-Maria, *God in the Mind. The Psychodynamics of an unusual relationship*, σελ. 42-43.

¹⁴ Περσελής, *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 330-332., καθώς και Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 9. Για μεγαλύτερη ανάλυση μπορεί κανείς να ανατρέξει στο σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου **The Social Destruction of Spirituality**, σελ.33-48.

Με τις παραπάνω παρατηρήσεις συμφωνεί και η Σ. Κουλόμτζιν: «Ακόμη κι αν δεν υπάρχει επίσημη εχθρότης προς τη θρησκευτική πίστη, η όλη κουλτούρα μας έχει πάρει διαζύγιο από τη θρησκεία.», *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 13.

¹⁵ Nelson, *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 3-9.

¹⁶ Donald Ratcliff with Scottie May, "Identifying children's spirituality: Walter Wangerin's perspectives and an overview of this book", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 9

¹⁷ Donald Ratcliff with Scottie May, "Identifying children's spirituality: Walter Wangerin's perspectives and an overview of this book", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 9 πρβλ. «Ακόμα και ανάμεσα σε ειδικούς της θρησκείας, παίρνουμε χαμπάρι ότι μερδεύομαστε κάποιες φορές για τον ορισμό της πνευματικότητας.», Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 18

¹⁸ «Η Rebecca Nye (1998; Hay and Nye 1998), μια κορυφαία ειδικός για την παιδική πνευματικότητα, έχει επινοήσει τον όρο 'σχεσιακή συνείδηση' (relational consciousness) για να περιγράψει την πνευματικότητα», Donald Ratcliff with Scottie May, "Identifying children's spirituality: Walter Wangerin's perspectives and an overview of this book", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 9

¹⁹ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 134

συνείδηση στην ορολογία μας)»²⁰. Στην παρούσα εργασία εκλαμβάνεται ως ταυτόσημη με την θρησκευτικότητα και τα χαρακτηριστικά που της αποδίδονται από την R. Nye αποδίδονται και στην θρησκευτικότητα, αφού ουσιαστικά περικλείει τις έννοιες 'πνευματικότητα' και 'θρησκευτική εμπειρία', όπως και η θρησκευτικότητα.

Η R. Nye παρουσιάζει τη σχεσιακή συνείδηση /συναίσθηση ως τον πυρήνα²¹ της πνευματικότητας των παιδιών, παρούσα σε κάθε τους αντίστοιχη κουβέντα²². Την ορίζει ως εξής: «η πνευματικότητα των παιδιών αναγνωρίστηκε από μια ξεχωριστή ιδιότητα νοητικής δραστηριότητας, αρκετά βαθιά και πολύπλοκη ώστε να οριστεί ως 'συνείδηση', και αξιοσημείωτη για την ύπαρξή της σε ένα γενικώς σχεσιακό, δια- και ενδο- προσωπικό πεδίο.»²³ Μιλώντας για 'συνείδηση' εξηγεί ότι εννοεί «μια ευδιάκριτη στοχαστική συνείδηση, ή όπως ορίζεται στην εξελικτική ψυχολογία, 'μετα-γνώση' ...η αίσθηση του να έχουν αντικειμενικά συνείδηση του εαυτού τους ως 'υποκείμενο'»²⁴, ενώ για τη σχεσιακή διάστασή της τονίζει ότι αναφέρεται «σε μία ευρεία ενότητα των δεδομένων όπου το ζευγαρωτό μοτίβο περιέχει όχι μόνο το ζεύγος 'Εγώ-Άλλοι' αλλά και 'Εγώ-Κόσμος' και 'Εγώ-Θεός'»²⁵. Σε κάθε περίπτωση υπήρχε μια πρόσθετη αίσθηση που προσέθετε αξία στην συνηθισμένη ή καθημερινή τους προοπτική²⁶.

Κατά συνέπεια των παραπάνω, ο όρος θρησκευτικότητα στην εργασία χρησιμοποιείται ως έννοια περιεκτική της πνευματικότητας αλλά και της σχεσιακής συνείδησης / συναίσθησης (relational consciousness) που εισηγήθηκε η R. Nye, και για αυτό αποδίδονται τα χαρακτηριστικά και των δύο όρων και στη θρησκευτικότητα.

Ειδικά για την παιδική ηλικία και την θρησκευτικότητα –πνευματικότητα που παρουσιάζονται σε αυτή, γίνεται ιδιαίτερος λόγος από τους ερευνητές τα τελευταία χρόνια, ξεχωρίζοντάς την από την θρησκευτικότητα –πνευματικότητα των ενηλίκων, βασιζόμενοι αρκετά συχνά και στον Ευαγγελικό λόγο **«ἀμήν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. ὅστις οὖν ταπεινώσει ἑαυτὸν ὡς τὸ παιδίον τοῦτο, οὗτός ἐστιν ὁ μείζων ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.»** (Ματθ. 18,3-4). Σε αυτή την ενότητα της εργασίας θα ψηλαφίσουμε όλα τα παραπάνω, ώστε, σε συνδυασμό με την γενικότερη αναπτυξιακή θεωρία της δεύτερης ενότητας, να μπορέσουμε να διερευνήσουμε τη σχέση και θέση της μητέρας στην ανάπτυξη της σχέσης του παιδιού με το Θεό.

²⁰ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 135

²¹ Σε αυτή την ιδιότητα της σχεσιακής συνείδησης /συναίσθησης βρίσκει «τον στοιχειώδη πυρήνα της παιδικής πνευματικότητας, από τον οποίο μπορεί να προκύψουν αισθητικές, θρησκευτικές εμπειρίες γεμάτες νόημα, προσωπικές και παραδοσιακές αποκρίσεις στο μυστήριο και την ύπαρξη, και μυστικιστική και ηθική επίγνωση», Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 109

²² Rebecca Nye, "Christian perspectives on children's spirituality: Social science contribution?", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 94

²³ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 109

²⁴ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 109

²⁵ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 109

²⁶ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 109

Θρησκευτικότητα και πνευματικότητα

Δεν συναντάται ορισμός για την έννοια της θρησκευτικότητας ειδικά²⁷, αφού επικεντρώνονται συνήθως οι μελετητές στη διατύπωση περί θρησκείας και θρησκεύοντος ανθρώπου, καθώς και στις εκφράσεις της θρησκευτικότητας, το θρησκευτικό συναίσθημα, βίωμα και τη θρησκευτική σκέψη. Αρκετά συχνά στις πρόσφατες έρευνες η θρησκεία παραλληλίζεται, ταυτίζεται ή και υποκαθίσταται από την έννοια της πνευματικότητας²⁸, χωρίς όμως να αποτυπώνεται ξεκάθαρα ορισμός και περιγραφή της θρησκευτικότητας. Τις τελευταίες δεκαετίες οι ερευνητές μιλούν και ασχολούνται έντονα με την έννοια της πνευματικότητας, την οποία και περιγράφουν και αναλύουν. Κοιτώντας αυτούς τους προσδιορισμούς θεωρούμε ότι μπορούν να αποδοθούν και στην έννοια της θρησκευτικότητας²⁹, θεωρώντας ότι εμπεριέχει την πνευματικότητα, αφού η θρησκευτικότητα για να υπάρξει προϋποθέτει τον άνθρωπο, το Θεό και τη μεταξύ τους σχέση. Είναι τα τρία απαραίτητα 'συστατικά'. Κομβικό στοιχείο της θρησκευτικότητας του ανθρώπου είναι η εικόνα που έχει για το Θεό και η σχέση του με Αυτόν, ο τρόπος που απευθύνεται σε Αυτόν, δηλαδή η πίστη του. Μιλώντας για την πνευματικότητα ο Nelson λέει τα εξής, που, κατά τη γνώμη μας, ουσιαστικά αφορούν στη θρησκευτικότητα, παρ' ότι δεν χρησιμοποιεί τον όρο:

«...ο όρος συχνά χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την εμπειρική και προσωπική πλευρά της σχέσης μας με το υπερβατικό ή ιερό (cf. Hill et al., 2000, Emmons and Crumpler, 1999). ...Οι θεολόγοι και οι επαγγελματίες σχετικοί με τα θρησκευτικά ... έχουν την τάση να προτιμούν ορισμούς που δεν κάνουν τόσο αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα στη θρησκεία και την πνευματικότητα. Στα μάτια τους, η πνευματικότητα είναι η ζωντανή πραγματικότητα της θρησκείας όπως τη βιώνει ένας οπαδός της παράδοσης.»³⁰ και «Η Χριστιανική παράδοση είναι η εμπειρία και η ανάπτυξη της σχέσεως του ανθρώπου με τον Θεό.»³¹

Για την πνευματικότητα δεν συναντάται εύκολα ορισμός, όπως φαίνεται από αυτόν που διατύπωσε η McCreery: «Μια επίγνωση ότι υπάρχει κάτι, κάτι σπουδαιότερο από την ροή των καθημερινών γεγονότων»³², που είναι αρκετά αόριστος. Λίγο πιο αναλυτικός είναι ο ορισμός που δίνει η Lilian Breckenridge: «**Πνευματικότητα είναι η έγνοια κάποιου για το ύψιστο νόημα και σκοπό της ζωής. Στα απαραίτητα στοιχεία του ορισμού αυτού συμπεριλαμβάνονται η προσωπική ταυτότητα, οι σχέσεις με**

²⁷ «Δεν υπάρχει συμφωνία στην ακαδημαϊκή κοινότητα για τον ψυχολογικό ορισμό της θρησκευτικότητας. ... Η σύγχυση η οποία παρατηρείται για τον ορισμό και κατ' επέκταση τη μελέτη της θρησκευτικότητας οφείλεται συνήθως: 1. Στη σύνθετη υφή της θρησκευτικότητας ... 2. Στο ερευνητικό ενδιαφέρον επιστημόνων που προέρχονται από διαφορετικούς κλάδους. ... 4. Στην ουσία της ίδιας της θρησκευτικότητας, η οποία στις υψηλότερες κυρίως μυστικιστικές της μορφές, αποτελεί βαθύ προσωπικό βίωμα, ... 6. Στην τάση που επικρατεί (ώστε α) οι περισσότεροι ορισμοί της θρησκείας να αναπτύσσονται συνήθως με βάση κυρίως τις απόψεις των διάφορων θρησκευτικών δογμάτων, με αποτέλεσμα μέχρι σήμερα να έχει αποτύχει η απομόνωση των γενικών ουσιών της θρησκευτικότητας β) αρκετοί ψυχολόγοι να μη θεωρούν τη θρησκεία σαν ένα αυθεντικό φαινόμενο, να αντιστρέφονται μάλιστα οι όροι και η ψυχολογία της θρησκείας να γίνεται ψυχολογία σαν θρησκεία, η ψυχολογία δηλαδή να θεοποιείται, να γίνεται η ίδια αντικείμενο λατρείας, να θεωρείται ότι παρέχει λύσεις για το κάθε τι και φυσικά να χάνεται η ίδια η ουσία της έρευνας», Βάρελης, Θ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικότητας του παιδιού στη σχολική ηλικία*, Δ.Δ., Αθήνα 2000

²⁸ Rizzuto, Ana-Maria, *God in the Mind. The Psychodynamics of an unusual relationship*, σελ. 42-43

²⁹ Μια αποτύπωση αυτής της προσπάθειας ορισμού της θρησκευτικότητας βρίσκεται και στο <http://el.wikipedia.org>, όπου βρίσκεται το λήμμα '**Θρησκευτικότητα**': Πηγές: Σ. Κ. Τσιτσιγκού, *Η Ψυχολογία της Θρησκείας*, εκδ. TREMENDUM, Αθήνα 2011, β' έκδ.»

³⁰ Nelson, M., James, *Psychology, Religion and Spirituality*, publ. Springer, 2009, σελ. 8

³¹ Nelson, M., James, *Psychology, Religion and Spirituality*, publ. Springer, 2009, σελ. 95

³² Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 60

τους άλλους, και μια σχέση με το Θεό ή ένα ανώτερο νόημα στη ζωή. Η πνευματικότητα εμπλέκει την συνολική ουσία ενός ατόμου. Αναφέρεται περισσότερο σε μια κατεύθυνση στη ζωή, παρά σε μια κατάσταση ύπαρξης. ... Είναι το αποτέλεσμα μιας προσωπικής και αυθεντικής σχέσης με το Θεό και τους άλλους.»³³. Η σχέση με το Θεό, δηλαδή, είναι αυτή που αναπτύσσει και ωριμάζει τον άνθρωπο³⁴.

Ένα χαρακτηριστικό που αποδίδεται στην πνευματικότητα είναι η **μοναδικότητά** της σε κάθε άνθρωπο, ακόμα κι αν βρίσκεται στην παιδική ηλικία: «... Στην πραγματικότητα, οι πρωταρχικές επιρροές στην πνευματικότητα ενός παιδιού έμοιαζαν να ξεπηδούν από την προσωπικότητά του/της.»³⁵. Αυτή η μοναδικότητα από μόνη της οδηγεί σε έναν πολυδιάστατο ορισμό της πνευματικότητας³⁶, από πολλούς ερευνητές³⁷.

Ένα βασικό στοιχείο που αποδίδεται στην πνευματικότητα εμφατικά από τους νεότερους ερευνητές, ομόφωνα³⁸ θα μπορούσε να πει κανείς, είναι ο **συνολικός, ολιστικός της χαρακτήρας**: «Η πνευματικότητα κάποιου είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα των άλλων περιοχών της ανάπτυξης. Τα στοιχεία της πνευματικής διάστασης είναι θεμελιώδη για την ανθρώπινη εμπειρία. Είναι όλη η ανθρωπότητα κάποιου, και παραπάνω. Το νοητικό συστατικό συν το κοινωνικο-συναισθηματικό συστατικό δεν είναι ίσο με την πνευματικότητα ενός ατόμου.»³⁹. Για τη χριστιανική ιδιότητα χαρακτηριστικά και παραστατικά λέει η Σ. Κουλόμζιν: «Το θέμα της 'πληρότητας' ...δεν θα έπρεπε να απομονωθεί από τα υπόλοιπα σημεία... Σημαίνει ότι η Χριστιανική Πίστη δεν μπορεί να κρατά μια απομονωμένη θέση στη ζωή μας –είτε στην ατομική μας ζωή είτε στις σχέσεις μας με το περιβάλλον μας. Δεν μπορούμε να είμαστε 'εν μέρει' Χριστιανοί, ούτε 'κατά περιόδους' Χριστιανοί, ούτε Χριστιανοί σε ορισμένους μόνο χώρους της ζωής μας.»⁴⁰ Αυτή η αντίληψη βρίσκεται σε αντιδιαστολή με τη μελέτη του παρελθόντος, που ήταν περισσότερο εστιασμένη σε επί μέρους πλευρές της ανθρώπινης ψυχοσύνθεσης και θρησκευτικότητας / πνευματικότητας⁴¹.

Το ίδιο, ίσως και πολύ πιο έντονα, ισχύει ο συνολικός, ολιστικός χαρακτήρας για την παιδική θρησκευτικότητα, όπως ξεκάθαρα διαπιστώνει η R. Nye, που αποκτά ιδιαίτερη σημασία από το ότι η έρευνα της πραγματοποιήθηκε με δείγμα παιδιών κατά κύριο λόγο κοσμικών: «Είναι ενδιαφέρον ότι ένα από τα χαρακτηριστικά της πνευματικής ζωής των παιδιών, που βρήκαμε στην μελέτη μας μιας κοσμικής

³³ James Riley Estep, Jr. and Lilian Breckenbridge, "The ecology and social dynamics of childhood spirituality στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 329.

³⁴ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 352

³⁵ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 94

³⁶ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 98

³⁷ Eugene C. Roehlkepartain, "Exploring scientific and theological perspectives on children's spirituality", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian perspectives, research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 122-123.

³⁸ «... η έμφαση στο όλο παιδί –που επιβεβαιώνεται από τους περισσότερους συγγραφείς για την παιδική πνευματικότητα, είτε αυτοί αποδέχονται μία υπερβατική σφαίρα του πνεύματος είτε όχι- είναι καίριας σημασίας.», Donald Ratcliff with Scottie May, "Identifying children's spirituality: Walter Wangerin's perspectives and an overview of this book", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ.10.

³⁹ James Riley Estep, Jr. and Lilian Breckenbridge, "The ecology and social dynamics of childhood spirituality στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 329.

⁴⁰ Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 32, 34.

⁴¹ «η εμπειρική ψυχολογία φτάνει στα άκρα την πρακτική του να κοιτά μόνο ένα 'μέρος' του παιδιού, που είναι αντίθετη με το πόσο η πνευματικότητα είναι πράγματι το όλον τους. ... Η παραγνώριση του πρωτείου της πνευματικότητας, συνεπώς, αναπτύσσει μια δυνητικά ισόβια εντύπωση ότι η πίστη εμπλέκει μόνο μέρη του ανθρώπου, αλλά δεν αγγίζει στ' αλήθεια το ποιο είναι οι άνθρωποι, και το ποιο συνεχώς γίνονται.», Rebecca Nye, "Christian perspectives on children's spirituality: Social science contribution?", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 91, 93

σε μεγάλο βαθμό ομάδας Βρετανών μαθητών, είναι η έλλειψη στεγανοποίησης τής πνευματικότητας από όλα αυτά που είναι και που τους ενδιαφέρουν.»⁴²

Αν χρησιμοποιήσουμε όρους της Ορθόδοξης ανθρωπολογίας, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος εκπίπτει της ανθρώπινης φύσης χωρίς την πνευματική του διάσταση, η καθολικότητα αυτή της πνευματικότητας –θρησκευτικότητας είναι ολοφάνερη: «όταν τον αποκαλούν [οι άγιοι Πατέρες] άνθρωπο, δεν το εννοούν με τη βιολογική του απλώς υπόσταση, αλλά με την παρουσία και του Αγίου Πνεύματος μέσα του. ...ζωντανός και πραγματικός άνθρωπος είναι εκείνος που χαριτώνεται από την Χάρη του Θεού.»⁴³.

Αυτόματη συνέπεια της ολιστικής /καθ' όλου φύσης της πνευματικότητας –θρησκευτικότητας, που αφορά άμεσα στο θέμα που διαπραγματευόμαστε, είναι η παρουσία της σε κάθε δραστηριότητα, έκφραση των παιδιών, αναπόσπαστο κομμάτι της **καθημερινότητάς** τους: «...σταθερά τοποθετεί την παιδική πνευματικότητα εντός του φάσματος των δραστηριοτήτων του συνηθισμένου παιδιού.⁴⁴ ...η πνευματικότητα έγινε αντιληπτή ως κάτι που δεν πρέπει να εξαιρεθεί από τους φυσικούς τρόπους έκφρασης του παιδιού, ούτε να θεωρηθεί ένα είδος θρησκευτικής γνώσης ή πρακτικών η εξαρτώμενη από αυτά⁴⁵».

Καθολικότητα δεν αποτελεί απλώς το πόσο διάσπαρτη είναι η θρησκευτικότητα / πνευματικότητα στις διάφορες πλευρές της ζωής του παιδιού, αλλά και σε μια οριζόντια διάσταση, δηλαδή είναι παρούσα στη ζωή **κάθε** παιδιού, όποιο κι αν είναι το θρησκευτικό πλαίσιο στο οποίο ζει και μεγαλώνει⁴⁶.

Η R. Nye μιλώντας για τη σχεσιακή συνείδηση / ενσυναίσθηση αναγνωρίζει ως βασική διάσταση της πνευματικότητας την σχέση⁴⁷, την παρουσία, την επικοινωνία⁴⁸. Ομοιάζει πολύ με την αναγωγή σε πρόσωπο όπως προσδιορίζεται από την χριστιανική ανθρωπολογία: «...Η πνευματική εν Χριστώ **ωρίμαση** ολοκληρώνεται μόνο όταν ο πιστός γίνεται κοινωνός του Θεού, φίλος Του, όπως φίλοι του

⁴² Rebecca Nye, “Christian perspectives on children’s spirituality: Social science contribution?”, στο συλλογικό έργο Children’s Spirituality. Christian perspectives research and applications, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 93

⁴³ Ιερόθεος Ναυπάκτου, *Το Πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 77

⁴⁴ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 113

⁴⁵ Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006, σελ. 121

⁴⁶ Robert Coles, *The Spiritual Life of Children*, σελ. 37 και «... Η καρδιά της έρευνας- η καρδιά αυτού του βιβλίου- αποτελείται από τέτοιες συζητήσεις, δωδεκάδες και δωδεκάδες από αυτές, που έγιναν σε αυτή την χώρα και σε άλλες χώρες, με χριστιανόπουλα, μουσουλμανάκια, εβραϊόπουλα, και με παιδιά με λιγότερο ενδιαφέρον για τη θρησκεία αυτή καθ’ εαυτή από ότι για το είδος του πνευματικού συλλογισμού, που και πολλοί από εμάς είχαν, άσχετα από τις αγνωστικιστικές ή ακόμη και αθεϊστικές μας τάσεις.», Robert Coles, *The Spiritual Life of Children*, σελ. 35-6, πρβλ. και «Ποιος μπορεί να πει πότε, για ένα παιδί, ξεκινά ο χορός με τον Θεό; Κανείς. Ούτε καν το παιδί δεν μπορεί αργότερα να κοιτάξει πίσω και να θυμηθεί την αρχή, επειδή είναι τόσο φυσική εμπειρία... Και επειδή ξεκινά στα παιδιά, ασχέτως της κουλτούρας τους, ασχέτως από το περιεχόμενο και τις εξηγήσεις που θα έχουν αργότερα οι γλώσσες συντάσσοντας την πραγματικότητα για αυτά –επειδή ξεκινά, στην πραγματικότητα, ξέχωρα από την ερμηνευτική λειτουργία της γλώσσας... **Είναι μια παγκόσμια εμπειρία.** Όλοι έχουμε χορέψει ένα γύρο με το Θεό. Αλλά χορέψαμε στην ομίχλη. (Wangerin, 1986, pp. 20-21)», Donald Ratcliff with Scottie May, “Identifying children’s spirituality: Walter Wangerin’s perspectives and an overview of this book”, στο συλλογικό έργο Children’s Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 12.

⁴⁷ «Σύμφωνα με τον Fowler, ο άνθρωπος δεν επιλέγει ούτε αφοσιώνεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα, καταστάσεις, ιδρύματα και πεποιθήσεις, επειδή είναι υποχρεωμένος να πράξει κάτι τέτοιο. Οι άνθρωποι επενδύουν ή αφοσιώνονται κάπου, επειδή το πρόσωπο ή το αντικείμενο προς το οποίο απευθύνονται έχει γι’ αυτούς υπέρτατη αξία και επειδή υπόσχεται να τους ανταποδώσει αυτή την αφοσίωση. Εκτιμούμε εκείνο που φαίνεται να έχει υπερβατική αξία και σε σχέση με το οποίο η ζωή αποκτά αξία. ...επενδύουμε αφοσίωση και πιστότητα απέναντι σε δυνάμεις που υπόσχονται να στηρίξουν τις ζωές μας και να ενδυναμώσουν το είναι μας.», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 99-100

⁴⁸ «...οι φυσικές πνευματικές τους σκέψεις, συναισθήματα και εμπειρίες ...τα είχαν οδηγήσει να αναγνωρίσουν ρητά το Θεό, όχι επειδή τους το είπαν, αλλά επειδή είχαν ανακαλύψει, αισθανθεί ή βιώσει από πρώτο χέρι την συγγένεια του Θεού μαζί τους.», Rebecca Nye, “Christian perspectives on children’s spirituality: Social science contribution?”, στο συλλογικό έργο Children’s Spirituality. Christian perspectives research and applications, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 94

Θεού είναι και οι άγιοι»⁴⁹. Ο βασικός άξονας της σχέσης/κοινωνίας με το Θεό στο Χριστιανισμό είναι η αγάπη: «...**ὁ Θεός αγάπη ἐστί**. Ο θεμελιώδης νόμος του είναι η αγάπη του Θεού και του πλησίον ως εαυτού.»⁵⁰

⁴⁹ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 352-353. Πρβλ. και «Πρόσωπο σημαίνει σχέση, κοινωνία. Η σημασία του σχετίζεσθαι με τους άλλους και της υγιούς αλληλεξάρτησης, για τη φυσιολογική ανάπτυξη της προσωπικότητας, έχει επισημανθεί κατά κόρον από την ψυχολογία. Όμως, το πρόσωπο στο χώρο της πίστης προσδιορίζεται κατ' αρχήν από τη σχέση με το Θεό, η οποία σχέση προσδιορίζει στη συνέχεια και την ποιότητα της κοινωνίας με τους άλλους. ...το πρόσωπο για την θεολογία είναι ανεπανάληπτο και απρόβλεπτο' ...Αλλά και η βιολογική και ψυχολογική μας υπόσταση θεμελιώνεται στον τόπο των Άλλων, των γονιών αρχικά. Αυτή η διάσταση της ετερότητας της ζωής αναδεικνύεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο από την ψυχαναλυτική θεωρία, και κυρίως από τη σχολή των αντικειμενοτρόπων σχέσεων. Από πλευράς χριστιανικής ανθρωπολογίας, αυτή η ανάδειξη είναι πολύ σημαντική, επειδή κατ' ουσίαν υποδηλώνει τη βαθιά οντολογική ενότητα της ανθρώπινης φύσης, την ομοουσιότητα δηλαδή.» Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία. Σε αναζήτηση της ακεραιότητας*, σελ. 38-39 και 110.

⁵⁰ Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού*, σελ. 10.

(β) Επί μέρους πλευρές της θρησκευτικότητας

Όπως φαίνεται και από τα παραπάνω, η θρησκευτικότητα δεν είναι μονολιθική ιδιότητα, αλλά μάλλον ένα πολύεδρο πετράδι' οι ερευνητές την αναλύουν σε επί μέρους χαρακτηριστικά και πλευρές⁵¹, άλλοι λιγότερα, άλλοι περισσότερα⁵². Τα βασικά, που επαναλαμβάνονται σταθερά είναι η **εικόνα του Θεού** μέσα μας (God representation) και η **αυτοεικόνα** μας (self-image), μια εικόνα που καθρεφτίζει και την εικόνα που νομίζουμε ότι έχει Εκείνος για εμάς, αλλά και η συνδυαστική των δύο **πίστη** (faith /belief), (καθοδηγούμενη και νοηματοδοτούμενη από τις **ύψιστες αξίες**), μια τριάδα που ρυθμίζει τη **θρησκευτική μας σκέψη** και **κρίση**, με άλλα λόγια το **θρησκευτικό μας βίωμα**, τον τρόπο που τελικά κατασταλάζει μέσα μας η σχέση μας με τον Θεό και οι απαντήσεις που δίνουμε στα υπαρξιακά ερωτήματα. Όπου απαντάται ο όρος **θρησκευτικό βίωμα χρησιμοποιείται για να περιγράψει το σύνολο της θρησκευτικής εμπειρίας**, αναγνωρίζεται από τους ερευνητές ότι εμπλέκεται με όλους τους τομείς της ανθρώπινης ανάπτυξης και αλληλεπιδρά καθ' όλη τη ζωή του ανθρώπου: «*Είναι γνωστό ότι υπό ομαλές συνθήκες όλα τα επίπεδα ή διαστάσεις του ανθρώπινου ψυχισμού εμπλέκονται κατ' αρχήν μέσα στο θρησκευτικό βίωμα. Το θρησκευτικό βίωμα που κατά τον K. Girgensohn δεν είναι μόνο 'γινώσκειν' αλλά επίσης και κατά πρώτον λόγον 'είναι' και 'ενεργείν', οφείλει να περικλείει όλα τα επίπεδα του ψυχικού μας βίου*»⁵³.

εικόνα του Θεού⁵⁴ (God's representation)

Στη χριστιανική ανθρωπολογία εικόνα Θεού αποτελεί ο άνθρωπος ολόκληρος, και η ζωή μας είναι αγώνας για την ομοίωση μαζί Του⁵⁵. Στην ψυχολογία ο όρος εικόνα Θεού αναφέρεται σε κάτι πολύ πιο περιορισμένο από την ανθρώπινη φύση: στην **αναπαράσταση** του Θεού που μορφώνει ο κάθε άνθρωπος, και προέρχεται από το χώρο της θεωρίας των αντικειμενοτρόπων σχέσεων (ORT- Object Relation Theory), του ψυχαναλυτικού κλάδου⁵⁶, αν και ταιριάζει και με το πλαίσιο της θεωρίας της συμπεριφοράς δεσμού⁵⁷. Αυτή η εικόνα ή αναπαράσταση του Θεού που έχει ο καθένας από εμάς μορφοποιείται από τη βρεφική ηλικία⁵⁸ και μας ακολουθεί για όλη μας τη ζωή⁵⁹, στο χώρο που αποκαλείται **μεταβατικός**⁶⁰, και είναι κομμάτι και του εσωτερικού μας κόσμου αλλά και της εξωτερικής πραγματικότητας: «...*Ο μεταβατικός χώρος είναι ο τόπος όπου ο Θεός έρχεται στην ύπαρξη ...Ο Θεός, όπως όλα τα μεταβατικά αντικείμενα, βρίσκεται ταυτόχρονα 'έξω, μέσα και στο σύνορο'. Ο Θεός 'δεν είναι παραίσθηση' και 'σε κατάσταση*

⁵¹ Haight, Wendy, "A Sociocultural perspective on children's spiritual development, in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 112

⁵² Eugene C. Roehlkepartain, "Exploring scientific and theological perspectives on children's spirituality", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian perspectives, research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 122-123.

⁵³ Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού*, σελ. 9.

⁵⁴ Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, "The child's concept of God" στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 202.

⁵⁵ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 253.

⁵⁶ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 253.

⁵⁷ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 251.

⁵⁸ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 44.

⁵⁹ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 7-8.

⁶⁰ Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, "The child's concept of God" στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 203

υγείας... δεν “πάει μέσα” ούτε το αίσθημα για αυτόν αναγκαστικά περνάει σε απώθηση. Δεν ξεχνιέται και δεν πενθείται.»⁶¹

Το υλικό⁶² που χρησιμοποιεί ο κάθε άνθρωπος για να σχηματίσει αυτήν την εικόνα Θεού προέρχεται από πολλές πηγές: «που συμπεριλαμβάνουν προσωπικές εμπειρίες, ιδέες της οικογένειας και των φίλων, και επίσημες εικόνες από τη θρησκευτική παράδοση και πολιτισμό»⁶³, όπως διατείνεται η έρευνα (Ulanov 2001). «Κάποιες φορές συμπεριλαμβάνει υλικά προβολής, πράγματα για εμάς που έχουμε δυσκολία να τα αποδεχτούμε και προτιμούμε να τα ωθούμε προς τον Θεό. Η εικόνα του Θεού, συνεπώς, έχει τη δυνατότητα να μας αποκαλύπτει πράγματα για τον εαυτό μας.»⁶⁴ Συνεπώς, αντιμετωπίζουμε το Θεό ως φίλο ή ως τιμωρό, ανάλογα με τα ‘συστατικά’ που χρησιμοποιήσαμε για την εικόνα του⁶⁵.

Είναι μια αναπαράσταση/ νοητική εικόνα⁶⁶ που δεν μένει απaráλλακτη, αλλά εξελίσσεται⁶⁷ παράλληλα και ανάλογα με τη συνολική μας ψυχική ανάπτυξη και πορεία⁶⁸, χωρίς να ταυτίζεται απαραίτητως με την επίσημη εκκλησιαστική εικόνα του Θεού⁶⁹ αφού αποτελεί **προσωπική αντίληψη περί Θεού**⁷⁰, και, με ψυχαναλυτικούς όρους, δεν γίνεται να αναφέρεται κάποιος αφηρημένα, γενικά στο Θεό, αλλά μόνο σε προσωπική βάση. Όπως και άλλες αναπαραστάσεις που εσωτερικεύουμε, μόνο αλλάζει, δεν εξαφανίζεται στην πορεία της ζωής μας: «...Πρέπει να προσδιορίσουμε για ποιανού το Θεό μιλάμε, σε ποια συγκεκριμένη στιγμή στη ζωή αυτού του ανθρώπου, σε ποιόν αστερισμό αντικειμένων, και σε εμπειρία του εαυτού ως γενικό πλαίσιο. ...Η περιγραφή μας για μια αναπαράσταση του Θεού μας δίνει το δικαίωμα να πούμε μόνο ότι αυτός είναι ο τρόπος που θεωρείται σε αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή της ψυχικής ισορροπίας ενός ανθρώπου.»⁷¹. Δεν υπάρχει άνθρωπος χωρίς κάποια εικόνα Θεού μέσα του⁷², και δεν μπορεί κάποιος να απαλλαγεί από την ύπαρξή της’ από την ώρα που σχηματίζεται είναι σύντροφος ζωής, είτε με θετικό είτε με αρνητικό τρόπο⁷³.

Η αντίληψη του εξωτερικού κόσμου επηρεάζει και την εικόνα του Θεού που διαμορφώνει το παιδί, καθώς τα κοινωνικά και πολιτισμικά δρώμενα γύρω του παρέχουν δεδομένα και πληροφορίες για το πώς ο κοινωνικός περίγυρος αντιλαμβάνεται το Θεό⁷⁴. Η εικόνα του Θεού είναι η λογική απάντηση στην πληθώρα των ‘γιατί’ που ερωτά το παιδί καθώς αρχίζει να αντιλαμβάνεται τον εξωτερικό κόσμο, έστω κι

⁶¹ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 177-180.

⁶² Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 204

⁶³ Nelson, J. M., *Psychology, religion and Spirituality*, σελ. 170.

⁶⁴ Nelson, J. M., *Psychology, religion and Spirituality*, σελ. 170.

⁶⁵ «Ανάλογα με τα συστατικά/υλικά που μπαίνουν στην εικόνα, μπορούμε να δούμε το Θεό ως θετικό και υποστηρικτικό, απαιτητικό ή πολύ τιμωρητικό.», Nelson, J. M., *Psychology, religion and Spirituality*, σελ. 170.

⁶⁶ C. Ellis Nelson (1996): FORMATION OF A GOD REPRESENTATION, *Religious Education: The official journal of the Religious Education Association*, 91:1, 32-33.

⁶⁷ Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, “The child’s concept of God” στο συλλογικό έργο *Children’s Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 215-216

⁶⁸ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 46.

⁶⁹ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 8 και 90, πρβλ. και Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, “The child’s concept of God” στο συλλογικό έργο *Children’s Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 214

⁷⁰ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 90.

⁷¹ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 52.

⁷² Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 47.

⁷³ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 202-203, πρβλ. και Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 256.

⁷⁴ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 193-194

αν ακόμη αυτό συμβαίνει με ανιμιστικούς και αρτιφισιαλιστικούς όρους⁷⁵, κι έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά⁷⁶ σε σχέση με τις άλλες αναπαραστάσεις⁷⁷, αλλά και σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις **γονεϊκές εσωτερικευμένες εικόνες**⁷⁸, τις οποίες όμως καλείται να υπερβεί, αλλά και την **αυτοεικόνα του κάθε ανθρώπου**: «*Η αίσθηση του εαυτού του παιδιού και του ενήλικα επηρεάζεται από τα αναπαραστασιακά γνωρίσματα του προσωπικού Θεού του ατόμου*»⁷⁹ μέχρι το τέλος της ζωής⁸⁰.

Η εικόνα Θεού ντικοτοπρίζει τα χαρακτηριστικά που αποδίδουμε στο Θεό⁸¹, άρα και το είδος της σχέσης που έχουμε μαζί του, **δεδομένη, υπό αμφισβήτηση, αδιάφορη και αμυντική, κακή και εχθρική**⁸², καθορίζει δηλαδή και την πίστη μας σε Αυτόν και κατά συνέπεια και τις υπαρξιακές μας τοποθετήσεις. Σε αυτές τις προσεγγίσεις η μεταγενέστερη έρευνα προσθέτει ακόμη μία: την αναγνώριση του Θεού ως μια απρόσωπης δύναμης⁸³, χωρίς δηλαδή προσωπικά χαρακτηριστικά. Αυτό όμως έχει ως συνέπεια τελικά την αδυναμία σχέσης με το Θεό, αφού Τον αντιλαμβάνεται κατ' αυτόν τον τρόπο⁸⁴.

Σε μεγάλο βαθμό η εικόνα μας για το Θεό εξαρτάται από το συναισθηματικό μας κόσμο⁸⁵, και λιγότερο από τη γνωστική μας ανάπτυξη' θα μπορούσαμε να πούμε ότι ουσιαστικά είναι το συναισθηματικό κομμάτι της πίστης κάθε ανθρώπου, που ξεκινά τόσο νωρίς όσο ο 1^{ος} χρόνος ζωής, διάστημα που σχηματίζονται προ-γλωσσικές και έντονα συναισθηματικές εικόνες, οικοδομούνται η εμπιστοσύνη, και γενικότερα οι συναισθηματικοί τόνοι του βρέφους, που σχετίζονται με την εμπειρία που έχει με τους φροντιστές του και τη συναισθηματική διαθεσιμότητά τους⁸⁶.

Η εικόνα του Θεού αποκαλύπτει την προσωπική τοποθέτηση του κάθε ανθρώπου απέναντι στο Θεό⁸⁷, πόση εγγύτητα, ασφάλεια και εμπιστοσύνη νιώθει γι' Αυτόν⁸⁸. Εξάλλου, «...η εμπιστοσύνη και ο φόβος θίγονται κατά τη μετάδοση του χριστιανικού μηνύματος. Κατεχοχήν όμως ο πιστός καλείται να αντιδράσει συναισθηματικά κατά τρόπο αγαπητικό»⁸⁹.

⁷⁵ Σταυρόπουλος, Α.Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού. Ψυχολογική προσέγγιση*, σελ. 14-18.

⁷⁶ Rizzuto, *The Birth of The Living God*, σελ. 177-180

⁷⁷ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 56-57 και σελ. 64-65

⁷⁸ Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού. Ψυχολογική Προσέγγιση*, σελ. 18-19, πρβλ και Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 44-45.

⁷⁹ Rizzuto, *The Birth of The living God*, σελ. 177-180.

⁸⁰ Rizzuto, *The Birth of The living God*, σελ. 177-180.

⁸¹ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 258.

⁸² Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 91, πρβλ και «...Προφανώς, υπάρχουν τόσοι σχηματισμοί για αυτό το πλάσμα μας όσα ανθρώπινα όντα. Και υπάρχουν τόσοι πολλοί τρόποι να το αντιμετωπίσουμε όσες μεταπτώσεις υπάρχουν στην πορεία της ανθρώπινης ζωής.», Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 177-180.

⁸³ «Παρόμοιες ομάδες ανθρώπων βρέθηκαν σε μια μελέτη εφήβων από τον Banschick (1992), παρότι αναγνώρισε επίσης και έναν πέμπτο τύπο εικόνας όπου ο Θεός θεωρείται σαν μια απρόσωπη δύναμη.», Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 254.

⁸⁴ Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 27-28.

⁸⁵ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 48.

⁸⁶ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 255-256.

⁸⁷ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 256-257, πρβλ. και «...για μια ολοκληρωμένη θρησκευτική προσωπικότητα και ταυτότητα το αίσθημα εμπιστοσύνης αποτελεί την εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση της αρετής της αγάπης για το Θεό, τον εαυτό, το συνάνθρωπο και όλη τη δημιουργία.», Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 44.

⁸⁸ Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, "The child's concept of God" στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 204

⁸⁹ Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού*, σελ. 10.

Η εικόνα του Θεού για να είναι επαρκής πρέπει να μπορεί να αναμετρηθεί με τα δεδομένα της πραγματικότητας και να επιβιώσει, ώστε να ικανοποιεί τις υπαρξιακές αναζητήσεις του ανθρώπου σε κάθε ηλικία, ιδιαίτερα την εφηβεία⁹⁰.

Αυτοεικόνα (self-image)

Η εικόνα που έχει ο κάθε άνθρωπος για τον εαυτό του είναι βασικό στοιχείο⁹¹ της θρησκευτικότητας αλλά και προσδιορίζεται από αυτήν: η ταυτότητά μας καθορίζει και το πώς της πίστης μας, αλλά και το σε ποιόν θεό επιλέγουμε⁹² να απευθύνουμε την πίστη αυτή –ή την δυσπιστία: **«Οι πεποιθήσεις που απορρέουν από την ερμηνεία των προσωπικών γεγονότων γίνονται μέρος της αυτοαντίληψης και της δομής του εαυτού. ...Δεν είναι δυνατό να ξεμπλέξουμε τις ίνες της θρησκευτικής πίστης ή απιστίας από το ύφασμα του εαυτού»**⁹³.

Η αυτοεικόνα (self-image) διαμορφώνεται πολύ νωρίς στη ζωή, από τα πρώτα χρόνια της βρεφικής ηλικίας, και επηρεάζει τη στάση του ανθρώπου απέναντι σε όλα. Έχει ρίζες στην επαφή με τη μητέρα από τη γέννηση και μετά, στη σχέση με τον πατέρα αλλά και τα άλλα μέλη της οικογένειας, αλλά και στο πώς θεωρεί ότι τον αντιμετωπίζει ο Θεός, όπως τον αντιλαμβάνεται ο ίδιος (God representation): *«...η αντίληψη για τον εαυτό και τον Θεό αναδύονται μέσα από διαδικασίες δεσμού που χαρακτηρίζουν τη βρεφική και παιδική ηλικία. Η κατάλληλη αυτοεκτίμηση είναι υποπροϊόν της προσέγγισης στο Θεό' είναι μια πράξη πίστης βασισμένη στην πεποίθηση ότι ένας άνθρωπος έχει αξία για το Θεό.»*⁹⁴ Γι' αυτό και η σχέση με έναν Θεό αγάπης, όπως στο Χριστιανισμό, επηρεάζει θετικά και την αντίληψη του εαυτού, την αίσθηση της προσωπικής αξίας: *«...Ο Χριστός λειτουργεί ως οδηγός, ως 'καθρέφτης' μας. Έτσι το άτομο, αν και 'γεννημένο' στον τόπο του Άλλου, κατά τον Lacan, μπορεί να αναγεννηθεί στον τόπο του κατ' εξοχήν Άλλου, του Χριστού και της Εκκλησίας, οπότε η αρνητική επίδραση των σημαντικών Άλλων αμβλύνεται.»*⁹⁵

Η χριστιανική ανθρωπολογία στη δημιουργία της αυτοεικόνας έχει να προσφέρει την μοναδικότητα που αναγνωρίζει στο κάθε πρόσωπο και γι' αυτό και την ανεπανάληπτη αξία του, καθώς και το βάθος του ανθρωπίνου προσώπου⁹⁶, εντός του οποίου βρίσκεται η Βασιλεία του Θεού: *«...Έτσι εξηγείται γιατί οι άγιοι είναι απόλυτα μοναδικοί, διαθέτοντας μια προσωπική (ιδιαίτερη) αγιότητα, θα έλεγε κανείς. ...έχουν γίνει απόλυτα οι εαυτοί τους. ...ο ίδιος ο Κύριος υπαινίχθηκε το βάθος του ανθρωπίνου*

⁹⁰ Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, "The child's concept of God" στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 214-215.

⁹¹ Rizzuto, *God in the Mind. The Psychodynamics of an Unusual Relationship*, σελ. 42

⁹² «Επιλέγουμε να πιστεύουμε από τη θρησκεία που έχουμε συναντήσει τα στοιχεία που έχουν ενσωματωθεί στον εαυτό μας. Απορρίπτουμε εκείνα που δεν είναι συμβατά με αυτό που νιώθουμε και πιστεύουμε ότι είμαστε.», Rizzuto, *God in the Mind. The Psychodynamics of an Unusual Relationship*, σελ. 42

⁹³ Rizzuto, *God in the Mind. The Psychodynamics of an Unusual Relationship*, σελ. 42.

⁹⁴ Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, "The child's concept of God" στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 201

⁹⁵ Κουφογιάννη, Πανωραία, *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία*, σελ. 53.

⁹⁶ «...Μια ολοκληρωμένη ανθρώπινη υπόσταση φτάνει στην τελείωσή της όχι μέσω ενός αγώνα για αυτάρκεια, αλλά μέσω της εν χάρτι ενώσεως με τον Θεό και τους άλλους ανθρώπους, δηλαδή με την αγάπη, ...Ανακαλύπτω τον πραγματικό 'εαυτό' μου ακριβώς, όταν υπερνικώ πολλά χαρακτηριστικά που τα θεωρούσα 'δικά μου' με πνευματικό αγώνα υπερνικώ την κενοδοξία ή τη μνησικακία ή την ολιγοπιστία ή την ολιγοψυχία. Ανακαλύπτω πώς να αποδεχθώ αυτά που πραγματικά μένουν αναλλοίωτα ...για να αποκατασταθεί η πραγματική ανθρώπινη φύση.», Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 23, 25, 149.

προσώπου, όταν τοποθετήσε εκεί τη βασιλεία του Θεού: 'ίδού γαρ η βασιλεία του Θεού εντός υμών εστιν' (Λουκ. 17, 21) ...Συνεπώς, από χριστιανική άποψη ο προσανατολισμός προς το βάθος είναι κατά βάση αγιοπνευματικός»⁹⁷

Ο Erikson αναφέρεται στην ανάπτυξη της 'υποκειμενικής ταυτότητας' (subjective identity), την οποία προσδιορίζει ως «επίγνωση του ότι υπάρχουμε και έχουμε ένα διαρκές ατομικό ύφος που παρέχει συνέχεια στις σχέσεις μας.»⁹⁸ Το 'Εγώ' στο έργο του λαμβάνει υπερβατική χροιά, μια εκ Θεού συνειδητοποίηση της ύπαρξης: «Πίστευε ότι το 'Εγώ' αναδύεται από την αμοιβαία αναγνώριση και αλληλεπιδράσεις με έναν Άλλο, ο οποίος στην πρώιμη ζωή είναι όποιος μας παρέχει μητρική φροντίδα. Ο Erikson πίστευε ότι τελικά **το 'Εγώ' μέσα στον καθένα μας έχει μια θρησκευτική ποιότητα κι ότι είναι αυτό το εσωτερικό 'Εγώ' στο οποίο απευθύνεται ο Ιησούς στα Ευαγγέλια.**» Ο Nelson σχολιάζει πως ο Θεός αλληλεπιδρά με το Εγώ στη θεωρία του Erikson και την παραλληλίζει με την Χριστιανική θεώρηση⁹⁹. Και στο χώρο της ψυχολογίας αναγνωρίζεται η ανάγκη απαλλαγής από τις λανθασμένες ιδέες που έχουμε για τον εαυτό μας και τη σχέση μας με τους Άλλους, ώστε να ζούμε αληθινά και ουσιαστικά, όμως καθώς ελλείπει η σύνδεση με το θεϊκό στοιχείο και η αίτηση φωτισμού και βοήθειας, η διαδικασία αυτή εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το πρόσωπο του αντίστοιχου επιστήμονα και τις ατομικές του δυνατότητες¹⁰⁰.

Κομβικό σημείο θρησκευτικής αναφοράς στο πως αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας είναι η **προσευχή**: προσευχόμενοι ευχαριστούμε και δοξολογούμε το Θεό, αλλά βασικό στοιχείο της καρδιακής προσευχής αποτελεί το να ζητούμε έλεος για τα ατοπήματα που βαραίνουν την ψυχή μας, και τη φώτιση να τα αντιληφθούμε και να τα υπερβούμε: «*Η προσευχή μας αντικατοπτρίζει, όπως πραγματικά είμαστε. ...Η προσευχή θα μας ελευθερώσει από τα πάθη, τα οποία κολλούν στην ύπαρξή μας και μας παραμορφώνουν, αναγκάζοντάς μας να δεχθούμε μια ψεύτικη ταυτότητα.*»¹⁰¹ Η αποκάλυψη των παθών μας και η καλλιέργεια των αρετών οικοδομεί τον αληθινό, κατ' εικόνα Θεού εαυτό μας, ξεδιπλώνοντας και διορθώνοντας τον πτωτικό¹⁰² άνθρωπο που γινόμαστε με τα πάθη μας. Η αυτογνωσία και η πνευματική πρόοδος είναι στενά συδεδεμένες¹⁰³.

Στη χριστιανική ανθρωπολογία η εσχατολογική προοπτική και η πίστη στον Τριαδικό Θεό και τη Βασιλεία Του, δίνει όλως άλλο νόημα στην παρούσα ζωή που μεταστρέφεται, μετουσιώνεται σε κάθε πτυχή της, οδηγώντας μας στη μίμηση του Χριστού, που επιδιώκουμε να γίνει η ταυτότητά μας, ακόμη κι αν φαίνεται ανέφικτο: «*...Εφόσον ...η τελειότητα δεν περικλείεται σε όρια και το άπειρο είναι το μοναδικό όριο της αρετής, τότε πως είναι δυνατόν να φθάσει ο πιστός στην τελειότητα όταν δεν είναι σε θέση να καθορίσει επακριβώς αυτό το τέλος; Η απάντηση ...σ' αυτό το ερώτημα βασίζεται στον ευαγγελικό λόγο*

⁹⁷ Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 104-105 και 106-109.

⁹⁸ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 164.

⁹⁹ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 165.

¹⁰⁰: Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 73.

¹⁰¹ Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 58-59.

¹⁰² «...Όταν η εκκλησιαστική ασκητική μιλάει για τα πάθη και τον αγώνα εναντίον τους, ουσιαστικά αναφέρεται στην εσωτερική πάλη ανάμεσα στο εγώ, τον εαυτό (το πρόσωπο) και το μη εγώ (τα πάθη).», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 92.

¹⁰³ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 445-446.

“Έσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι ὡς ὁ Πατήρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστιν’ (Ματθ. 5,48). Μια τέτοια εντολή ακυρώνει εκ προοιμίου το αδύνατον της πνευματικής τελειότητας.»¹⁰⁴

Πίστη (faith/belief)

Οι ορισμοί για την πίστη είναι πολλοί¹⁰⁵ (Αξιοσημείωτο είναι το σχόλιο του Vergote ότι πίστη και απιστία αποτελούν συστήματα που χρήζουν ‘συντήρησης’¹⁰⁶), η οποία συνδέεται με τις ὑψιστες αξίες¹⁰⁷ στη ζωή του πιστού, τη νοηματοδότησή¹⁰⁸ της, είναι πανανθρώπινη και οικουμενική, ζωτική αρχή, είναι η σχέση μας με το Θεό, καθορίζει την ταυτότητά μας¹⁰⁹. Στην πίστη συμμετέχει η ύπαρξή μας συνολικά και καθολικά¹¹⁰. Ως σχέση βαθύτατης, υπαρξιακής εμπιστοσύνης με το Θεό έχει άμεση σχέση με το περιεχόμενο που της προσδίδουμε, μέσω ποιιάς θρησκευτικής παράδοσης και θρησκείας, δηλαδή, εκφράζουμε την πίστη μας και, κατά συνέπεια τι χαρακτηριστικά αποδίδουμε στο Θεό και σε ποιό πλαίσιο του απευθύνουμε λατρεία. Δεν μπορεί να θεωρηθεί, με άλλα λόγια, η πίστη ως ξεχωριστή οντότητα από την θρησκεία στην οποία εκφράζεται¹¹¹, καθώς από τη θρησκεία, στην οποία επιλέγουμε να ανήκουμε, επηρεάζεται η κοσμοθεωρία μας, η αντίληψη και σχέση με το Θεό, η αντίληψη του εαυτού μας και των άλλων ανθρώπων, «...Κάθε, επομένως, προσπάθεια ορισμού της έννοιας της πίστης δεν μπορεί και δεν πρέπει ν’ αγνοεί τα κριτήρια που οι θρησκευτικές παραδόσεις ορίζουν ως τα καταλληλότερα, με βάση τη διδασκαλία τους, για τη σωτηρία των μελών τους. ...η εξέταση της ανάπτυξης της πίστης δεν πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο σε άκρως γενικευμένα και εν πολλοίς αφηρημένα ψυχολογικά κριτήρια ανάπτυξης. ...πίστη χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο είναι αδύνατον να εννοηθεί.¹¹²»

Στην απαρχή της ζωής γεννιέται η εμπιστοσύνη και η ικανότητα του βρέφους να τη νιώσει, ούτως ώστε στη μετέπειτα πορεία του να την απευθύνει και προς το Θεό ως πίστη¹¹³. Ο Erik Erikson αποδίδει στην πρώτη βρεφική ηλικία την ύπαρξη ή μη εμπιστοσύνης του ανθρώπου, ανάλογα με τις εμπειρίες του,

¹⁰⁴ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 351-355.

¹⁰⁵ Στο σύγγραμμα *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή* αναφέρονται αρκετοί ορισμοί, φυσικά με αρκετά κοινά στοιχεία μεταξύ τους, όχι όμως ταυτιζόμενοι: σελ. 49 από τον Tillich, σελ. 55-56 από τον Niebhur, σελ. 41, 47, 85-86 και 121 από τον Fowler, 78-79 από τον Smith, σελ. 346-348 από τον Κύριλλο Ιεροσολύμων και τον Άγιο Ιωάννη Δαμασκηνό.

¹⁰⁶ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 283-284.

¹⁰⁷ «... ‘το ερώτημα ποιες αξίες έχουν πρωτεύουσα και κεντρική θέση στη ζωή... καθορίζει την κατεύθυνση προς την οποία κινείται η πίστη ενός ανθρώπου’ (Tillich, *Dynamics of Faith*).», Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 48.

¹⁰⁸ «Αυτό ακριβώς το προνόμιο ο Fowler αποκαλεί πίστη: ‘Πίστη είναι ο τρόπος ενός ατόμου να βλέπει τον εαυτό του σε σχέση με τους άλλους, με βάση τη συμμετοχή του στην κοινή αναζήτηση νοήματος και σκοπού για τη ζωή’ (Stages of Faith, σελ. 4)», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 94

¹⁰⁹ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 102-107.

¹¹⁰ «Η πίστη, δηλαδή, του ανθρώπου δεν είναι μια αφηρημένη λειτουργία της ύπαρξης ή του νου ή του συναισθήματος αλλά μια περιεκτική και ολιστική συνιστώσα όλων αυτών των παραγόντων που επηρεάζεται από και επηρεάζει το ιστορικό, κοινωνικό, θρησκευτικό, ψυχολογικό κ.λπ. γίνεσθαι ενός ατόμου σε επίπεδο προσωπικό και συλλογικό.», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 50.

¹¹¹ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 117-118, 122.

¹¹² Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 126-127, πρβλ. και «Όπως σε άλλες δομικές θεωρίες, η έμφαση είναι στη διαδικασία, παρ’ όλο που ο Oser παραδέχεται ότι ‘οι δομές στο θρησκευτικό πεδίο δεν μπορούν ποτέ να είναι εντελώς καθαρές από πτυχές σχετικές με το περιεχόμενο’ (Oser & Gmunder, 1991)», Nelson, J., M., *Psychology, Religion and Spirituality*, σελ. 235.

¹¹³ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 54-55

κυρίως από τη μητρική φροντίδα¹¹⁴. Αυτή η ικανότητα να εμπιστεύεται ή όχι ο άνθρωπος καθρεφτίζεται στις μεταγενέστερες σχέσεις του, και στη σχέση του με το Θεό¹¹⁵.

Η πίστη είναι καθολική¹¹⁶ δυνατότητα των ανθρώπων, και έχει βαθιά κοινωνικό χαρακτήρα, αφού διαμορφώνεται από το πώς ο νους του ανθρώπου θα ερμηνεύσει και εκλάβει τις υπερανθρώπινες πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις «του πνεύματος και της χάρις, που υπερβαίνουν τα προσωπικά όρια και τις ανθρώπινες επιδράσεις».¹¹⁷ Η πίστη επηρεάζεται αλλά και διαμορφώνει την ταυτότητα του πιστεύοντος¹¹⁸.

Ύψιστες αξίες –νόημα ζωής

Η θρησκευτικότητα σχετίζεται βαθύτατα με τις αξίες που έχουμε στη ζωή μας, αφού αποτελεί ταυτόχρονα πηγή και στόχο τους¹¹⁹. Ειδικά αφορά στα ανώτερα στην αξιολογική κλίμακα ερωτήματα και ζητήματα, τις αξίες που τοποθετούνται ως ύψιστες στη ζωή του ανθρώπου¹²⁰. Οι ύψιστες αξίες είναι αυτές που νοηματοδοτούν τη ζωή μας, ικανοποιούν δηλαδή την αναζήτηση συνεκτικότητας και ενοποίησης των επί μέρους πλευρών σε ένα κεντρικό στοιχείο που δικαιολογεί την ύπαρξή μας και την πορεία μας: «*Η Donaldson έχει δείξει ότι καθώς ωριμάζουμε υπάρχει μια εξέλιξη που οδηγεί από το εγωκεντρικό συναίσθημα σε μια εμπειρία αξιών που υπερβαίνει τις προσωπικές ανησυχίες, και πιθανώς υπονοείται στην εκστατική εμπειρία των μεγάλων θρησκευτικών στοχαστών. ...Στην παιδική ηλικία, ειδικά, καθώς αναζητείται, εγκαθίσταται και εμβαθύνεται μια αίσθηση ταυτότητας, ανακύπτουν ερωτήματα που είναι ουσιαστικά πνευματικά: Ποιός είμαι; Πού ανήκω; Ποιός είναι ο σκοπός μου; Με ποιόν ή τι συνδέομαι ή είμαι υπεύθυνος απέναντί του;»¹²¹*

Θρησκευτική σκέψη

Η θρησκευτική σκέψη αποτελεί μέρος της γενικότερης λειτουργίας της σκέψης¹²². Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στις έννοιες τις οποίες πραγματεύεται, που ενέχουν συμβολισμό και υπερβατικότητα,

¹¹⁴ « Στην αρχή της ζωής ο Άλλος για όλα τα υποκείμενα, αρσενικού ή θηλυκού γένους, είναι η μητέρα. Η μητέρα αντιπροσωπεύει την ετερότητα. ...οι πρώιμες σχέσεις με τους γονείς μεταλλάσσονται σε έναν εσωτερικό κόσμο σχέσεων οικειότητας, που προσδιορίζει τον τρόπο σχετίζεσθαι του υποκειμένου με τον εαυτό του και τους άλλους.», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε αναζήτηση της ακεραιότητας*, σελ.46-47, και «Για το λόγο αυτό ο Erikson πιστεύει ότι εάν η θρησκεία απωλέσει την πραγματική δύναμη της παρουσίας της, τότε ο αναπτυσσόμενος άνθρωπος θα πρέπει να εφεύρει άλλες μορφές συλλογικού σεβασμού για τη ζωή που να αντλούν ζωτικότητα από ένα κοινά αποδεκτό κοσμοείδωλο.», Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 18-19

¹¹⁵ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 16.

¹¹⁶ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 73-77.

¹¹⁷ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 91-92

¹¹⁸ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 100, πρβλ. και Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 265-266.

¹¹⁹ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 48-49, πρβλ. και Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 168.

¹²⁰ «Ο Smart θεωρεί ότι ...ορισμένες ερωτήσεις που σχετίζονται με θέματα που αφορούν το νόημα της ζωής είναι τόσο βαθιές και σοβαρές, ώστε να δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός τους ως θρησκευτικών. ...μόνο οι ερωτήσεις που βαθμολογούνται με υψηλό βαθμό στην κλίμακα διαβάθμισης των αξιών, διακρίνονται για την απόλυτη και θεμελιώδη αξία τους, ώστε η θρησκευτική τους σημασία να είναι αδιαμφισβήτητη.», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 51-52

¹²¹ Hay-Nye, *The Spirit of The Child*, σελ. 74-77, πρβλ. και Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 94-95.

¹²² Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 9.

μυστικισμό αλλά και καθημερινές εμπειρίες¹²³. Προϋποθέτει νοητική ανάπτυξη τέτοια, ώστε να χρησιμοποιείται η γλώσσα, πρώτα για την κατανόηση των καθημερινών εννοιών και στη συνέχεια για να τους αποδώσουμε συμβολικά τη θρησκευτική τους υπόσταση, διατηρώντας βεβαίως και τη δυνατότητα να ξεχωρίζουμε τη διαφορά¹²⁴. Στην πνευματική ζωή η αναγκαιότητα της λογικής είναι δεδομένη¹²⁵, για να μπορέσει ο άνθρωπος να διερευνήσει εκτός από το επιστητό και την υπερβατική πραγματικότητα, καθώς οι νοητικές ικανότητες σχετίζονται με την κατ' εικόνα Θεού δημιουργία του ανθρώπου και σκοπό έχουν τη γνώση Του¹²⁶. Η ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση και γραμματεία διατυπώνει τις προϋποθέσεις¹²⁷ για τη λογική κατανόηση του Θεού, στο μέτρο του δυνατού¹²⁸, αλλά και θεωρούνται απαραίτητα στη λογική τα εκκλησιαστικά εφόδια¹²⁹, καθώς μπορεί κάποιος να σκέφτεται περί των θρησκευτικών εννοιών χωρίς θρησκευτική πίστη και εμπειρία¹³⁰. Για την έννοια του 'άγιου' έχει ειπωθεί ότι αποτελεί ειδική κατηγορία σκέψης, που δύναται να προσδώσει στον άνθρωπο το χαρακτηρισμό 'homo religiosus', που σκέφτεται για το Θεό χρησιμοποιώντας τη λογική αλλά και υπερβαίνοντάς την, για να μπορέσει να Του αποδώσει την αγιότητα¹³¹. Η υπερβατική θρησκευτική σκέψη σύμφωνα με τον Otto έχει τρία χαρακτηριστικά που αναζητεί για να απονείμει την ιδιότητα του Αγίου: «1. Ένα αίσθημα μηδαμινότητας σε αντίθεση με 'αυτό που είναι υπέρτατο πάνω από όλα τα πλάσματα', 2. Ένα αίσθημα **mysterium tremendum**, που περικλείει μια αίσθηση μυστηρίου, ...σε συνδυασμό με μια αίσθηση θρησκευτικού δέους ή φόβου, ...3. Ένα αίσθημα γοητείας και λαχτάρας που μπορεί να οδηγήσει σε μια αναζήτηση για κάτι πέρα από τα επίγεια»¹³²

Θρησκευτική κρίση

Παράλληλα με τη θρησκευτική σκέψη υπάρχει και αναπτύσσεται η θρησκευτική κρίση, με την οποία ασχολείται αναλυτικά ο Fritz Oser και την ορίζει ως την υποκειμενική αντιμετώπιση του ατόμου προς τη διαδικασία δημιουργίας νοήματος και ενσωμάτωσης των απροόπτων ώστε να νιώσει ασφάλεια

¹²³ Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 19.

¹²⁴ Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 10-11.

¹²⁵ Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 15 και 16.

¹²⁶ Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 15

¹²⁷ «Η θρησκευτική σκέψη όμως δεν αποσκοπεί απλά και μόνον σε μια επεξεργασία και συσσώρευση θρησκευτικών γνώσεων. Η σκέψη δόθηκε ως εργαλείο στον άνθρωπο, προκειμένου να **γνωρίσει** το Θεό.», Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 15-16 και 18.

¹²⁸ Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 16.

¹²⁹ Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 17.

¹³⁰ «Η θρησκευτική σκέψη επίσης, διακρίθηκε από τη θρησκευτική πίστη και θρησκευτική εμπειρία, και μπορεί να υπάρξει σε όλους τους ανθρώπους, θρησκευόμενους και μη. Αν και δεχθήκαμε την ανάγκη εμπειρικής προσέγγισης των θρησκευτικών εννοιών, αυτή δεν θεωρήθηκε ως αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη θρησκευτικής σκέψης. Αντίθετα η συμμετοχή των νοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου, θεωρήθηκε αναγκαία ακόμη και στον ύψιστο βαθμό υπαρξιακής τελείωσης, τη θέωση.», Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, σελ. 19.

¹³¹ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 127.

¹³² Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 127, Πρβλ. Και «... το άγιο είναι μια ειδική έννοια, η οποία υπάρχει μόνο στο θρησκευτικό τομέα, είναι πολύπλοκη, εντελώς απρόσιτη για την εννοιολογική κατανόηση, μπορεί να υπεισέρχεται στην έννοια του ηθικού και του καλού, περιέχει όμως κάτι παραπάνω από αυτά. Είναι μια απόλυτα ειδική ιδιότητα που δεν έχει σχέση με αυτό που ονομάζουμε λογικό και για το λόγο αυτό αποτελεί άρρητο.», Βάρελης, Θ., *Η Ανάπτυξη της Θρησκευτικότητας του Παιδιού στη Σχολική ηλικία. Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση στο πλαίσιο της Σχολικής Αγωγής*, Διδακτορική Διατριβή, σελ. 14.

σε έναν κόσμο αντικειμενικής ανασφάλειας¹³³. Στη θρησκευτική κρίση ο Oser βρίσκει επτά διπολικές διαστάσεις, τις οποίες προσπαθεί να εξισορροπεί¹³⁴, οι οποίες περνούν από διαφορετικά στάδια ανάπτυξης, ώστε να επιτευχθεί η τελική ισορροπία. Η μετάβαση από το ένα στάδιο στο άλλο ενεργοποιείται από σημαντικές στιγμές κι αλλαγές της ζωής που απαιτούν αφομοίωση νέων δεδομένων, καταλήγοντας σε νέα κοσμοθεωρία και νέα οπτική για τη σχέση μας με το Θεό¹³⁵. Βέβαια, και σε αυτήν τη θεωρία ανάπτυξης της θρησκευτικής κρίσης έχουν διαπιστωθεί ελλείψεις, παρόμοιες με αυτές της θεωρίας ανάπτυξης της πίστης από τον Fowler¹³⁶.

¹³³ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 235.

¹³⁴ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 236.

¹³⁵ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 236-237.

¹³⁶ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, sel. 237-238.

Στάδια της θρησκευτικής κρίσης κατά Oser (Oser-Gmunder 1991, Oser 1991b)		
Επίπεδο	Προσανατολισμός	Περιγραφή
Στάδιο 0	Αδιαφοροποίητος	Κανένας διαχωρισμός ανάμεσα στο εσωτερικό και εξωτερικό
Στάδιο 1	Απόλυτη ετερονομία	Το Ύψιστο είναι εξωτερικό και μπορεί να βοηθήσει ή όχι. Άμεση δραστηριότητα του Ύψιστου στον κόσμο. Είμαστε εξαρτημένοι από την Ύψιστη δύναμη.
Στάδιο 2	«δώσε για να πάρεις»	Η Ύψιστη δύναμη είναι εξωτερική και θα βοηθήσει εάν περάσουμε δοκιμασίες και νοιαζόμαστε για την Ύψιστη δύναμη. Άμεση δραστηριότητα της Ύψιστης δύναμης στον κόσμο. Οι άνθρωποι μπορούν να επηρεάσουν την Ύψιστη δύναμη.
Στάδιο 3	Απόλυτη αυτονομία (Δείσμος)	Η Ύψιστη έχει μια ξεχωριστή σφαίρα επιρροής. Η Ύψιστη δύναμη δεν είναι ενεργή στον κόσμο αλλά παρέχει την υποκείμενη τάξη. Οι άνθρωποι είναι αυτόνομοι, υπεύθυνοι για τον εαυτό τους. Η θρησκευτική και άλλη εξουσία μπορεί να απορριφθεί. Οι άθεοι συνήθως δεν προοδεύουν περισσότερο από αυτό το στάδιο (Oser, 1991a)
Στάδιο 4	Μεσολαβητική αυτονομία	Υπάρχει ένα ανεξήγητο κομμάτι της ζωής το οποίο αποκτά νόημα μόνο σε σχέση με την Ύψιστη δύναμη. Η Ύψιστη δύναμη είναι και υπερβατική και έμφυτη στον άνθρωπο. Η Ύψιστη δύναμη παρέχει τη βάση για την πιθανότητα δράσης π.χ. ελευθερία, ελπίδα. Η Ύψιστη δύναμη δρα στον κόσμο σύμφωνα με ένα σχέδιο, μέσα από εμάς' ο κόσμος είναι η εικόνα της Ύψιστης δύναμης. Οι άνθρωποι αναγνωρίζουν κάποια εξάρτηση σε μια Ύψιστη δύναμη χωρίς να αρνούνται την αυτονομία. Οι άνθρωποι εμπλέκονται σε διάφορες μορφές θρησκοληψίας.
Στάδιο 5	Διυποκειμενικά θρησκευτικός	Η Ύψιστη δύναμη θεωρείται ως αγάπη για τον εαυτό και τους άλλους. Η Ύψιστη δύναμη είναι μέρος όλων των δεσμεύσεων αλλά επίσης τις υπερβαίνει σε άπειρη ελευθερία. Η Ύψιστη δύναμη παρατηρείται στους άλλους, μυστικιστική εμπειρία. Στις σχέσεις με τους άλλους φανερώνεται αφοσίωση στην Ύψιστη δύναμη. Ποιοι άνθρωποι είναι ανεξάρτητοι από την θρησκευτική κοινότητα ή σχέδιο σωτηρίας.

Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 236.

(γ) Σχέση με τους τομείς της ανάπτυξης / «Συμμετοχή των διαφόρων επιπέδων του ψυχισμού»¹³⁷

Η θρησκευτικότητα, είτε εξετάζεται από την πλευρά ανάπτυξης της πίστης (Fowler), είτε από την πλευρά δημιουργίας εσωτερικευμένης εικόνας Θεού (Rizzuto), είτε από την πλευρά της θρησκευτικής ανάπτυξης (Goldman), είτε ως καθολική ιδιότητα της παιδικής (Hay & Nye) ή και ενήλικης ζωής, αναγνωρίζεται από τους ερευνητές ότι εμπλέκεται με όλους τους τομείς της ανθρώπινης ανάπτυξης και αλληλεπιδρά καθ' όλη τη ζωή του ανθρώπου, εμπλέκοντας όλα τα επίπεδα του ψυχικού βίου: ψυχοφυσιολογικό, ψυχοκινητικό, ενστικτώδες, αισθητικό, συναισθηματικό σε μεγάλη έκταση, το ηθικό, το κοινωνικό, και όπως θα αναλυθεί το διανοητικό (συμπεριλαμβανομένης και της φαντασίας, που φιλοξενεί όλα τα μεταβατικά αντικείμενα του παιδιού)¹³⁸.

Φαντασιακή διαδικασία

Συχνά μιλώντας για ανάπτυξη -και τη θρησκευτική- κατά το διάστημα των πρώτων χρόνων χρησιμοποιούνται οι όροι μαγική αντίληψη ή αίσθηση παντοδυναμίας, που αφορούν στη φαντασία των παιδιών, και οι οποίοι θεωρούνται μικρότερης σημασίας από την τυπική ή αφηρημένη σκέψη. Σαν να θεωρούνται αυτοί οι τρόποι αντίληψης κατώτεροι, περιοριστικοί για τα παιδιά. Όμως η φαντασιακή λειτουργία είναι βασική και καθόλου μικρότερης αξίας για τη ζωή μας καθώς δίνει το χώρο και το χρόνο στο παιδί να βρει τα εργαλεία για να διαχειριστεί αρνητικές καταστάσεις και συναισθήματα, και να σταθεροποιήσει τελικά την επαφή του με τον αληθινό-εξωτερικό κόσμο¹³⁹.

Με τη φαντασία αποκτούμε στόχους και τους υλοποιούμε, με τη φαντασία δημιουργούμε τα πρώτα μεταβατικά αντικείμενα, με τη φαντασία δρούμε στο μεταβατικό χώρο μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας, που γεννά την τέχνη, τη θρησκευτικότητα, τον πολιτισμό¹⁴⁰, με τη φαντασία ξεκινά η σκέψη, η επεξεργασία προ-εννοιών¹⁴¹. Η ψευδαίσθηση δεν είναι παραίσθηση¹⁴². Με τη φαντασία το παιδί **παίζει**,

137

Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού*, σελ. 9-11.

¹³⁸ Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του παιδιού*, σελ. 9-11, πρβλ. και τον πίνακα για τις διαστάσεις σχεσιακής συνείδησης /ενσυναίσθησης στη σελ. 20.

¹³⁹ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 190-193.

¹⁴⁰ Winnicott, *Το Παιδί, το Παιχνίδι και η Πραγματικότητα*, σελ. 44.

¹⁴¹ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 187.

¹⁴² Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 47.

αναλαμβάνει ρόλους, εκτονώνει φόβους και θυμό, μαθαίνει αλλά και βρίσκει λύσεις για τα θέματα της ‘πραγματικής’ ζωής, και γυρνά σοφότερο και δυνατότερο σε αυτήν¹⁴³.

Ερευνητές αξιολογώντας ακριβώς όλες αυτές τις λειτουργίες της φαντασιακής διαδικασίας την εκτιμούν ως ένα *προτέρημα* της παιδικής θρησκευτικότητας, αλλά και της ενήλικης, όσο κι αν μοιάζει εξασθενημένο, χαρακτηρίζοντάς τη ως νοητική ικανότητα κι όχι περιορισμό της νοητικής λειτουργίας (cognitive capacities –not limitations)¹⁴⁴. Η θρησκευτικότητα σχετίζεται λοιπόν και με τη φαντασιακή διαδικασία, καθώς πως αλλιώς θα μπορούσαμε να διαμορφώσουμε μια εικόνα του Θεού, που δεν βλέπουμε, παρά μόνο μέσω της φαντασίας¹⁴⁵; Επιπλέον, «...η πίστη ως φαντασιακή διαδικασία συλλαμβάνει τις απόλυτες και θεμελιώδεις καταστάσεις της ύπαρξης και τις ενοποιεί σε μια περιεκτική εικόνα, με τη βοήθεια της οποίας το άτομο διαμορφώνει πρωτοβουλίες, απαντήσεις, πράξεις, στάσεις και συμπεριφορές. ...Οι θρησκευτικές παραδόσεις αφυπνίζουν τους ανθρώπους σε μια φαντασιακή σύλληψη των απόλυτων (έσχατων) καταστάσεων της ύπαρξης. ...Όταν η πίστη τροφοδοτείται από αυτή τη διαδικασία τότε αποφεύγεται ο άκρατος υποκειμενισμός του ατόμου. ...Η αμοιβαία αυτή σχέση μεταξύ του φαντασιακού απόλυτου περιβάλλοντος και της καθημερινής πραγματικότητας οδηγεί στην διαπίστωση ότι η φαντασιακή διάσταση της πίστης είναι δυναμική και συνεχώς εξελισσόμενη.»¹⁴⁶

Γνωστική και συμβολική διαδικασία

Σαφέστατα, η θρησκευτικότητα μετέχει της γνωστικής λειτουργίας, και παράλληλα αποτελεί έναν τρόπο γνώσης¹⁴⁷ του κόσμου αλλά και του εαυτού, καθώς «Με την ενασχόλησή της με τα βαθύτερα ερωτήματα της ύπαρξης, η θρησκεία είναι η πιο ακραία μορφή της ανθρώπινης επιθυμίας για γνώση. Παρ’ ότι μπορεί στα επιχειρήματά της να χρησιμοποιεί γραμμική λογική, δεν μπορεί να περιοριστεί από τη λογική και χρειάζεται να στραφεί σε άλλους τρόπους έκφρασης»¹⁴⁸. Η χριστιανική Εκκλησία μας μιλά για έλλογη

¹⁴³ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 164-168.

¹⁴⁴ Dana Kennamer Hood, “Six children seeking God: exploring childhood spiritual development in context”, in the collective work *Children’s Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 234.

¹⁴⁵ Dana Kennamer Hood, “Six children seeking God: exploring childhood spiritual development in context”, in the collective work *Children’s Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.) σελ. 234.

¹⁴⁶ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 108-117.

¹⁴⁷ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 119.

¹⁴⁸ Hay-Nye, *The Spirit of The Child*, σελ. 58, πρβλ. και «η νόηση είναι ένα ιδιαίτερο και σημαντικό συστατικό της ανθρώπινης υπόστασης. Το συστατικό αυτό, σύμφωνα με την Ορθόδοξη πατερική διδασκαλία, δεν είναι τίποτα άλλο παρά δώρο του Τριαδικού Θεού προς τον άνθρωπο και μόνο», Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 122.

πίστη, για γνώση του Θεού, για καθαρό νου¹⁴⁹ που θα συναντήσει τον Αληθινό Θεό¹⁵⁰, όμως, ακριβώς επειδή σχετίζεται με τον Θεό, υπερβαίνει η θρησκευτικότητα τη λογική, είναι υπέρλογη¹⁵¹. «...Θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι η λογική και η γνώση δεν μπορούν να συνυπάρξουν με το δέος μπροστά στο 'Ακατάληπτο'. Πραγματικά, δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάτι ως 'α-κατανόητο', εκτός εάν έχουμε μια εμπειρία του 'κατανοητού'.»¹⁵²

Η σχέση θρησκευτικότητας και γνωστικής ανάπτυξης είναι αμφίδρομη, αλλά δεν αποτελεί απαραίτητο όρο για την ανάπτυξη της μιας ή της άλλης, καθώς μαρτυρείται υψηλή θρησκευτικότητα και σε άτομα χαμηλού δείκτη νοημοσύνης. Ο ευαγγελικός λόγος ότι η Βασιλεία του Θεού ανήκει σε όσους γίνουν σαν ένα από τα παιδιά ενισχύει τη θέση ότι και η θρησκεία δέχεται τη θρησκευτικότητα/πνευματικότητα χωρίς να την εξαρτά από την ανεπτυγμένη νοημοσύνη¹⁵³. Η γνωστική ανάπτυξη χωρίς τη συνδρομή του συναισθηματικού κόσμου του ανθρώπου δεν οδηγεί στην αντίστοιχη ανάπτυξη της θρησκευτικότητας, αλλά και η θρησκευτικότητα δεν εξαρτάται από το βαθμό εξέλιξης των νοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου και μόνο: «Η γνώση του Θεού δεν είναι απλώς γνώση περί του Θεού. ...Αν κανείς είναι ικανοποιημένος με τον πλούτο της διανοίας του, μπορεί να είναι τυφλός ως προς την οντολογική κατάστασή του. Έχουμε εντολή να αγαπάμε τον Θεό 'με τη διάνοιά μας'. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται παράδοξο ότι η διάνοια πρέπει να ενεργεί μάλλον με την αγάπη παρά με θεωρητική σκέψη. Όμως, ο λόγος αυτός μας δείχνει πως η γνώση του προσωπικού Θεού κερδίζεται με προσωπική σχέση μαζί Του. ...Αν αναβάλλουμε την αναζήτηση, μέχρις ότου ολοκληρωθεί η διανοητική ανάπτυξη, ο νους μας θα έχει στερηθεί το φωτισμό από την καρδιά, από την προσευχή. Θα αρχίσει την έρευνά του με μια αναπηρία.»¹⁵⁴

Υπάρχουν άνθρωποι πανέξυπνοι είτε αντιτιθέμενοι στη θρησκεία και το θεό είτε πιστοί, και άνθρωποι με νοητική υστέρηση αλλά βαθιά πιστοί και θρησκευόμενοι ή όχι¹⁵⁵. Η ανάπτυξη των δύο, σε αντίθεση με τη πορεία θρησκευτικής ανάπτυξης που παρουσιάζει ο

¹⁴⁹ «Στα κείμενα της Καινής Διαθήκης και των αγίων Πατέρων η ψυχή ταυτίζεται με τον νου. Οι όροι νους και ψυχή εναλλάσσονται. ...Ο νους (καρδιά) είναι εκείνος που βλέπει καθαρά τα πράγματα και γι' αυτό πρέπει να καθαρίζεται, και ο λόγος, η λογική, είναι εκείνη που διατυπώνει και εκφράζει τα οραθέντα.», Μητρ. Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία. Πατερική Θεραπευτική Αγωγή*, 111-115.

¹⁵⁰ «Δεν μπορεί να προσεγγίσει κανείς τον Θεόν με τη νόησι και τη διαλεκτική –το θεϊκό φως 'νοείται άγνωστος και όραται άοράτως' (Ζ' νγ')- αλλά με την φλόγα του θείου έρωτος.», Ιωάννου Σιναΐτου, *Κλίμαξ*, σελ. 6.

¹⁵¹ Πρβλ. και την προτροπή του Ι. Χρυσοστόμου να εμπνεύσουν οι γονείς στα παιδιά τους φόβο Θεού, *Περί Κενοδοξίας*, κεφ. 40.

¹⁵² Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 29-30.

¹⁵³ Klaus Isser, "Biblical perspectives on developmental Grace for nurturing children's spirituality", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 55-56.

¹⁵⁴ Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 208, 200 και 196.

¹⁵⁵ Hay-Nye, *The Spirit of The Child*, σελ. 57-58.

Fowler, **δεν** είναι παράλληλη, αν εκλείψει ο συναισθηματικός δεσμός με το Θεό, η πίστη, η έσχατη εμπιστοσύνη.

Στην νηπιακή ηλικία αναπτύσσεται και η συμβολική (ή σημειακή) λειτουργία της σκέψης στο παιδί, που του επιτρέπει να αντιλαμβάνεται και να συμμετέχει τόσο στις αφηγήσεις όσο και στα δρώμενα της θ. Λειτουργίας και των Μυστηρίων και στο συμβολικό επίπεδο. Για τον Erikson, η συμβολική λειτουργία του νου έχει βαθιά κοινωνικό και διαπροσωπικό χαρακτήρα, ξεκινώντας από τις τελετουργικές δραστηριότητες στο παιχνίδι ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, και συνεχίζοντας στις μεταγενέστερες ηλικίες όπου διευρύνεται ο κύκλος των ανθρώπων που συμμετέχουν σε αυτές, προετοιμάζοντας το έδαφος για την αίσθηση της παρουσίας του Θεού αργότερα, στις θρησκευτικές τελετές της ενήλικης ζωής¹⁵⁶. Στην Ορθόδοξη λατρευτική ζωή τα παιδιά συμμετέχουν στα Μυστήρια του Βαπτίσματος, του Χρίσματος, του Αγιασμού, του Ευχελαίου, και της Θ. Λειτουργίας ελεύθερα (αλλά και της εξόδιου Ακολουθίας), χωρίς ηλικιακό περιορισμό, όπως και είναι παρόντα στην Εξομολόγηση και την ευχή άφεσης που απευθύνει ο ιερέας στην οικογένεια, από βρέφη¹⁵⁷, βιώνοντας το τελετουργικό των μυστηρίων όπως βιώνουν και την καθημερινότητά τους, συνηθίζοντας τη σειρά των ακολουθιών και απολαμβάνοντας τη συμμετοχή τους μαζί με τους γονείς τους σε κάτι που φαίνεται τόσο σημαντικό.

Βρίσκουμε σε ερευνητές την άποψη πως ο **συμβολισμός** είναι ιδιαίτερη κατηγορία σκέψης, κι όχι απλώς κομμάτι της νοητικής λειτουργίας του ανθρώπου¹⁵⁸. Σίγουρα πάντως του αποδίδεται κεντρικός ρόλος στη θρησκευτική δραστηριότητα του ανθρώπου¹⁵⁹. Χαρακτηριστικό των συμβόλων είναι η δυνατότητα προσοικειώσής τους από πολλούς, και ειδικότερα τα θρησκευτικά σύμβολα εκφράζουν την υπερβατική πραγματικότητα με αισθητά αντικείμενα, δηλώνοντας παράλληλα και την παρουσία της¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 163.

¹⁵⁷ «Περισσότερο απ' οποιαδήποτε άλλη παράδοση η Ορθόδοξη Εκκλησία υπογραμμίζει τη θρησκευτική σημασία της νηπιακής ηλικίας. Από τις πρώτες –πρώτες κιόλας εβδομάδες της ζωής του το νήπιο δέχεται τρία Μυστήρια: το Βάπτισμα, το Χρίσμα και τη Θεία Κοινωνία. Η εκκλησία καθιστά το νήπιο φορέα της Χάριτος και το προστατεύει από τη δύναμη του κακού πολύ πριν δώσει δείγματα ότι η νοημοσύνη του αφυπνίζεται. ... Ένα βασικό στοιχείο της εμπειρίας που αποκτά το μικρό παιδί από την εκκλησιαστική ζωή είναι η συχνή Θεία Κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο το ιερό Μυστήριο που βρίσκεται στην καρδιά της χριστιανικής πίστης διεισδύει στη ζωή του παιδιού. Η λογικοκρατούμενη νόηση του παιδιού δεν ταυτίζεται με την πραγματικότητα και την εγκυρότητα του Μυστηρίου. Από τη γεμάτη δέος όμως στάση των γονέων και του εκκλησιασματος το παιδί θα συνειδητοποιήσει ότι υπάρχει κάτι το ξεχωριστό σ' αυτή την πράξη. ... Πέρα και πάνω από όλα όσα αναφέραμε για τη θρησκευτική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή ηλικία, παραμένει πάντα η Ιερή και Μυστική ενέργεια της θείας Χάριτος που την περιβάλλει. Κανείς δεν μπορεί να μετρήσει ή να αποτιμήσει ακριβώς το αποτέλεσμα των Μυστηρίων που η Εκκλησία μας προσφέρει στα βρέφη.», Σοφία Κουλούμζιν, *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 38, 51 και 44.

¹⁵⁸ «Επιμένοντας στην διανοητικοποίηση ως το πιο έγκυρο κριτήριο για την αξιολόγηση της θρησκευτικής κατανόησης, πιθανώς συσσωρεύουμε παραδοχές της αναπτυξιακής ψυχολογίας που μπορεί να μην ανταποκρίνονται στην ανθρώπινη πραγματικότητα.», Hay-Nye, *The Spirit of The Child*, σελ. 58.

¹⁵⁹ Hay-Nye, *The Spirit of The Child*, σελ. 58.

¹⁶⁰ Πνευματικός, Δ., Μ., *Η Ανάπτυξη της Θρησκευτικής Σκέψης στην Παιδική και Εφηβική Ηλικία*, Διδακτορική Διατριβή, 1993.

Τροφοδότης της γνωστικής πλευράς¹⁶¹ της θρησκευτικότητας είναι κυρίως οι αφηγήσεις, ιδιαίτερα στην παιδική ηλικία¹⁶², καθώς «Οι βασικές έννοιες της αμαρτίας, της μετανοίας, της λύτρωσης, του θανάτου, της αναστάσεως και της μετά θάνατον ζωής είναι εντελώς έξω από την αντίληψη ενός παιδιού προσχολικής ηλικίας»¹⁶³. Αν και απαιτείται η (ελάχιστη) γνωστική ανάπτυξη της κατανόησης, οι αφηγήσεις δεν τροφοδοτούν αποκλειστικά τη γνωστική πλευρά των παιδιών, αλλά τα επηρεάζουν ολόπλευρα. Όμως, μέσα από απλές διηγήσεις και εικόνες τα παιδιά τις βιώνουν¹⁶⁴, έστω και ως μέρος μιας ιστορίας. Γενικότερα τα παραμύθια, ως ειδικό λογοτεχνικό είδος, είναι φορείς αξιών είτε υπαρξιακών, είτε θρησκευτικών, αλλά και ηθικών και μορφωτικών γενικότερα. Μέσα από τα παραμύθια τα παιδιά μπορούν να αναγνωρίσουν και να διαχειριστούν τις αντιφάσεις του κόσμου μας, με άλλα λόγια να ωριμάσουν, να αναπτυχθούν προσωπικά και κοινωνικά¹⁶⁵ αφού μέσα από αυτά βοηθούνται «...να συνειδητοποιήσουν ότι ζουν μέσα σε ένα κόσμο άρρηκτα συνυφασμένο με δικαιοσύνη και αδικία, χαρά και λύπη, θάνατο και ζωή, καλωσύνη και κακία, ευκολία και δυσκολία, επιείκεια και σκληρότητα κ.λπ.»¹⁶⁶

¹⁶¹ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 188-190.

¹⁶² Αφού συμπεριλαμβάνεται στην διερεύνηση της θρησκευτικής ανάπτυξης και η ορθ.

Ανθρωπολογία, σημειώνουμε, επιγραμματικά, τον τρόπο που ο ι. Χρυσόστομος καθοδηγεί τους γονείς να αφηγούνται τις διηγήσεις από την Π.Δ.: συνιστά να τις παρουσιάζουν ευχάριστα για να μην βαριούνται τα παιδιά, να επαναλαμβάνουν πολλές φορές και διαφορετικοί άνθρωποι την ιστορία, ώστε να αποτυπωθεί στη μνήμη του παιδιού, και να του ζητούν να την επαναλάβει ' να εξηγούν στο παιδί τα ηθικά διδάγματα της αφήγησης, συνδέοντάς τα με την καθημερινή ζωή του παιδιού. Εκτός από το παιδαγωγικό αξίωμα της επαναλήψεως ενός αντικειμένου, της εμπέδωσης και της βιωματικότητας του μαθήματος, ο Χρυσόστομος χωρίζει και την 'ύλη' σε διδακτικές ενότητες. Παρακινεί τους γονείς να χωρίζουν τις μεγάλες αφηγήσεις σε κομμάτια, και να αφηγούνται τη συνέχεια στο παιδί σε διαφορετικές στιγμές, αφού σιγουρευτούν ότι έχει κατανοήσει το προηγούμενο κομμάτι, Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Περί κενοδοξίας και όπως δει τους γονέας ανατρέφειν τα τέκνα*: κεφ. 39- 41, 45,52, 66.

¹⁶³ Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο βίωμα και τα Παιδιά Μας*, σελ. 46.

¹⁶⁴ «κορίτσι: 'Όταν ο Ιησούς ήταν πάνω στο σταυρό, αι... αι... αιμορραγούσε;' Κατάλαβα από την ειλικρινή της ένταση ότι είχε ένα πραγματικό ερώτημα, όμως δεν μπορούσα να διακρίνω ακριβώς τι χρειαζόταν να μάθει. Η καλύτερη πρόχειρη λύση ήταν μάλλον να της δείξω την τοιχογραφία στην τραπεζαρία της Μονής και να αφήσω την εικόνα να μιλήσει στο παιδί με το δικό της σωστό τρόπο. Οι ορθόδοξες εικόνες της σταύρωσης δείχνουν πραγματικό πόνο, αλλά όχι τόσο τραγικά που να μας τσακίζει. Είναι ειλικρινείς αλλά ήρεμες, όπως η Ευαγγελική αφήγηση. Ο Χριστός δεν είναι τραγικό θύμα' υποφέρει περισσότερο από κάθε άνθρωπο, αλλά με τη θέλησή Του και από αγάπη, για να νικήσει το κακό. Αδελφή Μαγδαληνή: 'Ναι, αιμορραγούσε. Ας πάμε να δούμε την εικόνα. Κοίταξε, μπορείς να δεις τον Ιησού και τις τρύπες, όπου έβαλαν τα καρφιά, καθώς και το αίμα. Αλλά δεν βλέπεις να υπάρχουν πολλά φρικιαστικά αίματα, γιατί τότε θα στεναχωριόμασταν πάρα πολύ. Δεν θα θυμόμασταν ότι Αυτός τους άφησε να Τον σταυρώσουν, επειδή αγαπάει όλους τους ανθρώπους. Βλέπεις ότι είναι ήρεμος. Και έπειτα θυμόμαστε τι συνέβη στη συνέχεια. Κοίταξε εδώ [την εικόνα της ανάστασης του Αδάμ και της Εύας]. Ξέρεις τι συνέβη τρεις ημέρες μετά το θάνατό Του;' κορίτσι: 'Ε... σηκώθηκε πάλι''. Την είχα δει να αγωνίζεται να βρει τη λέξη 'ανάσταση', όμως ήθελα να βεβαιωθώ ότι είχε κάποιο νόημα γι' αυτήν' έτσι δεν τη φανέρωσα. Α.Μ. 'Ναι, και ψάλλουμε 'Χριστός Ανέστη' το Πάσχα, όταν γιορτάζουμε το γεγονός της ανάστασής Του. και είμαστε χαρούμενοι και ευχαριστούμε τον Ιησού, επειδή πόνεσε και πέθανε, για να μπορέσει να τους αναστήσει όλους [δείχνοντας τον Αδάμ και την Εύα και τους άλλους στην εικόνα] μαζί Του'. Φάνηκε καθησυχασμένη και ως απόδειξη του γεγονότος αυτού έφυγε τρέχοντας, πριν μπορέσω να πω περισσότερα' αυτό ήταν καλό, γιατί μπορεί να έδινε υπερβολικά πολλές εξηγήσεις. Αργότερα έμαθα ότι έτρεξε στον πατέρα της για να του πει αναστατωμένη: 'Εντάξει, μπαμπά, η αδελφή μου είπε ότι ο Ιησούς αιμορραγούσε, αλλά του το σκουπίσαμε'. ...Με άλλα λόγια, το κάρφωμα του Χριστού στο σταυρό την είχε στενοχωρήσει, όμως είχε καταλάβει από τις εικόνες ότι η πίστη σε όλα όσα ο Χριστός έκανε εκπληρώνει το σκοπό του θανάτου Του.», Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 47-49.

¹⁶⁵ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 190.

¹⁶⁶ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 189.

Όπως αποκομίζουν γνώσεις για κάθε τι γύρω τους, έτσι συγκεντρώνουν και πληροφορίες για τη θρησκευτική ζωή, κυρίως από το οικογενειακό περιβάλλον¹⁶⁷ σε μια χριστιανική κοινωνία η Δημιουργία, ο Αδάμ και η Εύα, ο κατακλυσμός και η κιβωτός του Νώε, ο Μωϋσής, η γέννηση του Χριστού και η αγάπη που έδειξε στα παιδιά, είναι ευκαιρίες για γνωριμία του Θεού αλλά και των ανθρώπων, μέσα από λιτές διηγήσεις¹⁶⁸, μιας και η αφήγηση δεν είναι απλά παρουσίαση μιας ιστορίας, είναι μια πρόσκληση για το παιδί σε έναν νέο κόσμο, όπου όχι μόνο γνωρίζει νέα πράγματα, αλλά συμμετέχει συνολικά, αγωνιά, αναρωτιέται, φαντάζεται. Μέσα από όλα αυτά, **οι αφηγήσεις αναδεικνύονται διαμορφωτικές για τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού**. Εάν ο κόσμος της αφήγησης συνταιριάζει με την εμπειρία του παιδιού από τη ζωή, τότε μπορεί να αποτελέσει ένα πλαίσιο ερμηνείας του κόσμου που ζει, κάνοντας καθημερινές εμπειρίες πιο κατανοητές και προσδίδοντάς τους μεγαλύτερη συνοχή στα μάτια του παιδιού¹⁶⁹.

Αναγνωρίζοντας αυτήν τη σημαντική λειτουργία στις αφηγήσεις¹⁷⁰, οδηγούμαστε πολύ εύκολα στο συμπέρασμα του D. Elkind ότι «τα κυριότερα κοινά **στοιχεία μεταξύ των θρησκειών παρέχουν εύκολες λύσεις σε ορισμένες από τις συγκρούσεις που γεννώνται από τη διαδικασία πραγμάτωσης των γνωστικών ικανοτήτων στην οποία αναφέρεται ο Piaget**¹⁷¹». Για την κάθε ηλικία αναφέρει μιαν ανάγκη που προκύπτει από τις νέες γνωστικές του δυνατότητες και πώς η θρησκεία απαντά σε αυτές:

1. Ξεκινώντας από την **ανάγκη για τη διατήρηση των αντικειμένων** έρχεται αντιμέτωπο με το θάνατο. Η λύση που βρίσκεται σε κάθε θρησκεία είναι ο Θεός: «**Ο Θεός είναι η ύψιστη διατήρηση, που υπερβαίνει τα όρια του χώρου, του χρόνου και της ύλης. Με την αποδοχή του Θεού, το νεαρό άτομο συμμετέχει στην αθανασία και έτσι δίνει λύση στο πρόβλημα της διατήρησης της ζωής.**»¹⁷² Και η Ana-Maria Rizzuto συμφωνεί, ότι το

¹⁶⁷ «Η ικανότητα που έχει το πολύ μικρό παιδί να συγκεντρώνει παραστάσεις, εντυπώσεις και πληροφορίες που βασίζονται στα γεγονότα, θα πρέπει να τροφοδοτείται θρησκευτικά. Ακριβώς όπως οι γονείς περιμένουν από τα παιδιά τους να μάθουν τη γλώσσα που ακούν γύρω τους και που χρησιμοποιούν οι μεγάλοι, ακριβώς όπως τα βοηθούν να γνωρίσουν το περιβάλλον τους –η φωτιά καίει, το χιόνι είναι κρύο- με τον ίδιο ακριβώς τρόπο ας τα αφήσουν να εμποτισθούν με θρησκευτικές εντυπώσεις και έννοιες. Ας δουν τα παιδιά τους γονείς τους να προσεύχονται. Ας δώσουν οι γονείς θρησκευτικές εξηγήσεις σ' όσα βλέπουν τα παιδιά.», Κουλόμτζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά Μας*, σελ. 42.

¹⁶⁸ Κουλόμτζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά Μας*, σελ. 48-49.

¹⁶⁹ Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 13-14.

¹⁷⁰ «Ο Fowler υποστηρίζει... ότι η κάθε είδους αγωγή και ιδιαίτερα η θρησκευτική, που παρέχεται στην πρώιμη παιδική ηλικία (2 έως 6 ή 7 χρονών) μέσω των αφηγήσεων, των διηγήσεων, των ιστοριών, των παραμυθιών κ.λπ., είναι υπεύθυνη για την ποιότητα των νοητικών εικόνων (images) και των ιστοριών που συντηρούν και καλλιεργούν τη φαντασία και τη διαδικασία που αυτή συνεπάγεται.», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 187-194.

¹⁷¹ Elkind, D., *Οι ρίζες της Θρησκευτικότητας στο παιδί*, Ψυχής Δρόμοι, τευχ.1, Ιουν. 2011, σελ. 78-85.

¹⁷² «...για τη διατήρηση των αντικειμένων... ένα από τα προβλήματα διατήρησης που όλα τα παιδιά αντιμετωπίζουν και στο οποίο πρέπει να προσαρμοστούν, είναι η ανακάλυψη ότι και τα ίδια και όσοι αγαπούν κάποια στιγμή θα πεθάνουν», Elkind, D., *Οι ρίζες της Θρησκευτικότητας στο παιδί*, Ψυχής Δρόμοι, τευχ.1, Ιουν. 2011, σελ. 78-85 πρβλ. και Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 192.

παιδί αναγνωρίζοντας τα όρια των γονιών του, αναγνωρίζοντας τις αδυναμίες τους και τελικά τη θνησιμότητά τους, απογοητεύεται. Όμως ο Θεός προσφέρει την αθανασία για όλους, εφόσον είναι ο ίδιος αιώνιος. «*Το επόμενο στάδιο φτάνει, όταν, ως αποτέλεσμα της οιδιπόδειας ήττας και των ρεαλιστικών αξιολογήσεων, το παιδί αρχίζει να βιώνει απογοήτευση από τους γονείς και την οικογένειά του. ...Ακριβώς σε αυτό το σταυροδρόμι, η οργανωμένη θρησκεία παρέχει στο παιδί εναλλακτικά μοντέλα, παρουσιάζοντας ιστορίες από την Π.Δ. και την Κ.Δ. και έντονες εικόνες του παραδείσου και μιας καλύτερης ζωής. ...Το παιδί που νιώθει ότι ο Θεός είναι πάντα εκεί, γνωρίζοντας τα πάντα, δεν είναι αληθινά μόνο του στον ιδιωτικό χώρο της σκέψης του. ...η αναπαράσταση του Θεού χρησιμοποιείται επίσης από το παιδί για να δείξει στους γονείς του, με μια δόση εκδίκησης, ότι έχει έναν καλύτερο και πιο ισχυρό σύμμαχο που μπορεί να ανταποκριθεί στις προσευχές του.*»¹⁷³

2. Συνεχίζει ο Elkind με τη συμβολική λειτουργία για την **ανάγκη για αναπαράσταση**. Η θρησκεία απαντά σε αυτήν προσφέροντας αναπαραστάσεις του Θεού¹⁷⁴, μέσα από όλα τα πρόσωπα που συμμετέχουν, και σε ποικίλες ευκαιρίες' αναπαραστάσεις που παρουσιάζονται με σοβαρότητα: «*...Ρωτά κάποιος που είναι αυτό το πανταχού παρόν πρόσωπο, και οι μεγάλοι τον διαβεβαιώνουν με σοβαρότητα 'παντού'. Και όλα αυτά, οι μεγάλοι άνθρωποι τα κάνουν σοβαρά, με σεβασμό, ...Το παιδί δεν μπορεί παρά να παρατηρήσει ότι ο ενήλικας πιστεύει. Μέσα από αυτές τις χειρονομίες και τους υπαινιγμούς των ενηλίκων, προσδίδεται στο Θεό, αν και αόρατος, μια ύπαρξη στην πραγματικότητα που έρχεται σε οξεία αντίθεση με όλα τα άλλα δημιουργήματα της φαντασίας του παιδιού.*»¹⁷⁵

3. Η **κοινωνικότητα** και η αλληλεπίδραση εκτείνεται έξω από το στενό πεδίο της οικογένειας και αγκαλιάζει πια όλο το σύμπαν στη νεότητα και αναζητούνται συσχετισμοί σε όλα τα επίπεδα. Η θρησκεία προσφέρει ως τρόπο σχέσης με το θεϊκό στοιχείο το μυστήριο της λατρείας, όπου συνδέεται ο πιστός προσωπικά και άμεσα με το υπερβατικό, το θεό¹⁷⁶. Την ίδια άποψη διατυπώνει και η Ana-Maria Rizzuto, ότι δηλαδή επιβεβαιώνεται στο παιδί

¹⁷³ Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of The Living God*, σελ. 196-198.

¹⁷⁴ «...Όπως και η ανάγκη για διατήρηση, έτσι και η ανάγκη για αναπαράσταση, εμφανιζόμενη κατά την πρώιμη παιδική ηλικία, συνεχίζεται σε ολόκληρη τη ζωή. ...καθώς το παιδί γίνεται όλο και πιο ακριβές στην αναζήτησή του για αναπαράσταση, φαίνεται να νιώθει όλο και πιο απογοητευμένο από τα αποτελέσματα. ...Για το νεαρό άτομο που έχει αποδεχτεί την ύπαρξη του Θεού, η ανάγκη για αναπαράσταση θέτει ιδιαίτερα προβλήματα. ...Η θρησκεία όμως προσφέρει κάτι περισσότερο από μια ιδέα για το Θεό. Προσφέρει αναπαραστάσεις του υπερβατικού.» Elkind, D., *Οι ρίζες της Θρησκευτικότητας στο παιδί*, Ψυχής Δρόμοι, τευχ.1, Ιουν. 2011, σελ. 78-85

¹⁷⁵ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 193-194

¹⁷⁶ «...Καθώς το νεαρό άτομο ωριμάζει, αναζητά να δημιουργήσει συσχετισμούς για να μπορεί το ίδιο να σχετισθεί με το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον, καθώς και για να συσχετίσει τα πράγματα και τα γεγονότα μεταξύ τους. ...Στη θρησκευτική σφαίρα το νεαρό άτομο που αποδέχεται την έννοια του Θεού και την αναπαράσταση αυτής της έννοιας στις Γραφές, αντιμετωπίζει το πρόβλημα πώς να συσχετίσει τον εαυτό του με το υπερβατικό. ...Η θρησκεία όμως παρέχει έναν τρόπο με τον οποίο το άτομο μπορεί να σχετιστεί με το θεϊκό στοιχείο, επειδή προσφέρει το μυστήριο της λατρείας. Συμμετέχοντας στη λατρεία το νεαρό άτομο μπορεί να συνδέεται με το υπερβατικό στοιχείο με άμεσο και προσωπικό τρόπο.» Elkind, D., *Οι ρίζες της Θρησκευτικότητας στο παιδί*, Ψυχής Δρόμοι, τευχ.1, Ιουν. 2011, σελ. 78-85

η πραγματικότητα του Θεού μέσα από τις λατρευτικές συνάξεις και τις λατρευτικές συνήθειες των γονιών του, και αναγνωρίζεται η ύπαρξη διαλεκτικής μεταξύ του παραδείγματος των γονιών, του κοινωνικού περίγυρου και της αντίληψης του παιδιού για το Θεό. Ανάλογη θέση βρίσκουμε και στο έργο της Ana-Maria Rizzuto: «...η πραγματικότητα των γονιών και των ενεργειών τους εναποθέτει μια ισχυρή αίσθηση πραγματικότητας σε αυτό το μη ορατό ον. ...Έτσι, η αναπαράσταση του Θεού, παίρνοντας 'σάρκα και οστά' με τις πρώιμες γονικές αναπαραστάσεις σε διαλεκτική αλληλεπίδραση με τις αναπαραστάσεις του εαυτού λαμβάνει επίσης την επιβεβαιωτική σφραγίδα της ύπαρξης από τις πεποιθήσεις και τις ενέργειες των γονιών (ή του ενός γονέα εάν ο άλλος δεν είναι πιστός) και από την υποκουλτούρα στην οποία ανήκουν.»¹⁷⁷

4. Φυσικά από τον Elkind αναφέρεται και η ανάγκη για εξήγηση, για ανακάλυψη της αλυσίδας της **αιτιότητας**, η κατανόηση του κόσμου και η θεωρητική σκέψη, στις οποίες προσφέρει πολλά η θρησκεία με τη θεολογία¹⁷⁸. Η εφηβεία είναι η ηλικία της αμφισβήτησης, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε αργότερους ρυθμούς θρησκευτικής ανάπτυξης την ώρα που οι νοητικές τους ικανότητες σχεδόν απογειώνονται, ξεφεύγοντας αλματωδώς από τα παιδικά πλαίσια¹⁷⁹.

Συναισθηματική διαδικασία

Σημαντικό συμπέρασμα της σύγχρονης έρευνας, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, είναι ότι δεν γίνεται να αποκλειστεί καμία πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης από τη θρησκευτικότητα και τη θρησκευτική ανάπτυξη του ανθρώπου, καθώς καλύπτει τον όλο άνθρωπο, χαρακτηρίζεται από καθολικότητα. Μπορεί η θεωρία ανάπτυξης του Piaget να δίνει τη μερίδα του λέοντος στη γνωστική πλευρά της θρησκευτικότητας¹⁸⁰, αναγνωρίζει όμως ο Piaget ότι η γνωστική και συναισθηματική ανάπτυξη είναι δεμένες, δίνοντας κεντρικό ρόλο στο τι κατεύθυνση δίνει το προσωπικό ενδιαφέρον στην αλληλεπίδραση με

¹⁷⁷ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 50.

¹⁷⁸ «...Μια επιπλέον ικανότητα του εφήβου είναι η κατασκευή και η σκέψη με όρους θεωριών που βοηθούν τον άνθρωπο όχι μόνο να συνάπτει σχέσεις αλλά και να ψάχνει τις υποκείμενες αιτίες τους. ...Στον τομέα της θρησκείας το πρόβλημα της κατανόησης προκύπτει φυσιολογικά σε όσους έχουν αποδεχθεί την σύμφωνη με τις Γραφές αναπαράσταση του Θεού και την μυστηριακή λατρεία. ...Στις σύγχρονες θρησκείες, η λύση στο πρόβλημα της κατανόησης δίνεται από τη θεολογία.», Elkind, D., *Οι ρίζες της θρησκευτικότητας στο παιδί*, Ψυχής Δρόμοι, τευχ.1, Ιουν. 2011, σελ. 78-85.

¹⁷⁹ Haight, Wendy, "A Sociocultural perspective on children's spiritual development, in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 113.

¹⁸⁰ «...θεωρείται ως πεπλανημένη και ανώριμη κάθε σκέψη και συμπεριφορά του ανθρώπου που περιέχει στοιχεία που αναφέρονται στη ρεαλιστική, τη μαγική, την ανιμιστική, την τεχνητή (αρτιφισιαλιστική) και τη θρησκευτική αντίληψη. ...ο απροσδιόριστος αριθμός ενηλίκων σε όλες τις εποχές (παρελθούσες και σύγχρονες) και σε όλους σχεδόν τους πολιτισμούς, που πιστεύει στην ύπαρξη του Θεού, εκτελεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα, προσφεύγει στη βοήθεια των ιερών προσώπων της θρησκευτικής του παράδοσης κ.λπ. θα μπορούσε να θεωρηθεί με τόση ευκολία και απλότητα ότι είναι ανώριμος στη σκέψη και προβληματικός στη συμπεριφορά;», Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 117-119.

το περιβάλλον, αλλά και αναγνωρίζοντας ότι το συναίσθημα ερμηνεύεται, κι έτσι αποκτά νόημα, από τις γνωστικές λειτουργίες¹⁸¹.

Στη σχέση μεταξύ νόησης και συναισθήματος ρόλο κλειδί έχει αυτό που ονομάζεται ενδιαφέρον. Είναι η συναισθηματική κινητήρια δύναμη που κατευθύνει τη νόηση σε κάτι για να το επεξεργαστεί και να το νοηματοδοτήσει, είτε είναι εξωτερικό ερέθισμα, είτε εσωτερικό, στον εαυτό μας¹⁸².

Η θεωρία ανάπτυξης του Erikson μιλά για ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, συμπεριλαμβάνοντας και τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, όμως το κομμάτι της συναισθηματικής ανάπτυξης φαίνεται να παραμερίζεται αρκετά, ακόμα κι όταν μιλά για θρησκευτικότητα. Αυτή η προσέγγιση αναγνωρίζεται πια ως έλλειψη των θεωριών, τόσο του Erikson, αλλά και του Piaget, (αφού δεν διερεύνησε παρά ελάχιστα αυτές τις αρχικές του σκέψεις) όπως και της θεωρίας ανάπτυξης της πίστης από τον J. Fowler¹⁸³.

Η μελέτη των D. Hay και R. Nye για την πνευματικότητα των παιδιών τονίζει ιδιαίτερως την υπέρβαση της λογικής από την θρησκευτικότητα: *«Δεν αρνούμαι ότι οι θεωρίες των σταδίων έχουν κάποια χρησιμότητα. Το μεγαλύτερο πρόβλημά τους είναι η στενότητά τους, που σχεδόν αποδομούν τη θρησκεία στη λογική και κατά συνέπεια την παιδική θρησκευτικότητα σε τίποτα περισσότερο από μια μορφή ανωριμότητας ή ανεπάρκειας»*¹⁸⁴.

Η μελέτη των Hay-Nye τονίζει τη συμμετοχή και του συναισθήματος των παιδιών στην πνευματικότητα /θρησκευτικότητα, όπως και η μελέτη της Ana Maria Rizzuto για τη δημιουργία της εικόνας του Θεού, στην οποία βρίσκει ότι συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό η συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, και προσδιορίζει τη σχέση του παιδιού με το Θεό, όπως τον αντιλαμβάνεται¹⁸⁵.

¹⁸¹ Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, σελ. 38

¹⁸² Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, σελ. 38-39.

¹⁸³ «Όπως όλες οι προγενέστερες της γενικές αναπτυξιακές θεωρίες, έτσι και η θεωρία ανάπτυξης της πίστης του Fowler θεωρεί ότι η ανάπτυξη, η εξέλιξη, η ωρίμαση και η βελτίωση της ποιότητας της πίστης πραγματοποιείται με βάση **προκαθορισμένα, αμετάβλητα και ιεραρχικά στάδια ανάπτυξης που το ένα οπωσδήποτε προϋποθέτει το άλλο.**

...η υπερεκτίμηση της νοητικής διάστασης στην ανάπτυξη της πίστης εμποδίζει να αναδυθεί ένας παράγοντας, όπως είναι το συναίσθημα, που μπορεί να διαφοροποιεί ουσιαστικά την αντίληψη και τη βίωση θεμάτων που σχετίζονται με το θρησκευτικό περιεχόμενο της πίστης μας. ...η δέσμευση στη θρησκευτική παράδοση εκλαμβάνεται από τον Fowler ότι αποτελεί τροχοπέδη στην ανάπτυξη της πίστης. ...Κυρίως η ενσωμάτωση στη θεωρία ανάπτυξης της πίστης ορισμένων βασικών παραμέτρων, όπως είναι η σημασία του συναισθήματος και η επίδραση του χωροχρόνου –όπως αυτός εκφράζεται μέσω της ιστορικής, κοινωνικής, πολιτισμικής, θρησκευτικής κ.λπ. διάστασης –στη διαμόρφωση και ανάπτυξη της πίστης αποτελούν **επείγουσες προτεραιότητες στην ανανέωση της θεωρίας του Fowler.** ...οφείλει να δεχθεί ότι ... Η θρησκεία και γενικά η θρησκευτική παράδοση έχει σημασία στο βαθμό που φαίνεται σ' αυτούς που ανήκουν σε αυτή ότι είναι περιεκτική, δεν μπορεί να εγκαταλειφθεί και έχει κεντρική σημασία για την προσωπική και κοινωνική τους ζωή (P. J. Griffiths, *Problems of Religious Diversity*)», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 335-342.

¹⁸⁴ D. Hay-R. Nye, *The Spirit of The Child*, σελ. 57.

¹⁸⁵ Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of The Living God*, sel. 47-48.

Από την πλευρά της θεωρίας της συμπεριφοράς δεσμού (attachment) έρευνες σε νήπια¹⁸⁶ σχετικά με το είδος του δεσμού που αναπτύσσει το παιδί με τη μητέρα το πρώτο διάστημα της ζωής του, αλλά και σε σχέση με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της¹⁸⁷ και τη θρησκευτική κοινωνικοποίηση του παιδιού, έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα¹⁸⁸ ότι η θρησκευτική κοινωνικοποίηση βαραίνει περισσότερο στη διαμόρφωση της εικόνας του Θεού για το κάθε παιδί από το είδος του δεσμού που έχει αναπτύξει με τη μητέρα. Εν κατακλείδι, το παιδί μπορεί να ακολουθήσει διαφορετικούς δρόμους¹⁸⁹ για να συναντήσει το Θεό, με άλλα λόγια δημιουργούνται διαφορετικές αναπαραστάσεις / εικόνες Θεού, καθώς το παιδί θεωρεί τη σχέση μαζί του είτε ως **αντιστοιχία**¹⁹⁰ της σχέσης του με τη μητέρα, είτε ως **αποζημίωση**¹⁹¹ για αυτήν, δύο προσεγγίσεις που συνυπάρχουν αλλά εκφράζονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες¹⁹². Σημαντικό στοιχείο αυτών των ερευνητικών ευρημάτων είναι ότι η αρνητική γονεϊκή -μητρική επιρροή ξεπερνιέται στα μεταγενέστερα χρόνια, αν το παιδί αναπτύξει καλύτερες σχέσεις¹⁹³.

Παρουσιάζεται αναλυτικά η μεθοδολογία και τα ερευνητικά εργαλεία των τριών αυτών ερευνών: Η Α. Μ. Rizzuto, βασίζοντας τα αρχικά της ερευνητικά ερωτήματα στη θεωρία του Φρόιντ, χρησιμοποιεί πληθώρα τρόπων συλλογής και παραγωγής δεδομένων:

- λαμβάνει περιεκτικό κοινωνικό ιστορικό,
- συλλέγει πληροφορίες από άτομα του περιβάλλοντος (οικογένεια)
- και από ιατρικά-ψυχιατρικά αρχεία,
- δίνει παράλληλα ερωτηματολόγια με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, ένα για την εικόνα του Θεού και σε σύντομο διάστημα ένα δεύτερο σχετικά με τις εσωτερικευμένες γονεϊκές εικόνες
- ζητά μια ζωγραφιά της οικογένειας (με τον ερωτώμενο μέσα) την πρώτη μέρα, και μια ζωγραφιά του Θεού την τελευταία ημέρα, ώστε να τις συγκρίνει.
- διενεργεί ημιδομημένες ψυχιατρικές συνεντεύξεις με μέση διάρκεια τις 2 ώρες, γύρω από τις ενότητες: περιγραφή του εαυτού από τη γέννηση και σε όλα τα στάδια, φυσική κατάσταση, την πιο τραυματική εμπειρία, την πιο θετική εμπειρία, απώλεια 'αντικειμένων', αυτοεικόνα, πιο μισητά/πιο αγαπητά αντικείμενα, τις πιο έντονες ανικανοποίητες συναισθηματικές ανάγκες, θρησκευτικές εμπειρίες σε κάθε

¹⁸⁶ Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, "The child's concept of God", στο συλλογικό έργο *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 210.

¹⁸⁷ Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 211

¹⁸⁸ Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 211-212

¹⁸⁹ Σταυρόπουλος, Α.Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού. Ψυχολογική Προσέγγιση*, σελ. 19-22.

¹⁹⁰ Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 211

¹⁹¹ Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 212-214.

¹⁹² Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 251-252.

¹⁹³ Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 211-212.

αναπτυξιακή περίοδο, παροντικές και μελλοντικές αντικειμενοτρόπες σχέσεις με το Θεό, ιδιαίτερα την επιθυμία να βρεθεί (ο ερωτώμενος) μαζί Του στη ζωή μετά το θάνατο.

Στη συνέχεια συντάξε 20 βιογραφίες (life history), κάθε μία χρονολογική, αναπτυξιακή και περριεκτική όλων, εστιάζοντας στις αντικειμενότητες πλευρές της ανάπτυξης των ερωτώμενων. Με πλαίσιο την μεθοδολογία της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory) βασίστηκε στην ψυχαναλυτική τεχνική της εσωτερικής αξιολόγησης: διέταξε παράλληλα τις θρησκευτικές εμπειρίες και την ανάπτυξη του ερωτώμενου από την παιδική ηλικία ως το παρόν (ήταν όλοι ενήλικες), καταγράφοντας τις αλλαγές στη σχέση και την αναπαράσταση του Θεού, την ικανοποίηση/απογοήτευση από τις αντιλήψεις για τις απαντήσεις του Θεού στην πορεία της ζωής του ερωτώμενου και συντάξε ένα καθαρό, γραμμικό προφίλ του Θεού, όπως το αντιλαμβάνεται ο κάθε ένας από τους ερωτώμενους. Έτσι μπόρεσε τελικά να καταγράψει τις σχέσεις που είχε-διατηρεί-ελπίζει να έχει ο κάθε ερωτώμενος με το Θεό, να ερμηνεύσει τη φύση των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, την ποιότητα των συγκρούσεων, την ψυχοδυναμική διαμόρφωση του συστήματος άμυνας και τις κρίσιμες δυσκολίες στη ζωή του, να συγκρίνει τα προβλήματα του ερωτώμενου με το Θεό με τη σχέση που έχει μαζί Του, καθώς και με την αντικειμενότητα φύση των συνδιαλλαγών του με το Θεό, τον τύπο των συγκρούσεων και των δυσκολιών που είχε με τη θεότητα. Τελικά το θεωρητικό πλαίσιο που διαμόρφωσε είχε τις τέσσερις προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν στην παρούσα μελέτη¹⁹⁴.

Οι Hay-Nye χρησιμοποίησαν τη μέθοδο της μελέτης περίπτωσης, στο πλαίσιο της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory), συλλέγοντας στοιχεία από 38 μαθητές δημοτικού (εκ των οποίων οι 28 δήλωσαν ότι δεν υπάγονται καπου θρησκευτικά), μέσω 3 ατομικών, ημιδομημένων, ημίωρων συζητήσεων με την ερευνήτρια, αποτελουμένη από τρία μέρη η κάθε μία (ενδιαφέροντα του παιδιού, ζωγραφιά για κάτι που θεωρούσε σημαντικό το ίδιο το παιδί -σχολιασμός φωτογραφιών σχετικά με την πνευματικότητα-θρησκευτική εμπειρία του παιδιού)¹⁹⁵.

Στις διαδοχικές (2001, 2003) έρευνες της S. de Roos και της ερευνητικής της ομάδας σε 165 (2001) και 198 (2003) νήπια, χρησιμοποιήθηκαν ερωτηματολόγια και ατομικές συνέντευξεις 45' από τις μητέρες (44,9% το 2001 και 44,4% το 2003 δήλωσαν ότι δεν υπάγονταν κάπου θρησκευτικά) σχετικά με την αντίληψη του Θεού, του εαυτού, των άλλων και τις αναπαραστάσεις δεσμού (attachment representations). Παράλληλα ζητήθηκε από το κάθε παιδί μια ζωγραφιά του Θεού με σχολιασμό, δόθηκαν κλίμακες για τις έννοιες του

¹⁹⁴ A.M. Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 8 κ.εξ.

¹⁹⁵ D. Hay-R. Nye, *Spirit of the Child*

εαυτού και των άλλων, δομημένο ερωτηματολόγιο με 23 ερωτήσεις για τα χαρακτηριστικά του Θεού, έγιναν ερωτήσεις ανοιχτού τύπου (τί, πού, ...) για το Θεό και έγιναν μετρήσεις του δεσμού με τη μητέρα (attachment). Στην έρευνα του 2003 προστέθηκαν τρεις ερωτήσεις για το Θεό και τρεις ερωτήσεις για την προσευχή. Οι δύο έρευνες οδηγήθηκαν στη δημιουργία παρόμοιων κλιμάκων.

Ηθική ανάπτυξη

Η ηθική αφορά στην εσωτερική διάθεση και στάση του ανθρώπου¹⁹⁶, διαφοροποιούμενη γι' αυτό το λόγο από την κοινωνικότητα και την απλή ευγένεια¹⁹⁷, ενώ ψυχολογικά βασίζεται σε συναισθήματα καθένα από τα οποία είναι το κίνητρο για την μια ή την άλλη συμπεριφορά. Αν και ξεκινά από τα συναισθήματα, η ηθική δεν εξαντλείται σε αυτά, γιατί εμπλέκει σε μεγάλο βαθμό την αίσθηση δικαίου, την αξιολόγηση σωστού και λάθους. Αυτά ουσιαστικά κρίνουν την ηθική ή μη συμπεριφορά –σε επίπεδο αυτοκριτικής και αυτοελέγχου, αλλά και εξωτερικής αξιολόγησης της συμπεριφοράς¹⁹⁸.

Καθώς «πολλές φορές κάτω από την ίδια συμπεριφορά κρύβονται διαφορετικά κίνητρα και ηθικές αξίες»¹⁹⁹, η ηθική συμπεριφορά, δεν μπορεί να ταυτιστεί με την ηθική κρίση, που ουσιαστικά «είναι οι λόγοι που υπαγορεύουν σε ένα άτομο να κρίνει ως καλή ή κακή τη μία ή την άλλη μορφή συμπεριφοράς»²⁰⁰ κι έτσι ο Kohlberg θεωρεί τη δεύτερη ενδεικτική της ηθικής ωριμότητας στις μελέτες του, στις οποίες η ηθική ανάπτυξη συνδέεται άμεσα και με τη νοητική²⁰¹. Όμως, ως ηθικός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ο άνθρωπος που αναγνωρίζει μόνο τις ηθικές αξίες θεωρητικά/νοητικά, αλλά εκείνος που πράγματι ζει σύμφωνα με αυτές, εφαρμόζοντάς τες έμπρακτα, κάτι που δεν αποτελεί το κέντρο ενδιαφέροντος της συγκεκριμένης μελέτης²⁰². Στο πεδίο της ηθικής κρίσης συνεργάζονται στενά νόηση και συναίσθημα, σε καθημερινή βάση, ώστε να ιεραρχούνται οι αξίες²⁰³ μας σε κάθε σύγκρουση –κρίση που προκύπτει: «...η άσκηση της ηθικής κρίσης δεν περιορίζεται σε

¹⁹⁶ «Με τον όρο ηθικότητα αναφερόμαστε στην εσωτερική κατάσταση στάσεων, κινήτρων και συναισθημάτων που προσανατολίζουν αταλάντευτα (α) την εσωτερική διάθεση και (β) την εξωτερική πράξη προς τις γενικής αποδοχής ηθικές αξίες, οι οποίες, όταν εφαρμοσθούν, εξασφαλίζουν τα δικαιώματα των ατόμων και έτσι συμβάλλουν στην ευημερία τους.

Σημασία, δηλαδή, δεν έχει από τη σκοπιά της ηθικότητας, μόνο η πλευρά της εξωτερικής δράσης του ατόμου, αλλά πρωταρχική σημασία έχει η εσωτερική διάθεσή του, **η οποία καθορίζει τι είδους πρόσωπο είναι**, ή τουλάχιστον, επιθυμεί και προσπαθεί να γίνει το άτομο.», Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 441.

¹⁹⁷ «...η ηθικότητα αντιδιαστέλλεται εύκολα από τις κοινωνικές συμβάσεις και την ευγενική συμπεριφορά, διότι βασίζεται σε ηθικές πεποιθήσεις **που συγκροτούν σαφή ιδεολογία και αφορούν ζωτικά θέματα** της ατομικής και κοινωνικής διαβίωσης.», Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 441.

¹⁹⁸ «όπως είναι, για παράδειγμα, η ντροπή, η ενοχή, η ενσυναίσθηση, η συμπάθεια και η συμπόνοια... συναισθήματα όπως η συμπάθεια και ο φόβος συνιστούν την έμφυτη βάση της ηθικότητας. ...στη συναισθηματική βάση της ηθικότητας υπάρχουν εκτός από τα ηθικά συναισθήματα και μη ηθικά, όπως ο θυμός, η λύπη και η γενικότερη ψυχολογική διάθεση του ατόμου», Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 441-442.

¹⁹⁹ Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 462.

²⁰⁰ Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 462.

²⁰¹ «Το στάδιο ή η δομή της λύσης αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο δικαιολογεί το άτομο την προτεινόμενη λύση.», Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 463.

²⁰² Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, σελ. 90-91.

²⁰³ Ο Kohlberg κατέληξε στη διατύπωση δέκα παγκόσμιων ηθικών θεμάτων που αφορούν στην ηθική: Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, σελ. 84.

μερικές σπάνιες στιγμές στη ζωή' είναι αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας της σκέψης την οποία χρησιμοποιούμε για να βγάλουμε νόημα από τις ηθικές συγκρούσεις που προκύπτουν στην καθημερινή ζωή.»²⁰⁴

Οι ερευνητές²⁰⁵ μιλούν για αρχική ετερόνομη και μεταγενέστερα για αυτόνομη ηθική²⁰⁶ στον άνθρωπο –ο Piaget αναφέρει τον **ηθικό ρεαλισμό**, μια 'εγωκεντρική ηθική'²⁰⁷ στα πρώτα χρόνια του παιδιού- αναφερόμενοι στην ηλικία μετά τα έξι, που θεωρείται η ηλικία 'έναρξης' της ηθικής κρίσης (όταν το παιδί μπορεί να μπει στη θέση του άλλου)²⁰⁸. Ο Erikson τοποθετεί την «οντογενετική βάση της ηθικότητας»²⁰⁹ στον τρίτο κύκλο ζωής, στη νηπιακή ηλικία²¹⁰. Όμως ο Winnicott τοποθετεί την απαρχή δυνατότητας για ανάληψη προσωπικής ευθύνης, δηλαδή αυτόνομης ηθικής, ήδη από την βρεφική ηλικία, με την υποστηρικτική φροντίδα της μητέρας, διακρίνοντας έτσι δύο δρόμους στην ανάπτυξη της ηθικής και της θρησκευτικότητας, τον εξωτερικά επιβαλλόμενο από τους γονείς και την εσωτερική άνθιση της ηθικής στο βρέφος²¹¹. Η σταθερή φροντίδα της μητέρας για το βρέφος, ανεξάρτητα από τις επιθετικές του διαθέσεις, το βοηθά να συνειδητοποιήσει σιγά-σιγά ότι είναι αυτή η ίδια που το φροντίζει και την αγαπά και η ίδια με την οποία θυμώνει, ένα πρόσωπο. Έτσι, στην επιθετικότητα παρεμβάλλεται η αγάπη του μωρού και η έγνοια του να μην κάνει κακό στη μητέρα του' γεννιέται η **τόσο πολύτιμη έμφυτη ηθική, το αίσθημα ευθύνης του μωρού απέναντι στους άλλους**, με πρώτο αποδέκτη τη μητέρα, το πιο κοντινό του πρόσωπο. Στη συνέχεια το παιδί μπορεί να διαμορφώσει σύστημα αξιών το ίδιο, χωρίς να του επιβάλλεται εξωτερικά²¹².

Η ανάπτυξη της αίσθησης του καλού και του κακού, του σωστού και του λάθους, του δίκαιου του άδικου που αποτελούν την ηθικότητα, είναι βασικά στοιχεία της

²⁰⁴ Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, σελ. 39, 46, 48.

²⁰⁵ Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 459-460 και 465.

²⁰⁶ Για αναλυτική παρουσίαση των δύο βλ. Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 456-458.

²⁰⁷ «Πριν από την ηλικία των έξι ετών ...Συνέπεια του ηθικού ρεαλισμού είναι να αγνοεί το παιδί της ηλικίας αυτής ότι για ένα θέμα υπάρχουν περισσότερες από μία απόψεις και να θεωρεί τη δική του άποψη ή την άποψη ενός ενήλικου ως τη μόνη ορθή.», Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, σελ. 455.

²⁰⁸ Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, σελ. 48-49.

²⁰⁹ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 24.

²¹⁰ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 24-25.

²¹¹ Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 110-111.

²¹² «Υπάρχουν δύο τρόποι με τους οποίους το βρέφος εισάγεται στις αρχές της καθαριότητας και της ηθικής και αργότερα στις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις. Στον ένα τρόπο, οι γονείς εμφυτεύουν αυτές τις αρχές και τις πεποιθήσεις, εξαναγκάζουν το βρέφος ή το παιδί να τις δεχτεί, χωρίς να κάνουν την παραμικρή προσπάθεια να τις ενσωματώσουν στην αναπτυσσόμενη προσωπικότητά του. ...Ο δεύτερος τρόπος είναι να επιτρέψουν και να ενθαρρύνουν οι γονείς τις έμφυτες τάσεις του παιδιού προς την ηθική. **Η ευαίσθητη συμπεριφορά της μητέρας, που πηγάζει από την αγάπη της, διατηρεί τις ρίζες της προσωπικής ηθικής του βρέφους.**», Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 109

θρησκευτικότητας: «...Ένα πεντάχρονο παιδί θ' αναγνωρίσει ότι 'ο Θεός θέλει να είμαστε καλοί' και ότι 'δεν πρέπει να είμαστε κακοί', αλλά το τι είναι 'καλό' και τι 'κακό' είναι πολύ συγκεχυμένα μέσα του και τα ταυτίζει με την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία που επισύρουν.»²¹³

Η χριστιανική διδασκαλία συμφωνεί στη σταδιακή ανάπτυξη της ηθικής, αλλά θεωρεί σημαντικό παράγοντα στην ηθική τελείωση τη Θεία συνέργεια²¹⁴, καθώς οι νοητικές δυνάμεις του ανθρώπου δεν είναι επαρκείς για την αγιότητα. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι για τα δεδομένα του Χριστιανισμού ηθική τελείωση και αγιότητα ταυτίζονται, δηλαδή ηθικότητα και θρησκευτικότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένες.

Κοινωνικότητα

Η νοητική και ηθική ανάπτυξη υποστηρίζει και πλαισιώνει και την κοινωνική. Ούτως ή άλλως καμιά πλευρά της ανάπτυξης δεν συμβαίνει ερήμην των άλλων' ο άνθρωπος είναι ένα ον που δραστηριοποιεί κάθε στιγμή ολόπλευρα τις δυνάμεις του για να δράσει. Οι διαχωρισμοί εξυπηρετούν βασικά ερευνητικούς σκοπούς²¹⁵. Το κοινωνικό πλαίσιο, λοιπόν, προσφέρει δεδομένα και στη θρησκευτικότητα και την ανάπτυξή της, είτε εντός της οικογένειας είτε από τους ευρύτερους κοινωνικούς κύκλους, το σχολείο, την Εκκλησία και τη συγκεκριμένη ενορία που ζούμε: «*Η κοινωνικοποίηση μπορεί να είναι άμεση, όπως όταν ένας πάστορας κάνει ένα κήρυγμα ειδικά για παιδιά' ή έμμεση, όπως όταν οι γονείς φέρνουν στο σπίτι τα δικά τους θρησκευτικά αναγνώσματα. Η κοινωνικοποίηση μπορεί να είναι σκόπιμη, όπως όταν μια γιαγιά συνοδεύει το εγγόνι της στο κατηχητικό, ή ακούσια, όπως όταν ένα παιδί παρακολουθεί τη νονά της απορροφημένη στην προσευχή. Αφομοίωση είναι η διαδικασία μέσω της οποίας **τα παιδιά ερμηνεύουν, ανταποκρίνονται, και τελικά αγκαλιάζουν, απορρίπτουν, ή επεξεργάζονται** τα κοινωνικά πρότυπα που τους εκτίθενται.*»²¹⁶

²¹³ Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά Μας*, σελ. 43, 46.

²¹⁴ «Πέρα και πάνω από όλα όσα αναφέραμε για τη θρησκευτική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή ηλικία, παραμένει πάντα η Ιερή και Μυστική ενέργεια της θείας Χάριτος που την περιβάλλει. Κανείς δεν μπορεί να μετρήσει ή να αποτιμήσει ακριβώς το αποτέλεσμα των Μυστηρίων που η Εκκλησία μας προσφέρει στα βρέφη. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι με πίστη και δέος να βεβαιωνόμαστε ότι αυτοί οι αγωγοί των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος παραμένουν ανοικτοί στη ζωή των παιδιών μας.» Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά Μας*, σελ. 43.

²¹⁵ Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, σελ. 49-51.

²¹⁶ Wendy Haight, "A sociocultural perspective on children's spiritual development" in the collective work *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 110-111, πρβλ. και Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 50.

Οι κοινωνικοί κύκλοι που περιβάλλουν το οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον του παιδιού, όπως ο εργασιακός χώρος των γονιών, η γειτονιά που κατοικεί, η κοινωνία και η θρησκευτική παράδοση²¹⁷ που τη διέπει, γενικότερα, δηλαδή, ο πολιτισμός που βιώνει, συμβάλλουν στην διαμόρφωση της θρησκευτικής του ζωής: «...η ανάπτυξη ποτέ δεν λαμβάνει χώρα στο κενό, αλλά πάντα εκφράζεται μέσα από τη συμπεριφορά σε ένα συγκεκριμένο περιβαλλοντικό πλαίσιο.²¹⁸ ...όλα τα συστήματα εντός της προοπτικής του μεγαλύτερου συστήματος έχουν ένα ρόλο στην κανονιστική ανάπτυξη για τους ανθρώπους. ...Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι όλα τα συστήματα θα επιδράσουν στην πνευματική διαμόρφωση εξίσου²¹⁹». Όπως παραστατικά λέει η Ana Maria Rizzuto: «Κοινωνικοπολιτιστικά το παιδί ακούει ανθρώπους να μιλούν με σεβασμό για το Θεό. Υπάρχουν ειδικοί άνθρωποι –πάστορες, ιερείς, ραββίνοι- που τον εκπροσωπούν επίσημα. Μιλούν μια επίσημη γλώσσα με ξεχωριστό τόνο σοβαρότητας στη φωνή τους, και απευθύνονται στο Θεό. Το παιδί βλέπει ειδικά κτίρια, έργα τέχνης, εορτασμούς –που όλα έχουν να κάνουν με το ‘μεγάλο πρόσωπο’ που λέγεται Θεός. Στις περισσότερες οικογένειες οι γονείς υποτάσσονται, σέβονται και λατρεύουν το Θεό, ή αλλιώς δίνουν ενδείξεις ότι είναι διαφορετικοί από τους άλλους γονείς επειδή **δεν** πιστεύουν στο Θεό. Το πιο σημαντικό, ο Θεός αναφέρεται ως πραγματικός, υπαρκτός, ισχυρός, και επί κεφαλής του κόσμου.»²²⁰

Όπως φαίνεται και από το παραπάνω απόσπασμα, εκτός από το ανθρώπινο κοινωνικό πλαίσιο, εκκλησιαστικά αναγνωρίζεται η ύπαρξη και του ουράνιου. Υπάρχουν, δηλαδή, για την Εκκλησία δύο διαστάσεις της κοινωνικότητας: η οριζόντια και η κάθετη. Οριζόντια κοινωνικότητα είναι η σχέση μας με τους συνανθρώπους μας και κάθετη η σχέση μας με το Θεό: «*Η πρώτη και μεγάλη εντολή είναι η αγάπη προς τόν Θεό και η δεύτερη η αγάπη προς τόν πλησίον. Δέν είναι δυνατόν νά αγαπά κανείς τόν Θεό και νά μήν ενδιαφέρεται γιά τόν πλησίον του, αλλά ούτε νά αγαπά τόν πλησίον και νά αγνοή τόν Θεό. Η ζωή τού Χριστιανού χαρακτηρίζεται από τήν κατακόρυφη διάσταση προς τόν Θεό και τήν οριζόντια μέ τούς ανθρώπους.*»²²¹. Χαρακτηριστικό είναι το σχήμα που αποδίδει τον συσχετισμό μεταξύ των δύο αυτών διαστάσεων: όσο πιο κοντά είναι κάποιος στο Θεό, τόσο πιο κοντά έρχεται και με τους ανθρώπους, όπως παραστατικά παρουσιάζει και η Σοφία Κουλόμζιν: «*Μέσα στην*

²¹⁷ «...τα κριτήρια της πίστης κάθε θρησκευτικής παράδοσης έχουν οπωσδήποτε ιστορική βάση και συνυπάρχουν με τον άνθρωπο και τον συνοδεύουν σε όλα τα βήματα της ατομικής και κοινωνικής του ανάπτυξης.», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 127-129.

²¹⁸ Eugene C. Roehlkepartain, “Exploring scientific and theological perspectives on children’s spirituality” στο συλλογικό έργο *Children’s Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 329.

²¹⁹ Eugene C. Roehlkepartain, “Exploring scientific and theological perspectives on children’s spirituality” στο συλλογικό έργο *Children’s Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 327.

²²⁰ Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of The Living God*, σελ. 193-194.

²²¹ Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Ο Θεός έρωσ κατά τόν άγιο Ιωάννη τόν Χρυσόστομο*, http://www.parembasis.gr/2013/13_09_12.htm, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, μηνιαία έκδοση της Ιεράς Μητροπόλεως Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2013, ΤΕΥΧΟΣ: 206.

Ορθόδοξη χριστιανική εμπειρία ζωής ο άνθρωπος δεν στέκεται μόνος κάτω από τον Θεό. Εμείς, όλοι μαζί, είμαστε μαζί με τον Θεό. »²²²

Είναι εμφανές ότι όσο ο κοινωνικός περίγυρος προσφέρει δεδομένα στη θρησκευτικότητα του ανθρώπου, ιδιαιτέρως του αναπτυσσόμενου παιδιού, τόσο και η θρησκευτικότητα συνεισφέρει στην κοινωνική ανάπτυξή του²²³.

²²² Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 24-26.

²²³ «Ο Erikson... εξαιρεί και τον κοινωνικό ρόλο της θρησκείας και της θρησκευτικής πίστης. Και αυτό, γιατί θεωρεί ότι το αίσθημα εμπιστοσύνης που καλλιεργείται και διαιωνίζεται διά μέσου της θρησκευτικής πίστης καθιστά τη θρησκεία ένα θεσμό που συμβάλλει σημαντικά, ώστε ο άνθρωπος-πιστός να προσδίδει ένα νόημα στην ύπαρξη, τον κόσμο και το σύμπαν μέσα στο οποίο ζει.», Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 17.

2. Παιδική θρησκευτικότητα – πνευματικότητα: «γένησθε ως τα παιδιά» (Ματθ. 18,3)

Ειδικά για την παιδική θρησκευτικότητα βρίσκουμε στην Ορθόδοξη ανθρωπολογία στοιχεία όπως το ακόλουθο: «**Καλός τρίδομος και τρίστυλος θεμέλιος άκακία,**

νηστεία, σωφροσύνη. Πάντες οί έν Χριστώ νήπιοι διά τούτων άρχέσθωσαν

τεκμήριον λαμβάνοντες τά αίσθητά νήπια. Ούδέν γίνεται παρά εκείνοις δεινόν,

ούδέν ύπουλον εύρεθήσεται ποτε. Ού κόρος άκόρεστος· ού γαστήρ άχόρταστος· ού

σώμα πυρούμενον. Ίσως γάρ κατά την αύξησιν τής τροφής λοιπόν προκόπτονται

και την πύρωσιν προσλαμβάνονται.»²²⁴, αλλά και τους λόγους του Χρυσοστόμου, που

απευθύνουν κυρίως λόγο συμβουλευτικό προς τους γονείς, αλλά σκιαγραφούν και τη

σχέση της παιδικής ψυχής με το Θεό²²⁵. Στο χώρο της ψυχολογίας, αναπτυξιακής και

γενικότερης, δεν είχε γίνει πολύ λόγος²²⁶, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, που

εκδόθηκαν τα δύο έργα –*Stages of Faith του Fowler* και *The Birth of a Living God* της

Rizzuto- τα οποία και αποτέλεσαν το ‘εναρκτήριο λάκτισμα’ για μεγάλο αριθμό ερευνών²²⁷

για τις παραμέτρους της παιδικής πίστης, αναπαράστασης του Θεού αλλά και την επιρροή

των γονιών σε αυτά. Οι ερευνητές πλέον απομακρύνονται από την άποψη του Piaget ως

προς την ανεπάρκεια των ικανοτήτων του παιδιού για θρησκευτικότητα, και υποστηρίζουν

την ανεπτυγμένη τους ικανότητα για θρησκευτική ζωή²²⁸.

Διαπιστώνουμε κατ’ αρχήν την αναγνώριση των παιδιών ως ‘ξεχωριστή ομάδα’ μελών

της Βασιλείας του Θεού, αφού για αυτά η ‘πόρτα’ της Βασιλείας είναι ανοιχτή, μια ομάδα

με χαρακτηριστικά όχι απλώς διαφορετικά²²⁹ από των ενηλίκων, αλλά, πολύ περισσότερο,

²²⁴ Ιωάννου Σιναΐτου, *Κλίμαξ, Λόγος Α’*, 20.

²²⁵ «Η παιδική ψυχή, κατά τον Ιωάννη Χρυσόστομο, πρέπει να εμπλουτίζεται με όλα εκείνα τα πνευματικά εφόδια και τα μέσα που θα την καταστήσουν ικανή να συλλάβει τον αληθινό προορισμό της. ...[όμως] τα παιδιά είναι ζώντες οργανισμοί με δυνατότητες και αδυναμίες, προικισμένα και αυτά με το ‘αυτεξούσιον’ και τις παντοειδείς ανθρώπινες επιθυμίες και εκτεθειμένα ακουσίως ή / και εκουσίως στους διαφόρους κοινωνικούς επηρεασμούς», Περσελής, Εμμ., *Κατήχηση και Παιδεία*, σελ. 44, 49.

²²⁶ Nelson, σελ. 245-246 πρβλ και Wendy Haight, “A sociocultural perspective on children’s spiritual development”, in the collective work *Children’s Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 108-109

²²⁷ Wendy Haight, “A sociocultural perspective on children’s spiritual development”, in the collective work *Children’s Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 109

²²⁸ Nelson, *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 255.

²²⁹ «... αποδεικνύεται ότι τα παιδιά, εν μέρει *δυνάμει* των ξεχωριστών ψυχολογικών τους χαρακτηριστικών, **έχουν μια συναρπαστικά πλούσια ικανότητα για πνευματικότητα, για ένα είδος θρησκευτικής γνώσης και ύπαρξης που δεν είναι εξαρτώμενο ούτε από τη θρησκευτική τους γνώση ούτε από την ηθική τους ευθύνη.** Όντως, σε κάποιες περιπτώσεις η άνηση της θρησκευτικής γνώσης μπορεί να είναι δευτερεύουσα εργασία αυτής της ικανότητας για πνευματική γνώση και ύπαρξη.», Rebecca Nye, “Christian perspectives on children’s spirituality: Social science contribution?” στο συλλογικό έργο *Children’s Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 93

Ζητούμενα στη θρησκευτικότητα των ενηλίκων²³⁰, όπως προκύπτει μέσα από τα Ευαγγέλια και την προτροπή του Χριστού:

«ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.» (Ματθ. 18,3).

«ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὅς ἐὰν μὴ δέξηται τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὡς παιδίον, οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν.», (Μαρκ. 10,15

// Λουκ. 18,17).

Στο ίδιο το Ευαγγέλιο, λοιπόν, και στα λόγια και τις πράξεις του Ιησού βρίσκουμε το επισφράγισμα²³¹ της εγκυρότητας της παιδικής θρησκευτικότητας, αλλά και το πρότυπο προσέγγισής της: «...ο Ιησούς θεωρεῖ ἐγκυρη τὴ θρησκευτικὴ πίστη τῆς παιδικῆς ηλικίας – μιας ηλικίας χωρίς διανόηση. Ὅταν οἱ Μαθητὲς Του, σε μια προσπάθεια να διατηρήσουν τὴ διδασκαλία σε ἐπίπεδο ενηλίκων, ἐμπόδιζαν τὶς μητέρες να φέρουν τα παιδιά τους στον Ιησού, ἐκεῖνος ἠγανάκτησε. Εἶπε ὅτι σε αὐτὰ ἀνήκει ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ και ὅτι ὅποιος δεν τὴ δέχεται σαν μικρὸ παιδί δε θα γίνει δεκτὸς σε αὐτήν (Μαρκ. ι' 13-16). Παρουσίασε τὴ σχέση τοῦ Θεοῦ με τα μικρά παιδιά: Ἐναγκαλισάμενος αὐτὰ κατηλύοι τιθεῖ τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτά'. ...τόνισε ὅτι ο τρόπος που τα παιδιά δέχτηκαν τὴν ἀγάπη Του και τὴ Χάρη τῆς εὐλογίας Του ἦταν ἐγκυρος και φορτισμένος με θρησκευτικὴ σημασία.»²³²

Ὅπως φαίνεται κι ἀπὸ τα παραπάνω, τα παιδιά δέχονται τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ με διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τους μεγάλους. Τι διαφορετικὸ ὅμως ἀπὸ τους ἐνήλικες ἔχει ἡ σχέση τους με τὸ Θεό; «...Ἡ παιδικὴ ἐμπιστοσύνη στο Θεό εἶναι κάτι που πρέπει ὅλοι να ἔχουμε' ...Μια καρδιά που ἀγαπᾷ δίχως ἐγωισμό, που ἐμπιστεύεται και σέβεται τὸν Θεό, εἶναι πιο κοντὰ σε Αὐτόν και σε ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα παρά μια περήφανη, κλεισμένη στον εαυτό τῆς καρδιά. Οἱ ἐνήλικες, ἰδίως οἱ μορφωμένοι, ἔχουν λιγότερο ταπεινὴ και ἀνοικτὴ καρδιά ἀπὸ τα παιδιά.»²³³ Τα παιδιά δεν ἔχουν ἀξιώσεις σωτηρίας, εἶναι εὐγνώμονα στην εὐλογία, δεκτικὰ στην ἀγάπη, δεν ἀναλώνονται σε ρητορείες²³⁴, ἀλλὰ

²³⁰ «Στα παιδιά που ἐλκύονται ἀπὸ τὸν Ιησού ποτὲ δεν λέγεται ὅτι πρέπει να περιμένουν μέχρι να κατανοοῦν πλήρως τὶς θεολογικὲς ἐννοιες πριν να πάνε σε Αὐτόν. Δεν τα νουθέτησε, οὔτε τα ἐπιτίμησε, ἀλλὰ, ἀντ' αὐτοῦ, ἔπιθεῖς τὰς χεῖρας αὐτοῖς' (Ματθ. 19:15) και εἶπε στους ἐνήλικες ἔὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.' (Ματθ. 18:3).», Joyce Ruppell, "Using developmentally appropriate practice in faith-based early childhood settings", in the collective work *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 343

²³¹ Στην ΠΔ ὑπάρχει ἤδη τὸ τρανταχτὸ παράδειγμα τοῦ Σαμουὴλ, τοῦ παιδιοῦ που διετέλεσε Κριτής: Shelley Campagnola, "Unless you become one of these: Biblical perspectives on children's spirituality", στο συλλογικὸ ἔργο *Children's Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 79

²³² Σ. Κουλόμζιν, *Το Ὀρθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 41-42

²³³ Ἀδελφὴ Μαγδαληνὴ, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας τὴν Πίστη*, σελ. 28-29.

²³⁴ Shelley Campagnola, "Unless you become one of these: Biblical perspectives on children's spirituality", στο συλλογικὸ ἔργο *Children's Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr

επικοινωνούν με απλότητα²³⁵ ή και σιωπηλά²³⁶, έχουν τη βασική αρετή της ταπεινώσης: **«ὅστις οὖν ταπεινώσει ἑαυτὸν ὡς τὸ παιδίον τοῦτο, οὗτός ἐστιν ὁ μείζων ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.»** (Ματθ. 18,4). Τα χαρακτηριστικά τους, λοιπόν, που είναι αναγκαία για τη σωτηρία σχολιάζονται από τους άγιους Πατέρες, με βάση τον ευαγγελικό λόγο: «Κι όταν ο Κύριος μας προειδοποιεί: ‘ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν’ (Ματθ. 18,3), τονίζει την αναγκαιότητα της απαλλαγῆς ἀπὸ τὴν πάσης φύσεως κακία. Γιατί ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Ισίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, δεν εἶναι δυνατό να τελειωθεῖ και να σωθεῖ ὁ ἄνθρωπος, αν δεν αποβάλλει πρὶν τὴν κακία και δεν καλλιεργήσει μέσα του τὴν ἀγνότητα τῆς νηπιακῆς ηλικίας (P.G. 78, 425), σύμφωνα και με τὸ λόγο του Αποστόλου: ‘Ἀδελφοί, μὴ παιδιά γίνεσθε ταῖς φρεσίν, ἀλλὰ τῇ κακίᾳ νηπιάζεστε, ταῖς δὲ φρεσὶ τέλειοι γίνεσθε’. (Α΄ Κορ. 14, 20).»²³⁷

Ὅσον ἀφορὰ τὸ θέμα τῆς ἀπόδοσης τοῦ σωτηριολογικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ σε νήπια, ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης στὸ ἔργο του *Περὶ τῶν νηπίων τῶν πρό ὥρας ἀφαρπαζομένων* και καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ νήπια συμμετέχουν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὄχι ὁμῶς στὸ βαθμὸ που αξιώνεται να συμμετέχει ἕνας ὄριμος ἄνθρωπος που ἔχει ἀγωνιστεῖ να κατακτήσει τὶς ἀρετὲς και να κατανοήσῃ τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ²³⁸.

ed.), σελ. 86-87

²³⁵ «Ἐνα ἔργο τῆς ἐνήλικης πνευματικῆς ἀνάπτυξης μπορεῖ να εἶναι να ἀνακτήσῃ τὴν πιο περιεκτικὴ και διαπερνοῦσα τὰ πάντα αἴσθησι σχέση τῆς παιδιῶν με τὸ πνευματικὸ, που σημαίνει ὅτι κανονικὰ για αὐτὰ εἶναι περισσότερο ‘καθημερινή’ παρά συνταρακτικὴ.», Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, σελ. 128

²³⁶ «Τὰ παιδιά εἶναι καλύτερα ἀπὸ τὸς ἐνήλικες στὸ να ἀνιχνεύουν σχέσεις χωρὶς τὴ γλῶσσα, ἐπειδὴ δεν εἶναι ἀκόμη τόσο ἐξαρτημένα στὴ γλῶσσα ὅσο οἱ ἐνήλικες. ...Τὸ λεκτικὸ δείχνει τὸ μὴ λεκτικὸ.», Jerome Bergman, “Children and mature spirituality”, στὸ συλλογικὸ ἔργο *Children’s Spirituality. Christian perspectives research and applications*, Ratcliff, D., (Snr ed.), σελ. 29. Πρβλ. και Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 205

²³⁷ Ἀρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη, σχόλια στὸ *Περὶ τῶν Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα ἀπὸ τὴν Παρούσα Ζωή*, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, σελ. 110.

²³⁸ «...εμφανίστηκε και ὁ ἄνθρωπος στὴ γῆ. Λέγει ἀκόμη, πως ἔχει τὴ φύση τοῦ ἀνάμικτη ἀπὸ ἐτερογενὴ στοιχεῖα, με τὴν ἐκ Θεοῦ νοερὴ οὐσία, δηλ. τὴν ψυχὴ, να καλύπτει τελείως τὰ συναγμένα τμήματα καθενὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ δημιουργήθηκε δε ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν Πλάστη, με τὸ σκοπὸ να εἶναι ἔμφυχο ομοίωμα τῆς θείας κι ἀνώτερης ὅλων δυνάμεις. ...Κι ὁ τρόπος για να βλέπεις πρὸς τὸ Θεὸ δεν εἶναι κανεὶς ἄλλος, ἀπὸ τὸ να ζεῖς μια ζωὴ που μοιάζει και ταιριάζει με τὴ νοερὴ φύση. ...Γι’ αὐτὸ λέγει ἡ ἀγία Γραφή ὅτι δημιουργήθηκε ὁ ἄνθρωπος ‘κατ’ εἰκόνα Θεοῦ’ (γεν. 1,26). Για να βλέπει, νομίζω, τὸ ὅμοιο με τὸ ὅμοιο. Και τὸ να βλέπεις τὸ Θεὸ, εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς... Ἀλλὰ ὅπως ἐρχεται ἀναγκαστικὰ ὡς συνέπεια ἡ ὄραση, για κείνον που βρίσκεται στὴ φυσικὴ κατάσταση, και για κείνον που ἀπὸ κάποια πάθησι βγῆκε ἐξὼ ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση, ἐπακολουθεῖ τὸ να μὴ λειτουργεῖ ἡ ὄραση’ κατὰ παρόμοιο τρόπο κι ἡ μακαρία ζωὴ, δηλ. ἡ μέθεξι τοῦ Θεοῦ, εἶναι σύμφυτη και οἰκεία, για ὅσους ἔχουν καθαρισμένα τὰ αισθητήρια τῆς ψυχῆς. ...Τὸ ἀπειρόκακο ὁμῶς νήπιο καταλήγει στὴ φυσικὴ ζωὴ, ἐφόσον καμιά ἀσθένεια δεν παρεμβάλλεται στα μάτια τῆς ψυχῆς για τὴν κοινωνία τοῦ φωτός, και δεν ἔχει ἀνάγκη τὴν υγεία, που προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐξαγνισμό, ἐπειδὴ οὔτε στὴν ἀρχὴ δεν δέχτηκε στὴν ψυχὴ τὴν ἀσθένεια. ...

Ὅπως δηλ. ἡ νηπιακὴ ηλικία τρέφεται με τὸ γάλα τῆς θηλῆς τοῦ μαστοῦ, κι ἐπειτα ἀπὸ αὐτὴ τὴν τροφὴ τὴ διαδέχεται ἄλλη κατάλληλη για τὸ παιδί, ἡ ὁποία ἔχει σχέση και ταιριάζει σ’ αὐτὸν που τρέφεται, μέχρις ὅτου φθάσει στὴν τέλεια ἀνάπτυξη, ἔτσι νομίζω ὅτι μετέχει κι ἡ ψυχὴ στὴ φυσικὴ ζωὴ με τὶς πάντοτε κατάλληλες τροφές, σύμφωνα με κάποια σειρά και τάξη, ἀπολαμβάνοντας, στὸ βαθμὸ που δέχεται και μπορεῖ, τὰ ἀγαθὰ που υπάρχουν στὴ μακαριότητα. ...Ἡ ψυχὴ ὁμῶς που δεν θὰ ἔχει γευθεῖ τὴν ἀρετὴ, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δεν χτυπήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τῆς κακίας, παραμένει ἀμέτοχη τῶν κακῶν, που προέρχονται ἀπὸ τὴν πονηρία. Ἀλλὰ στὴ ζωὴ ἐκείνη, που προηγούμενα προσδιόρισε ὁ λόγος ὡς γνώση και μέθεξι Θεοῦ, μετέχει στὴν ἀρχὴ τόσο μόνο, ὅσο εἶναι δεκτικὸ αὐτὸ που τρέφεται, μέχρις ὅτου, ἀφ’ οὗ δυναμώσῃ ἐσωτερικὰ, σαν με ἄλλη κατάλληλη τροφὴ, με τὴ θεωρία τοῦ Θεοῦ, γίνῃ δεκτικὴ τοῦ περισσότερου, κοινωνώντας πλοῦσια κι ἐλεύθερα με Αὐτόν. ...

Ὁ νήπιος ὁμῶς δεν ἀπόκτησε καμιά γνώση γι’ αὐτὰ και δεν χειραγωγήθηκε μέσα ἀπὸ τὰ φαινόμενα στὸν κόσμος, για να κατανοήσῃ τὰ υπερκόσμια ἀγαθὰ. Πέρασε τὴ ζωὴ του σαν κάποιος ἄνθρωπος τρυφερὸς κι ἀγύμναστος κι ἀπαιδευτος στὸ μυαλό. Αὐτὸς δεν μπορεῖ να βρεθεῖ σε κείνα τὰ ἀγαθὰ, στα ὁποία βρίσκεται ὁ πρῶτος, δηλ. ὁ ὄριμος, ...», Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῶν Νηπίων τῶν πρό Ὁρας Ἀφαρπαζομένων*, κεφ. 5, 6, 7, 8,

ΟΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΙΑΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΤΗΤΑΣ: ΕΝΑ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Γενικά κλίματα	Αναζήτηση σχέσης ή διαλόγου	Αυτοπροσδιορισμός
Συνείδηση παιδιού-θεού	Αναζήτηση/διακρίση αισθητική/ διάγνωση	Εκκοτερίωση
Συνείδηση παιδιού-αθρόων	φιλοσοφία	Αιθή
Συνείδηση παιδιού-κόσμου	Σταθμός	Μεταβιολότητα
Συνείδηση παιδιού-εαυτού	Περιλαμβανόμενος αρετήρας, απορίσ/προβληματισμός	Συνείκεια
Συνθήκες	Χρήση της φαντασίας	Ηρωία και γαίλη
Θρησκευτική γλώσσα	Χρήση της λογικής	Αγότητα
Γλώσσα για τις παιδείες, συμπεριλαμβανομένων και των παιδείων για το θάνατο	Αναζήτηση νόηματος Ηθικολογία	Καλοσύνη Ενότητα
Αυτοβιογραφική γλώσσα	Παραμονή σε μια διάθεση	Εντοπισματικός
Γλώσσα φαντασίας/μύθου	Ονομασία	Θαυμασμός
Γλώσσα παιχνιδιού και ομαδικών παιχνιδιών	Παιχνίδι, δραματοποίηση από τη πραγματικότητα	Αναζήτηση για απάντηση Νέα σφήρα
Γλώσσα για το χρόνο και τον τόπο	Σημειωμένων/σημειών συνείκεια	Αισθητική αξία Εργασιακή
Γλώσσα για τις αξίες και τα ηθικά θέματα	Αυθικασία	Παραδοξότητα
Γλώσσα της επιστήμης και της τεχνολογίας	Απομυγή	Είληψη και απογοήτηση
Γλώσσα του φυσικού κόσμου	Παρακλίσεις	Εκκοτετική σύγκριση
Στρατηγικές	εγρήση τρίτου προσώπου	Αμηχανία από ντροπή
Εμπνευστική/φαντασία	αίσθηση μεγαλο κλίματος	Γέλοιστοίηση
Νοητική/οαιματική απόδοση	Βαθιασμένα συμπεριόματα	Υπόνοση
Εστίαση, συγκέντρωση	Μεγάλωση	Αναζήτηση για ιστορηματική σέληση

D. Hay and R. Nye, *The Spirit of the Child*

Συμπερασματικές προτάσεις

Σε μια εργασία για τη θρησκευτική ανάπτυξη είναι αναγκαία συνθήκη και παράμετρος η προβληματική των ερευνητών γύρω από τη θρησκευτικότητα, ώστε να διερευνήσουμε τί την αποτελεί, όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένα. Ο λόγος που αναλύεται τόσο διεξοδικά η έννοια της θρησκευτικότητας είναι γιατί κρίνεται απαραίτητη για όσους εμπλέκονται στη Χριστιανική Αγωγή και στην Ποιμαντική η εμβάθυνση σε αυτήν, η κατανόηση της θέσης που έχει στον ανθρώπινο ψυχισμό, πώς συσχετίζεται και πώς αλληλεπιδρά με τις πλευρές της ανθρώπινης ψυχής.

Η θρησκευτικότητα αναφέρεται στην αναζήτηση της υπερβατικότητας και του νοήματος στη ζωή, ταυτίζεται με αυτό που η σύγχρονη έρευνα αποκαλεί πνευματικότητα αλλά και την υπερβαίνει, αφού συμπεριλαμβάνει και τη λειτουργικότητα της θρησκείας. Σε κάθε άνθρωπο εκφράζεται μοναδικά, περικλείοντας τον όλο άνθρωπο –δεν είναι το άθροισμα των περιοχών της ανθρώπινης ανάπτυξης- αφού το θρησκευτικό βίωμα αγγίζει τη διανοητική αλλά και τη συναισθηματική μας πλευρά: είναι το συναίσθημα η κινητήρια δύναμη που κατευθύνει τη νόηση, το ενδιαφέρον, και η νόηση που επεξεργαζόμενη τροφοδοτεί, νοηματοδοτεί το συναίσθημα. Ειδικά η παιδική θρησκευτικότητα ξεχωρίζει στην έρευνα, καθώς και ο ίδιος ο Χριστός ξεχώρισε τα παιδιά ως πρότυπα για τη Βασιλεία του Θεού.

Η έννοια της θρησκευτικότητας αναλύεται στην εικόνα Θεού που έχει ο άνθρωπος, στην αυτοεικόνα του, την πίστη που νιώθει και εκφράζει, τις ύψιστες αξίες που αντλεί από αυτήν αλλά και επιδιώκει μέσω αυτής, τη θρησκευτική σκέψη και κρίση, την ηθική και φυσικά την κοινωνική του διάσταση, το νόημα τελικά που δίνει στη ζωή. Γνωστικά τροφοδοτείται η θρησκευτικότητα, αφού είναι έλλογη διαδικασία. Με τα θρησκευτικά σύμβολα ανάγεται ο άνθρωπος σε έννοιες υπερβατικές. Κρίσιμος είναι και ο ρόλος της φαντασίας, καθώς με αυτήν ο άνθρωπος γεφυρώνει τον εσωτερικό του κόσμο και την εξωτερική πραγματικότητα, δημιουργώντας το μεταβατικό χώρο ανάμεσά τους, που τροφοδοτεί τη δημιουργικότητα αλλά κυρίως τη σχέση με τους άλλους και τον κόσμο. Ο D. Winnicott και η A.M. Rizzuto αξιολογούν αυτό το μεταβατικό χώρο ως κρίσιμο και ζωτικό, και τα μεταβατικά αντικείμενα ορόσημα στην ύπαρξη και σχέση του ανθρώπου με τους γύρω του, τον κόσμο και το Θεό.

Τα παραπάνω αποτελούν, για όσους ασχολούνται με τη Χριστιανική Αγωγή και την Ποιμαντική, τη βάση πάνω στην οποία στηρίζουμε κάθε δράση και λέξη: απευθυνόμαστε στη θρησκευτικότητα των παιδιών και των εφήβων αλλά και των ενηλίκων. Χρειάζεται λοιπόν να υπάρχει όσο το δυνατόν σαφέστερη αντίληψη για την πλευρά του ανθρώπινου ψυχισμού

στην οποία στοχεύει το έργο αυτό. Μπορεί να αξιολογηθεί καλύτερα η ωφέλεια κάθε δράσης έχοντας πιο συγκεκριμένους στόχους στη διδακτική ή ποιμαντική παρέμβαση: την εικόνα Θεού, την αυτοεικόνα, τις ύψιστες αξίες ή τη θρησκευτική σκέψη και κρίση, αλλά και πιο ξεκάθαρες οδούς προσέγγισης: φαντασία, συμβολισμοί, συναίσθημα, ηθική, κοινωνικότητα. Όλα αυτά αποτελούν παραμέτρους της θρησκευτικότητας που δεν πρέπει να προσπεράσουν. Ειδικότερα η ανάλυση της θρησκευτικότητας στην παιδική ηλικία είναι απαραίτητη, όντας ενήλικοι με διαφορετικό τρόπο αντίληψης του κόσμου, της ζωής και βεβαίως του Θεού. Εξάλλου και ο ίδιος ο Χριστός ξεχώρισε τα παιδιά από τους ενήλικους στη σχέση τους με το Θεό. Πολύ περισσότερο όρισε τη δική τους προσέγγιση ως στόχο για τους ενήλικες, καθορίζοντας έτσι την Χριστιανική Αγωγή με τρόπο που οφείλουμε να κατανοήσουμε και να εργαστούμε προς την υλοποίησή του.

Γνωρίζοντας σε βάθος τη θρησκευτικότητα ως έννοια μπορεί να οργανωθεί πληρέστερα και πιο ξεκάθαρα το πλαίσιο της Χριστιανικής Αγωγής που προσφέρεται, να αξιοποιηθούν αποτελεσματικότερα όσα εργαλεία προσφέρονται από την παιδαγωγική επιστήμη (μεθόδους, στοχοθεσία, φάσεις διδασκαλίας, αξιολόγηση).

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΨΥΧΟΝΟΗΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

1. Αποσαφήνιση της έννοιας ανάπτυξη

Μιλώντας για ανάπτυξη²³⁹ έχουμε δύο βασικά σημεία αναφοράς: τον ορισμό της έννοιας και τις επιμέρους εκφάνσεις της, στους τομείς μελέτης της ανθρώπινης ψυχής και προσωπικότητας, όπως έχουν διατυπωθεί από ερευνητές και παιδαγωγούς σύγχρονους και παλαιότερους^{240,241}. Οι ορισμοί που δίνονται για την ανάπτυξη από τους ερευνητές της ανθρώπινης ψυχολογίας περιλαμβάνουν όρους όπως ωρίμανση και μάθηση, κληρονομικότητα και περιβάλλον, βιολογικό πλαίσιο και περιβαλλοντική επίδραση²⁴², όρια του οργανισμού ή/και υπέρβασή τους, κίνητρα, παρώθηση, ατομική αντίδραση στα ερεθίσματα, βούληση και στόχοι, επιρροή παρελθόντος ή/και μέλλοντος στο παρόν. Ένας βασικός διαχωρισμός γίνεται ανάμεσα στην ωρίμανση και τη μάθηση ως παράγοντες της ανάπτυξης: *«Η ανάπτυξη καθορίζεται από παράγοντες μέσα στο άτομο, την κληρονομικότητα, και από παράγοντες έξω από το άτομο, το περιβάλλον. Οι εσωτερικές επιδράσεις πραγματοποιούνται με την ωρίμανση και οι εξωτερικές με τη μάθηση. ...Ωρίμανση και μάθηση αλληλεπιδρούν και έχουν ως κοινό αποτέλεσμα την ανάπτυξη.»*²⁴³

Στο χώρο της ψυχολογίας έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες για την προσωπικότητα του ανθρώπου και την ανάπτυξή της. Αν και οι περισσότεροι ερευνητές μπορούν να ενταχθούν σε κάποια από τις μεγάλες «ομάδες» των θεωριών, συνήθως το έργο του καθενός επικεντρώνεται σε κάποια από τα στοιχεία της ανθρώπινης προσωπικότητας, και κατά συνέπεια οι περισσότερες έρευνες συνήθως εστιάζουν την προσοχή τους σε μεμονωμένα χαρακτηριστικά, με εξαίρεση τον Piaget και τον Erikson, που αποτελούν σημείο αναφοράς για τους μελετητές της ανθρώπινης ανάπτυξης, καθώς ασχολούνται με την εξέλιξη του ανθρώπου από τη γέννηση ως την ενηλικίωση (Piaget) και το γήρας (Erikson). Στα πλαίσια της εργασίας είναι αναγκαίο, επίσης, να δούμε τη ψυχοδυναμική θεώρηση της παιδικής ηλικίας, αρχής γενομένης με τον Freud²⁴⁴ που είναι και ο πρώτος που ασχολήθηκε λεπτομερώς και σε βάθος με αυτήν, στην προσπάθεια να

239

Παρασκευόπουλος, Ιω., Ν., *Εξελικτική Ψυχολογία, τ. 1*, σελ. 16

²⁴⁰ Παρασκευόπουλος, Ιω., Ν., *Εξελικτική Ψυχολογία, τ.1*, σελ. 25

²⁴¹ Salkind, Neil., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 20

²⁴² Καψάλης, Αχιλλέας, *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, σελ. 61

²⁴³ Παρασκευόπουλος, Ιω., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία, τ. 1*, σελ. 28

²⁴⁴ «Οι απόψεις του Freud για τα εξελικτικά στάδια ήταν σημαντικές για πολλούς λόγους. Ήταν η πρώτη θεωρητική απόπειρα περιγραφής της εξελικτικής αλλαγής ως μιας σταθερής και προβλέψιμης διαδικασίας που προκύπτει από το συνδυασμό περιβαλλοντικών και άλλων επιδράσεων που ασκεί η ωρίμανση. Η έννοια των σταδίων, όπως διαμορφώθηκε από τον Freud, οδήγησε επίσης και στη διάκριση των ποσοτικών, κατά στάδιο, διαφορών, πέρα από τις ποιοτικές διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα στάδια. Η ανάπτυξη δεν θεωρήθηκε ως μια συνεχής, μη διακοπτόμενη συσσωρευτική διαδικασία, αλλά ως μια διαδικασία που περιλαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις, αναδιοργάνωση και διαδοχική αναδόμηση της συμπεριφοράς.», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 140

ερμηνεύσει με τα βιώματα αυτού του διαστήματος τις μεταγενέστερες επιλογές του ανθρώπου²⁴⁵, καθώς άνοιξε το δρόμο για όσους έχουν μελετήσει την επιρροή της σχέσης μητέρας - παιδιού σε όλο το εύρος και το βάθος χρόνου της ζωής του.

Παράλληλα, θα εξετάσουμε την αντίληψη της ορθόδοξης χριστιανικής ανθρωπολογίας για την ανάπτυξη, ως έκφρασης του καθ' αυτού φορέα θρησκευτικότητας, δηλαδή της Εκκλησίας, που θέτει και τα πλαίσια της Χριστιανικής Αγωγής. Αν και στην ορθόδοξη ανθρωπολογία δεν υπάρχει συστηματική μελέτη για την ψυχολογική ανάπτυξη, σε αντιστοιχία με τις έρευνες των επιστημόνων της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής, υπάρχει όμως ομοφωνία πνεύματος για την ανθρώπινη φύση, ψυχή και προσωπικότητα. Η ανθρώπινη ανάπτυξη μελετάται στο πλαίσιο της πορείας του ανθρώπου προς την ολοκλήρωση και εκπλήρωση του προορισμού του, την αγιότητα²⁴⁶, πάνω στην κλίμακα των αρετών αλλά και των πτώσεων της κάθε ανθρώπινης ζωής²⁴⁷, υπερβαίνοντας κάποιες φορές τη συνάρτηση της ανάπτυξης με το χρόνο και την ηλικία. Ως ορισμός της ανάπτυξης²⁴⁸ θα μπορούσε να τεθεί η πορεία που προδιαγράφεται κατά τη διάρκεια της «καθ' ομοίωσιν» Θεού²⁴⁹ ζωής κάθε ενός, όπως περιγράφεται στη θεολογία του προσώπου των Πατέρων:

«Στην ορθόδοξη ανατολή όμως η θεώρηση του προσώπου γίνεται μέσα από τη θεολογία, δηλαδή από την προσπάθεια των Πατέρων να καθορίσουν τη σχέση των Προσώπων της Αγίας Τριάδος. ...Ο άνθρωπος είναι κατ' εικόνα του Λόγου, δηλαδή εικόνα του Δευτέρου Προσώπου της Αγίας Τριάδος. Με αυτήν την έννοια οι άγιοι Πατέρες υποστηρίζουν ότι και ο άνθρωπος είναι πρόσωπο.»²⁵⁰

²⁴⁵ «Ίσως η πιο σημαντική πλευρά της φροϋδικής θεωρίας για την ανάπτυξη είναι ο άξονάς της ότι **τα πρώιμα στάδια εξασφαλίζουν το υπόβαθρο για τη συμπεριφορά κατά την ενηλικίωση** και ότι η συμπεριφορά των ενηλίκων και η δομή της προσωπικότητάς τους μπορούν να κατανοηθούν μόνο υπό το φως των πρώιμων εξελικτικών εμπειριών», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 140

²⁴⁶ «...η θεολογική έννοια του προσώπου εμπεριέχει την έννοια της προσωπικότητας της ψυχολογίας. ...Η ανάδειξη του προσώπου, με τη θεολογική έννοια, προϋποθέτει την προσωπικότητα με την ψυχολογική σημασία του όρου. Με άλλα λόγια, για να υπάρξει αγιότητα θα πρέπει προηγουμένως να υπάρξει προσωπικότητα.», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 40-41

²⁴⁷ «Η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει, έστω και σε πολύ γενικό διάγραμμα, καθωρισμένη θεωρία και διδασκαλία περί ανθρώπου. Η ανθρωπολογία της κατοχυρώνεται δογματικώς και εντάσσεται φυσιολογικώς μέσα στα πλαίσια της ποιμαντικής της δραστηριότητας. Η δυνατή εξέλιξη (διευκρίνιση ή αποσαφήνιση) των ανθρωπολογικών της θεωριών νοείται πάντοτε μέσα στα πλαίσια των δογματικών οροθετήσεων.», Κορναράκης, Ι., Κ., *Εγχειρίδιον Ποιμαντικής Ψυχολογίας*, σελ. 33

²⁴⁸ «Εφ' όσον το πρόσωπο στην διδασκαλία των Πατέρων έχει θεολογική έννοια, μόνον μέσα από τη θεολογία μπορούμε να δούμε και το ανθρώπινο πρόσωπο.», Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 141

²⁴⁹ «Ο άνθρωπος, παρά την πτώση του, είναι εικόνα του Θεού, πρόσωπο. Συνεπώς, η περί του Θεού διδαχή αποτελεί συγχρόνως πηγή γνώσης και για τον άνθρωπο, επειδή στη θεολογία το 'κατ' εικόνα' και προ πάντων το 'καθ' ομοίωσιν' είναι το πλήρωμα του ανθρώπινου προσώπου.», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 36

²⁵⁰ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 138-139 και 141

(α) Προσδοκώμενη ψυχονοητική ανάπτυξη στη βρεφική & νηπιακή ηλικία

Ψυχοδυναμική θεώρηση

Αν και ο Freud δεν επεδίωξε να διατυπώσει αναπτυξιακή θεωρία ειδικά, παρουσιάζοντας τις απόψεις του για την ανθρώπινη ψυχή – την οποία αντιλαμβάνεται με ‘μηχανικούς’ όρους και διαδικασίες²⁵¹ - και προσωπικότητα, μίλησε για την παιδική ηλικία και το πώς αντιλαμβάνεται τον κόσμο το παιδί, αναφερόμενος στα στάδια ανάπτυξης της προσωπικότητας. Σύμφωνα με τη φροϋδική θεωρία, τα παιδιά γεννιούνται με τις δύο βασικές ενορμήσεις που κυριαρχούν σε όλη τη διάρκεια της ζωής, την ενόρμηση για ζωή και την ενόρμηση για θάνατο (καταστροφικότητα, επιθετικότητα). Κατά τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής κάθε παιδί περνά από τρία διαφορετικά στάδια: το στοματικό, το πρωκτικό και το φαλλικό/οιδιπόδειο.

Αρχικά, μέχρι δύο ετών, επικεντρώνει το ενδιαφέρον και την ενόρμησή του για ζωή, δηλαδή αποκομίζει ευχαρίστηση και ικανοποίηση, από δραστηριότητες που αφορούν το στόμα –θηλασμός, πιπίλισμα, γευστική δοκιμή των αντικειμένων) αυτός είναι ο τρόπος που επικοινωνεί με το περιβάλλον –κυρίως τη μητέρα- κάθε φορά που έχει μια ανάγκη, διατροφική ή αισθητηριακή.

Για τον επόμενο χρόνο, μέχρι τα τρία, το παιδί «για πρώτη φορά βρίσκεται αντιμέτωπο με την ανάγκη συμμόρφωσης στις κοινωνικές προσδοκίες [που αφορούν τον έλεγχο μιας σωματικής λειτουργίας, της αφόδευσης]. Το παιδί θα πρέπει σταδιακά να αρχίζει να υπολογίζει τις επιθυμίες και τα κριτήρια των άλλων. ... [είναι πια μπροστά] στη σαφή συνειδητοποίηση της παρουσίας των άλλων και την αυξανόμενη διάκρισή τους από τον εαυτό του»²⁵².

Κατά τα επόμενα τρία έτη (4 με 6) η ζώνη ενδιαφέροντος για τα παιδιά μεταφέρεται στα γεννητικά όργανα. Έχουν, από το προηγούμενο στάδιο, συνειδητοποιήσει τα παιδιά ότι αποτελούν άτομα διαφορετικά από τους γονείς –βασικά από την μητέρα η οποία αποτελούσε το κυρίαρχο ‘περιβάλλον’ τους τα πρώτα χρόνια- και «το αγόρι και το κορίτσι συνειδητοποιούν τις διαφορές των δύο φύλων»²⁵³. Η δυαδική σχέση του παιδιού με τη μητέρα του καλείται να μετατραπεί σε τριαδική²⁵⁴, ανοίγοντας «δίοδο επικοινωνίας του παιδιού με τον πατέρα και την κοινότητα»²⁵⁵, κάνοντας πολύ πιο έντονα αντιληπτή για το

²⁵¹ Nelson, J., M., *Psychology, Religion and Spirituality*, σελ. 144

²⁵² Salkind, *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 143

²⁵³ Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 30

²⁵⁴ Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 32

²⁵⁵ Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 32

παιδί την παρουσία του κοινωνικού περιγυρου. Η ταυτότητα φύλου έχει διαμορφωθεί²⁵⁶. Το παιδί σε αυτό το στάδιο ανταγωνίζεται το γονέα του ίδιου φύλου και προσκολλάται στο γονέα του αντίθετου φύλου (οιδιπόδειο σύμπλεγμα και σύμπλεγμα της Ηλέκτρας). Είναι σημαντικό το παιδί να επιλύσει αυτά τα συμπλέγματα επιτυχώς και να οδεύσει στην ταύτιση με το γονέα του ίδιου φύλου²⁵⁷, καθώς αναπτυσσόμενο το παιδί –είτε αγόρι, είτε κορίτσι- προχωρά στην ‘ανάληψη’ της ταυτότητας του φύλου του, καίριο γεγονός που επιδρά στην υπόλοιπη ζωή του, καθώς και στην σταθεροποίηση του υπερεγώ²⁵⁸, ενός από τα τρία σημαντικά τμήματα της ψυχικής δομής²⁵⁹. Φτάνοντας, λοιπόν, το παιδί στην ηλικία των έξι ετών έχει –ιδανικά- διαμορφώσει εικόνα για τον εαυτό του και τη σχέση του με τους γονείς του, καθώς και τον κοινωνικό περίγυρο.

Η ψυχοκοινωνική θεωρία του Erik Erikson, μαθητή του Freud, ερμηνεύει και επεκτείνει το ψυχαναλυτικό μοντέλο μελετώντας την ανάπτυξη των παιδιών και «τις συνέπειες των πρώιμων εμπειριών στη μεταγενέστερη ζωή, όπως ακριβώς και ο Freud, προχώρησε όμως ... περισσότερο και περιέγραψε τη φύση των ποιοτικών αλλαγών κατά τη διάρκεια της μέσης και της γεροντικής ηλικίας»²⁶⁰. Υποστηρίζει ότι η προσωπικότητα του ανθρώπου δεν οριστικοποιείται κατά την παιδική ηλικία αλλά εξελίσσεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής, ικανοποιώντας διαφορετικούς στόχους και ανάγκες σε κάθε φάση της ζωής με κάθε αναπτυξιακή κρίση²⁶¹ που αντιμετωπίζει²⁶². Επίσης, μια άλλη βασική διαφοροποίηση από τη φροϋδική ανάλυση είναι ότι συνυπολογίζει σε μεγάλο βαθμό και την επιρροή του κοινωνικού παράγοντα και την αλληλεπίδρασή του με τον ανθρώπινο οργανισμό, για να αναπτύξει τη θεωρία του²⁶³.

Να σημειώσουμε πως οι γονείς, σε πολύ μεγάλο βαθμό, αποτελούν αυτόν τον εξωτερικό κόσμο²⁶⁴. Εν τέλει με την ομαλή διαδοχή των αναπτυξιακών κρίσεων και σταδίων διαμορφώνεται το ίδιο το πρόσωπο²⁶⁵.

²⁵⁶ Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδεύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 30

²⁵⁷ Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδεύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 31

²⁵⁸ «Στόχοι του υπερεγώ είναι 1) να εμποδίσει το id [ασυνείδητο] από το να εκφράσει παρορμήσεις απαράδεκτες από κοινωνική σκοπιά και 2) να αγωνιστεί για το ιδεώδες (και όχι αναγκαστικά για το πραγματικό). ...Ως εκ τούτου, το υπερεγώ αντιπροσωπεύει τα εσωτερικευμένα κριτήρια συμπεριφοράς, προς τα οποία υποτίθεται ότι προσαρμόζονται τα υγιώς κοινωνικοποιημένα άτομα.», Salkind, Neil, *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 136.

²⁵⁹ Πρβλ. Salkind, Neil, *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 145

²⁶⁰ Salkind, N., J., *Θεωρίες ανάπτυξης*, σελ. 155

²⁶¹ «Κρίση σημαίνει κάθε κατάσταση, ή μάλλον κάθε σύνολο ομοειδών καταστάσεων, που αντιμετωπίζει το παιδί σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο (κύκλο) της ανάπτυξής του και που κατά το μάλλον ή ήττον εμπεριέχει αβεβαιότητα και φόβο. Αν η επίλυση της κρίσης αντιμετωπιστεί ομαλά, αυτό αποτελεί ένδειξη ότι το παιδί έχει υπερβεί την κρίση (crisis). “, Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 23

²⁶² Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 54

²⁶³ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 8

²⁶⁴ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 8

²⁶⁵ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 12

Τα διαδοχικά στάδια²⁶⁶ που διέρχεται αυτή διαδικασία διαμόρφωσης της προσωπικότητας ονομάστηκαν από τον Erikson κύκλοι ζωής (life cycles)²⁶⁷- κάθε 'αναπτυξιακή κρίση' κλείνει έναν κύκλο ζωής και προετοιμάζει για τον επόμενο, μέσα από τη σύγκρουση που δημιουργείται κάθε φορά μεταξύ του εσωτερικού και του εξωτερικού κόσμου και την προσπάθεια του ατόμου να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις της ανθρώπινης συμβίωσης. Οι οκτώ κύκλοι ζωής ονομάζονται από το ζεύγος των αντιθετικών εννοιών²⁶⁸ που κάθε φορά αντιμετωπίζει και προσπαθεί να κατακτήσει σε ισορροπία ο άνθρωπος²⁶⁹:

- 📁🗂️ Βασική εμπιστοσύνη-δυσπιστία
- 📁🗂️ Αυτονομία – ντροπή και αμφιβολία
- 📁🗂️ Πρωτοβουλία - ενοχή
- 📁🗂️ Εργατικότητα – κατωτερότητα
- 📁🗂️ Ταυτότητα – σύγχυση ρόλων
- 📁🗂️ Οικειότητα – μόνωση
- 📁🗂️ Γενεσιουργικότητα -στασιμότητα
- 📁🗂️ Ακεραιότητα - απόγνωση

Για τα δεδομένα της ερευνητικής εργασίας θα ασχοληθούμε με τα στάδια που καλύπτουν τη βρεφική και νηπιακή ηλικία, μέχρι τα πέντε²⁷⁰ χρόνια:

Βασική εμπιστοσύνη-δυσπιστία / στοματικό – αισθητηριακό στάδιο²⁷¹: Αμέσως μετά τη γέννηση το βρέφος βρίσκεται σε εξάρτηση από τη μητέρα –ή όποιον αναλάβει τη

²⁶⁶ «Κάθε στάδιο ανάπτυξης διακρίνεται από ορισμένα ψυχοκοινωνικά γνωρίσματα, που κυριαρχούν κατά τη χρονική περίοδο που διαρκεί ένα συγκεκριμένο στάδιο. Τα γνωρίσματα όμως αυτά επανεμφανίζονται και σε επόμενα στάδια με διαφορετική μορφή και ένταση. Η προοδευτική εξέλιξη των σταδίων καταλήγει σ' ένα λειτουργικό σύνολο που περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα απ' όλα τα στάδια», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 9-10

²⁶⁷ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 8

²⁶⁸ «... Η πρώτη [έννοια] κάθε ζεύγους δηλώνει το επιθυμητό αποτέλεσμα της προσπάθειας που καταβάλλεται από την πάλι του ατόμου με τον εσωτερικό του κόσμο και τον κοινωνικό και πολιτισμικό περίγυρο στον οποίο αναπτύσσεται. Η δεύτερη έννοια του ζεύγους, με το αρνητικό περιεχόμενο, δηλώνει την κατεύθυνση της παλινδρόμησης και των αναστολών που κάθε άτομο αντιμετωπίζει μέχρις ότου ο αμυντικός του μηχανισμός το βοηθήσει να ανταπεξέλθει κατά τη δραματική προσπάθειά του να υπερβεί τις αναφύμενες συγκρούσεις. ... η δεύτερη έννοια έχει ρυθμιστικό και κανονιστικό χαρακτήρα –σε σχέση πάντοτε με την πρώτη έννοια- που στην καλύτερη περίπτωση συμβάλλει στην προβολή και επικράτηση της πρώτης έννοιας του διπολικού ζεύγους των αντίθετων εννοιών.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 11

²⁶⁹ «... Τις θετικές αυτές όψεις των ψυχοκοινωνικών σταδίων ο Erikson ονομάζει *βασικές αρετές* (basic virtues). ... Οι βασικές αρετές για κάθε κύκλο ζωής είναι οι ακόλουθες: Για τον πρώτο κύκλο ενόρμηση (drive) και ελπίδα (hope), για το δεύτερο αυτοέλεγχος (self-control) και θέληση (willpower), για τον τρίτο κατεύθυνση (direction) και σκοπός (purpose), για τον τέταρτο μέθοδος (method) και επάρκεια (competence), για τον πέμπτο αφοσίωση (devotion) και πιστότητα (fidelity), για τον έκτο σχέση (δεσμός) (affiliation) και αγάπη (love), για τον έβδομο παραγωγή (production) και μέριμνα (care) και για τον όγδοο απάρνηση (renunciation) και σοφία (wisdom)», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 40-41

²⁷⁰ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 13

φροντίδα του, αν εκείνη αδυνατεί- για την ύπαρξή του. Εφόσον από το περιβάλλον του τού εξασφαλίζεται η ικανοποίηση των αναγκών του (τροφή, καθαριότητα, προστασία) αναπτύσσει το συναίσθημα της **βασικής εμπιστοσύνης**²⁷², συνεπώς νιώθει ασφάλεια και ικανοποίηση, ενώ σε αντίθετη περίπτωση, της έλλειψης φροντίδας, το βρέφος νιώθει παραμελημένο κι αναπτύσσει ανασφάλεια, **δυσπιστία**²⁷³ και καχυποψία.

Αυτονομία – ντροπή και αμφιβολία / μυϊκό – πρωκτικό στάδιο²⁷⁴: Ξεκινώντας ο δεύτερος χρόνος ζωής ενεργοποιούνται οι σωματικές, ψυχοκινητικές δυνάμεις του βρέφους αρκετά πιο έντονα από τον προηγούμενο χρόνο (εμφανίζεται σωματική κίνηση συντονισμένη και στα χέρια και στα πόδια καθώς πιάνει ό,τι φτάνει, το πετάει και κινείται στο χώρο γενικώς, οι διανοητικές λειτουργίες είναι παρούσες με την αντίληψη, την ομιλία) και γενικώς η παρουσία του παίρνει περισσότερο τη μορφή μιας προσωπικότητας παρούσας και αλληλεπιδρώντας με τους οικείους και το περιβάλλον²⁷⁵. Η αγωγή καθαριότητας²⁷⁶ αποτελεί σημαντικό κομμάτι αυτής της φάσης, καθώς το παιδί ελέγχοντας το σώμα του διαπιστώνει παράλληλα ότι ελέγχει κι αυτά που το περιβάλλουν, όπως τα πράγματα γύρω του, που τα πιάνει, τα αφήνει ή τα πετάει σε άλλη θέση, τα επεξεργάζεται με διάφορους τρόπους. Ειδικά για τη διαδικασία ‘πιάνω – αφήνω’ σημειώνεται:

«Η ψυχοκοινωνική σημασία που αποδίδεται στην ενέργεια του ρήματος ‘κρατώ’ είναι ότι ‘μπορεί να γίνει μια καταστροφική και σκληρή διατήρηση και συγκράτηση και μπορεί να μετατραπεί σε πρότυπο φροντίδας: έχω και συγκρατώ’ ενώ η ψυχοκοινωνική σημασία της

²⁷¹ «Στο στάδιο αυτό, όπως και στα άλλα στάδια, ο Erikson συνδυάζει ονομαστικά τη φροϋδική ορολογία με τη δική του. ... το στοματικό συστατικό στοιχείο αυτού του σταδίου αντανακλά το βιολογικό τρόπο με τον οποίο το παιδί το μεγαλύτερο μέρος της ευχαρίστησης. ... Στο στάδιο αυτό η ψυχοκοινωνική κρίση αναφέρεται στο ερώτημα κατά πόσο το παιδί μπορεί να εμπιστευθεί ή όχι τον κόσμο και, όπως θα περίμενε κανείς, ο εντοπισμός αυτής της εμπιστοσύνης έχει άμεση σχέση με τη μητέρα.» Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 158

²⁷² Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 160

²⁷³ «Ο Erikson, κατά τη διάρκεια των μακροχρόνιων κλινικών ερευνών του παρατήρησε, ότι το άτομο κατά το πρώτο στάδιο της ζωής του αισθάνεται ένα αίσθημα απώλειας. Το αίσθημα αυτό αφήνει στο άτομο την εντύπωση ότι η ενότητα που υπήρχε με τη μητέρα κατά την περίοδο της κύησης του εμβρύου καταστράφηκε με τη γέννηση. Η κλινική αυτή παρατήρηση του Erikson, τον οδήγησε στο γενικότερο συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο και στις πιο ευνοϊκές συνθήκες ο πρώτος κύκλος ζωής φαίνεται να εισάγει στην ψυχική ζωή μια αίσθηση διαίρεσης και μια καθολική νοσταλγία για κάποιο αμυδρό αλλά χαμένο παράδεισο.» Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 15-16.

²⁷⁴ «Όχι μόνο τα παιδιά θα πρέπει να αναπτύξουν έλεγχο των μυών που σχετίζονται με την απέκκριση, αλλά, επίσης, πρέπει να αναπτύξουν κάποιον έλεγχο των παρορμήσεων γενικά. Η αλλαγή αυτή οδηγεί στο επιτυχές συναίσθημα της αυτονομίας (που σημαίνει έλεγχο της ίδιας της ατομικής συμπεριφοράς), σε αντίθεση με τα συναίσθημα της ντροπής (τα οποία σχετίζονται με μειωμένο έλεγχο).» Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 160-161

²⁷⁵ «... τα παιδιά αντιμετωπίζουν το έργο του καθορισμού και της ανακάλυψης του βαθμού ελέγχου που διαθέτουν για την ίδια τη συμπεριφορά τους. ... Το στάδιο αυτό χαρακτηρίζεται από κάποιο δίλημμα ανάμεσα στο σταμάτημα ή στη συνέχιση κάποιας προσπάθειας. Η επιτυχής λύση της κρίσης αυτού του σταδίου βοηθά στη θεμελίωση της αίσθησης της αυτονομίας, όπου τα παιδιά μαθαίνουν να ελέγχουν τη συμπεριφορά τους και, ως κάποιο σημείο, το περιβάλλον τους.» Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 161

²⁷⁶ «Ο έλεγχος των σφιγκτήρων είναι ένας τομέας όπου το παιδί ενωρίς διαπιστώνει τη δυνατότητα να κάνει τις δικές του επιλογές και να ασκήσει εμπράκτως την αυτονομία του.» Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 92-93

ενέργειας του ρήματος 'αφήνω' είναι ότι 'μπορεί κι αυτό να μετατραπεί σε εχθρική ελευθέρωση καταστροφικών δυνάμεων ή μπορεί να γίνει μια τάση χαλαρώματος.»²⁷⁷

Είναι η ώρα που αρχίζει να διερευνά τις δυνατότητές του, συνειδητοποιώντας ότι δεν είναι ένα και το αυτό με τη μητέρα, νιώθει τη διαφορετική τους υπόσταση και αρχίζει να χτίζει την αίσθηση της **αυτονομίας** του²⁷⁸· δεν είναι τυχαίο ότι είναι η ηλικία που ακούγεται συχνά η φράση «μόνο μου»²⁷⁹, καθώς αρχίζει να διαπραγματεύεται ακριβώς αυτή την αυτονομία. Στην περίπτωση που οι γονείς δεν συμβαδίσουν με αυτές τις νέες δυνατότητες του παιδιού, δημιουργείται **αμφιβολία** για τις ικανότητές του, και **ντροπή**²⁸⁰. Χαρακτηριστικό και πάλι παράδειγμα είναι η αγωγή καθαριότητας και το πώς το παιδί δρα και αντιδρά στο θέμα αυτό:

*«Αν η σχέση γονέων – παιδιού είναι θετική, το παιδί μπορεί εύκολα να συνδυάζει τη δική του επιθυμία για αυτονομία και την επιθυμία των γονέων του να μη 'βρέχεται' και να μη 'λερώνεται'. Δεν φοβάται ότι, κάνοντας κάτι που οι γονείς του επιθυμούν, κινδυνεύει να χάσει την αυτονομία του. Αν όμως η σχέση γονέων – παιδιού δεν είναι θετική, ...**Το παιδί, ενώ θέλει να δείξει ότι μπορεί να ασκεί έλεγχο επάνω στο σώμα του, αρνείται, γιατί δεν θέλει να στοιχηθεί προς τις απαιτήσεις των γονέων του.** ...Έτσι, αντιμετωπίζει αυτό που ο Erikson αποκαλεί **'διπλή ανταρσία και διπλή ήττα'**. Επαναστατεί κατά του εαυτού του (το ίδιο θέλει να αποκτήσει αυτονομία) και κατά των γονέων του (οι γονείς θέλουν να ασκήσει έλεγχο των σφιγκτήρων) και έτσι χάνει την ευκαιρία τόσο για να αποκτήσει αυτονομία όσο και για να κερδίσει την επιδοκμασία των γονέων.»²⁸¹*

Η συμπόρευση βεβαίως των γονέων με τις νέες δυνατότητες του παιδιού και η υποστήριξή τους για την εξερεύνησή τους από το παιδί σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ξεπερνά την οριοθέτηση²⁸² που χρειάζεται να έχει ένα παιδί αυτής της ηλικίας, ώστε να μην

²⁷⁷ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 18-19

²⁷⁸ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 89-90, Πρβλ. και «... κατά τη διάρκεια του σταδίου αυτού τα παιδιά μαθαίνουν ότι έχουν πρόσβαση στις δυνάμεις που επηρεάζουν τη ζωή τους.», Salkind, Ν., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 160-161

²⁷⁹ «Με την περιορισμένη έστω δυνατότητα που έχει το άτομο σ' αυτό τον κύκλο ζωής να 'κρατά' και να 'αφήνει' κατά βούληση τόσο τα εσωτερικά όσο και τα εξωτερικά 'αντικείμενα', προοδευτικά αρχίζει να αποκομίζει διάφορες εμπειρίες στις οποίες πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζει η ίδια του η απόφαση. Μια, δηλαδή, απόφαση που εν πολλοίς βασίζεται στην αυτόνομη θέληση (autonomous will) του ατόμου.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 19

²⁸⁰ «Το συναίσθημα της ντροπής χαρακτηρίζεται από τον Erikson ως 'οργή που έχει στραφεί ενάντια στον εαυτό μας' και απορροφάται συνήθως εύκολα και πρώιμα από το συναίσθημα ενοχής. Η υπερβολική πρόκληση αισθήματος ντροπής εκ μέρους των ενηλίκων προς το παιδί επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα, τα οποία θα μπορούσαν να συνοδεύουν το αναπτυσσόμενο άτομο μέχρι και την ώριμη ηλικία.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 20

²⁸¹ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 93

²⁸² «Η έννοια της επιβολής ορίων δεν είναι ασυμβίβαστη προς την έννοια της αυτονομίας. ...Αν το παιδί μένει χωρίς λογική οριοθέτηση της ελευθερίας του, θα βρεθεί μπροστά σε έναν κόσμο υπερβολικά μεγάλο, πολύπλοκο, δύσκολο να χειριστεί και να ελέγξει. Έτσι, κινδυνεύει να απολέσει την εμπιστοσύνη του τόσο προς τον κόσμο όσο και προς τον ίδιο τον εαυτό του.», Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 93

ξεχνιέται η ανάγκη του για τη διατήρηση της βασικής εμπιστοσύνης (ασφάλεια, προστασία και για ένα πλαίσιο δράσης και συμπεριφοράς) που κατέκτησε στο προηγούμενο στάδιο²⁸³. Σημαντική, επίσης, είναι η σύνδεση αυτής της αυτονομίας του παιδιού γενικότερα με το θεσμό του 'νόμου και της τάξης', που εκφράζεται από τους γονείς προς το παιδί ανάλογα με τους περιορισμούς/υποχρεώσεις και τα προνόμια/δικαιώματα, που οι ίδιοι επιτρέπουν και αποδέχονται για τους εαυτούς τους σύμφωνα με το πνεύμα και τους κοινωνικούς κανόνες δικαίου.²⁸⁴

Πρωτοβουλία – ενοχή: Από τον τρίτο χρόνο, και για μια τριετία περίπου, οι δυνατότητες που εμφανίστηκαν το δεύτερο χρόνο ζωής του βρέφους εξελίσσονται και είναι εμφανείς στη διερευνητική, εξερευνητική του δραστηριότητα²⁸⁵, είτε σωματικά, είτε λεκτικά (χρησιμοποιεί όλο και περισσότερες λέξεις και έννοιες, ευρύτερο φάσμα συναισθηματικών εκφράσεων, διαλέγει φαγητό, ρούχα, παιχνίδια, παρέα στα παιχνίδια, και γενικώς διεκδικεί τον έλεγχο στο περιβάλλον του) καθώς δρα όλο και περισσότερο ανεξάρτητα²⁸⁶ από τη μητέρα, αξιοποιώντας την αυτονομία που ανακάλυψε ότι διαθέτει. Δεν είναι πια το κέντρο του ενδιαφέροντός του να αποδείξει ότι μπορεί μόνο του, αλλά περισσότερο να αξιοποιήσει τις αυτόνομες δυνατότητές του για να εξερευνήσει και να μάθει για τον κόσμο, τα πράγματα, τους γονείς, τους κανόνες, τις διαδικασίες, και κυρίως να μάθει για τον εαυτό του και τη σχέση του με όλα αυτά. Η δυνατότητα που ανακάλυψε ότι έχει για να παρεμβαίνει²⁸⁷ και να ελέγχει το περιβάλλον του τώρα γίνεται εργαλείο βαθύτερων ανακαλύψεων, που «με την κατάλληλη βοήθεια, που θα τύχει από τα υπεύθυνα πρόσωπα του περιβάλλοντος ανατροφής του, θα μπορέσει να αναπτύξει μια αίσθηση ηθικής ευθύνης»²⁸⁸ και εν τέλει στην απαρχή δημιουργίας της συνείδησης / ηθικότητας.

«Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι σ' αυτό το στάδιο η κινητήρια δύναμη της πρωτοβουλίας είναι η συνείδηση. Με άλλα λόγια, το παιδί αρχίζει να αυτοπαρατηρείται, να αυτοκαθοδηγείται και να αυτοτιμωρείται, γεγονός που του δημιουργεί έναν εσωτερικό

²⁸³ «Ένας άλλος βασικός κίνδυνος είναι το νήπιο, στην προσπάθειά του να 'κρατήσει' και να 'αφήσει' τα αντικείμενα, να ανατρέψει το αίσθημα της βασικής εμπιστοσύνης που αποτελεί τον επιθυμητό στόχο του προηγούμενου κύκλου ζωής. Γι' αυτό ο Erikson ενισχύει στους έχοντες τη φροντίδα της ανατροφής του ατόμου σ' αυτό τον κύκλο να καθησυχάζουν το παιδί με ένα διακριτικό έλεγχο των κινήσεων και των αποφάσεών του» Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 20

²⁸⁴ «...ο βαθμός αυτονομίας που επιτρέπουν οι γονείς να εκδηλώσουν τα παιδιά τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους επηρεασμούς που οι ίδιοι δέχονται σε ό, τι αφορά το θέμα της επικράτησης πνεύματος δικαιοσύνης σε προσωπικό, επαγγελματικό και γενικά κοινωνικό επίπεδο.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 21-22

²⁸⁵ «Μέσα στο ρευστό αυτόν χώρο της φαντασίας, πλείστες τέτοιες δημιουργικές συλλήψεις έχουν έντονη βιωματική υπόσταση.», Παρασκευόπουλος, Ι.,Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 94

²⁸⁶ Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 162

²⁸⁷ «...το παιδί σ' αυτό το στάδιο συμπεριφέρεται με έναν τρόπο, που ο Erikson ονομάζει παρεμβατικό (intrusive mode). Ο παρεμβατικός τρόπος συμπεριφοράς ενός παιδιού εκδηλώνεται διά μέσου μιας ποικιλίας ομοειδών ενεργειών και φαντασιώσεων.», Περσελής, *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 23-24

²⁸⁸ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 25

διχασμό, ή στη γλώσσα της ψυχολογίας, έναν καινούριο και δυνατό αποχωρισμό. Κατά τον Erikson, αυτό το φαινόμενο αποτελεί την οντογενετική βάση της ηθικότητας.»²⁸⁹

Η πλαισίωση αυτής της προσπάθειας με ενθάρρυνση, ώστε να μάθει για τον κόσμο που το περιβάλλει και τους όρους του, διευκολύνει την ανάπτυξη της **πρωτοβουλίας**²⁹⁰ ως κομμάτι του εαυτού του, ενώ, αντιθέτως, ο υποβιβασμός ή η ενόχληση από αυτήν τη διαρκή αναζήτηση δημιουργεί **ενοχή**²⁹¹, ως σταθερό συναίσθημα του παιδιού για τον εαυτό του, καθώς η συνείδηση του παιδιού είναι απαιτητική από τον εαυτό του αλλά και τους γονείς του, οι οποίοι είναι οι φορείς²⁹² των συνειδησιακών επιταγών και των ηθικών αξιών που εσωτερικεύει το παιδί²⁹³.

«Ο κίνδυνος, επομένως, που εμφιλοχωρεί σ' αυτό το στάδιο ή τον κύκλο ζωής είναι μια αίσθηση ενοχής που εμφανίζεται στο παιδί για τους σκοπούς που το ίδιο θέτει και για την ποιότητα των πράξεων που η εκπλήρωσή τους συνεπάγεται.»²⁹⁴

Ως θετικό αποτέλεσμα της επίλυσης αυτής της αναπτυξιακής κρίσης, αυτού του κύκλου ζωής λογίζεται η χρήση της πρωτοβουλίας με τρόπο τέτοιο, ώστε να αναγνωρίζονται οι δυνατότητές του από τον ίδιο το παιδί, και ως ενήλικα αργότερα²⁹⁵. Για τον Erikson μια συνέπεια της ανεπιτυχούς λύσης αυτού του σταδίου φαίνεται στην εφηβεία, όταν κυριαρχεί μια έλλειψη εσωτερικής ικανοποίησης ό,τι δραστηριότητα κι αν κάνουν οι έφηβοι, ή αργότερα οι ενήλικοι²⁹⁶.

Γνωστική-εξελικτική θεώρηση

Η θεώρηση αυτή βασίζεται στις εξελικτικές έρευνες του Jean Piaget (βιολόγος και ψυχολόγος) για τις διαδικασίες απόκτησης γνώσης. Διαπιστώνει πως σε κάθε οργανισμό η τάση για ισορροπία²⁹⁷ ανάμεσα σε αυτόν και στο περιβάλλον, η τάση για προσαρμογή,

²⁸⁹ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 24, πρβλ. και «Το παιδί, υιοθετώντας το αξιολογικό σύστημα των γονέων του, μπορεί μόνο του να κρίνει 'τι πρέπει να κάνει' και 'τι δεν πρέπει να κάνει'....Στον ψυχικό κόσμο του νηπίου λοιπόν κυριαρχεί μια διχοτόμηση, μια πάλη ανάμεσα στην έντονη τάση για δημιουργική δράση και στην απαίτηση για αυτοέλεγχο, αυτοκαθοδήγηση και αυτοτιμωρία.», Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 94

²⁹⁰ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 94

²⁹¹ «...το στάδιο της πρωτοβουλίας - ενοχής διαπνέεται από τα ερωτήματα 'ποια είναι τα όριά μου;' Και 'πώς μπορώ να πετύχω κατά το δυνατόν καλύτερα τους στόχους μου;'. Τούτο αποτελεί σημαντικότερο αρχικό βήμα προς την ανεξαρτησία. ..., η έλλειψη ευκαιριών και τα αρνητικά συναισθήματα που βιώνει το παιδί που τιμωρείται, επειδή προσπαθεί να ξεπεράσει τα δεδομένα όρια, έχουν ως αποτέλεσμα το συναίσθημα της ενοχής.», Salkind, Ν., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 162

²⁹² «Είναι πιθανόν τα δύο ακραία σημεία του συνεχούς πρωτοβουλία – ενοχή να καθορίζονται από κοινωνικούς παρά από εσωτερικούς ή οργανισμικούς παράγοντες», Salkind, Ν., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 162

²⁹³ E. H. Erikson (1975), *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*, σελ. 269

²⁹⁴ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 24-25

²⁹⁵ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 26

²⁹⁶ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2, σελ. 94

²⁹⁷ «Εξισορρόπηση είναι η κανονιστική πορεία που ρυθμίζει τη σχέση μεταξύ αφομοίωσης και συμμόρφωσης της προσλαμβανόμενης γνώσης και οδηγεί σε νέα υψηλότερης μορφής γνώση. Κατά τη διαδικασία της εξισορρόπησης

πραγματώνεται μέσα από την αφομοίωση και τη συμμόρφωση, οδηγώντας στην ανάπτυξη σταδιακά:

«...Πάντως μόνη της η εμπειρία, τονίζει ο Piaget, χωρίς δηλαδή τη δράση του ατόμου πάνω στα αντικείμενα που το περιβάλλουν, είναι αδύνατον να συμβάλει στην ανάπτυξη της νόησης. ...Πρώτον τα εξωτερικά ερεθίσματα προσλαμβάνονται και αφομοιώνονται με αποτέλεσμα να ενσωματώνονται στην υπάρχουσα νοητική δομή. ...Χρειάζεται η κατάλληλη διευθέτηση και τακτοποίηση της εισαγόμενης γνώσης στην υπάρχουσα νοητική δομή του ατόμου. ...Η αφομοίωση καθορίζεται από το άτομο. Αντίθετα η συμμόρφωση καθορίζεται από τα εξωτερικά ερεθίσματα.»²⁹⁸

Η αναπτυξιακή πορεία του κάθε ανθρώπου περνά από τα εξής στάδια:

 Αισθησιοκινητικό στάδιο (0-2)

 Προεπιχειρησιακό στάδιο (2-7)

α) προεννοιολογική σκέψη (2-4)

β) διαισθητική ή παραστατική σκέψη (4-7)

3) στάδιο συγκεκριμένων νοητικών επιχειρήσεων / συγκεκριμένης σκέψης (7-11)

4) στάδιο τυπικών νοητικών επιχειρήσεων / αφηρημένης σκέψης (11-16)²⁹⁹

Αισθησιοκινητικό στάδιο: Ξεκινά από τη γέννηση και φτάνει μέχρι τα δύο χρόνια. Μέσα σε αυτό το διάστημα το βρέφος ξεκινά τον πρώτο μήνα να ενισχύει³⁰⁰ τα ανακλαστικά του, χωρίς ακόμα να μπορεί να κάνει καμία διάκριση ανάμεσα στο σώμα του³⁰¹ και τα εξωτερικά αντικείμενα³⁰². Ο κόσμος του όλος είναι ο εαυτός του³⁰³. Για τους επόμενους τρεις μήνες το βρέφος επικεντρώνεται στο σώμα του («πρωτογενείς») και επαναλαμβάνει αισθητηριοκινητικές ενέργειες («κυκλικές»), εμπλουτίζονται τα αντανάκλαστικά του βρέφους και αρχίζει ο συντονισμός μεταξύ διάφορων αντανάκλαστικών, κάτι που έχει κάποια επίδραση στην νοητική ανάπτυξη, καθώς γεννιούνται οι απαρχές της αίσθησης της αιτιότητας³⁰⁴. Στο επόμενο διάστημα, μέχρι και τον 10^ο μήνα, το βρέφος αρχίζει να ασχολείται με

προκαλείται η εμφάνιση των σταδίων της νοητικής εξέλιξης.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 91-92

²⁹⁸ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 90

²⁹⁹ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 94

³⁰⁰ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 95

³⁰¹ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 96

³⁰² Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 94

³⁰³ Βλ. «Υποστάδιο 1: η χρήση των πρώιμων αντανάκλαστικών», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 268

³⁰⁴ Βλ. «Υποστάδιο 2: πρωτογενείς κυκλικές αντιδράσεις», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 268-269

δραστηριότητες που είναι έξω από το σώμα του («δευτερογενείς») δείχνοντας μια πρώιμη εμπρόθετη συμπεριφορά και τις απαρχές της συνειδητοποίησης των αιτιωδών παραγόντων, αναγνωρίζοντας και τη συμπεριφορά του ως έναν από αυτούς, τουλάχιστον για κάποια από τα εξωτερικά συμβάντα³⁰⁵. Από τον 10^ο ως τον 12^ο αρχίζει η χρήση μαθημένων προτύπων συμπεριφοράς, με άλλα λόγια η μίμηση. Όσον αφορά την αντίληψη των αντικειμένων προχωρά στο επόμενο στάδιο, της συνειδητοποίησης της μονιμότητάς τους³⁰⁶. Στο πρώτο εξάμηνο του δεύτερου έτους (12-18 μηνών) το παιδί κινείται πολύ πιο αυτόνομα, καθώς αρχίζει η βάδιση, και εξερευνά γύρω του, δοκιμάζοντας διάφορες ενέργειες για να λύσει προβλήματα, κάνοντας υποθέσεις για τη σχέση ανάμεσα σε νέες αιτίες και τα αποτελέσματά τους³⁰⁷. Για τους τελευταίους 6 μήνες του δεύτερου έτους πλέον έχουν αρχίσει οι νοητικοί συνδυασμοί –που το βοηθούν να επινοεί λύσεις και νέες ιδέες– καθώς και η συμβολική σκέψη, μέσω της δημιουργίας νοερών αναπαραστάσεων, μαζί με την αρχή της γλώσσας: «ο Piaget ονομάζει αυτή την περίοδο στάδιο της **αναπαραστασιακής ευφυΐας**»³⁰⁸.

Ο εγωκεντρισμός είναι βασικό στοιχείο αυτής της ηλικίας, καθώς το παιδί μέχρι τα δύο διαπιστώνει τους 'κύκλους' που το περιβάλλουν³⁰⁹, από το στενότερο (η σχέση με τη μητέρα ως ένα διαφορετικό πρόσωπο³¹⁰) ως τους ευρύτερους (η δημιουργία τριάδας³¹¹ με την προσθήκη του πατέρα και μετά σταδιακά ο κύκλος που περιλαμβάνει την υπόλοιπη οικογένεια) και τελικά την ύπαρξη ενός ολόκληρου κόσμου έξω από τον εαυτό του: «... ο πρωταρχικός εξελικτικός στόχος αυτού του σταδίου είναι η κατάκτηση του αντικειμένου...διάκριση ανάμεσα στο τι συνιστά τον πραγματικό κόσμο και στο τι συνιστά τις λογικές λειτουργίες και τις σκέψεις που για το παιδί είναι κάτι το εσωτερικό³¹². Κατά

³⁰⁵ Βλ. «Υποστάδιο 3: δευτερογενείς κυκλικές αντιδράσεις», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 269-270

³⁰⁶ Βλ. «Υποστάδιο 4: Συντονισμός των δευτερογενών σχημάτων», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 270-271

³⁰⁷ Βλ. «Υποστάδιο 5: Τριτογενείς κυκλικές αντιδράσεις», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 271

³⁰⁸ Βλ. «Υποστάδιο 6: η συμβολική αναπαράσταση», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 271-272

³⁰⁹ «Στην αρχή της αισθησιοκινητικής περιόδου το νήπιο συνέχευε τον εαυτό του με το περιβάλλον και την επιθυμία του με την πραγματικότητα. Αντίθετα, κατά το τέλος της ίδιας περιόδου το παιδί είναι σε θέση να διακρίνει ότι υπάρχουν ορισμένα όρια μεταξύ του εαυτού του και του περιβάλλοντος.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 96

³¹⁰ «... διακρίνει τη μητέρα του ως πρόσωπο διαφορετικό από το ίδιο και από κάθε άλλο πρόσωπο», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 96

³¹¹ «Η προσκόλληση του παιδιού προς τη μητέρα και τον πατέρα μετά τη γέννηση, καθώς και η προσκόλληση των γονιών προς το παιδί τους, προετοιμάζεται σιγά σιγά κατά την ενδομήτρια ζωή. Το ακουστικό αποτύπωμα πριν από τη γέννηση, είναι απαραίτητο για ν' αποκατασταθεί μια τριφυής ζωογόνος σχέση, αναντικατάστατη όμως παραμένει η αμεσότητα της επικοινωνίας ανάμεσα στην τριάδα μητέρα-παιδί-πατέρα, κατά τις πρώτες ώρες μετά τη γέννηση, για να δημιουργηθεί ο συμβολικός δεσμός και το μεταγεννητικό αίσθημα ασφάλειας.», Β. This, *Πριν από όλα η μουσική*, στο συλλογικό τόμο «Η χαρραγή των αισθήσεων», σελ. 334

³¹² Όπως το περιέγραψε η κόρη μου Αλεξάνδρα λίγο πριν την ηλικία των δύο ετών «μιλάω μέσα στο κεφάλι μου», καθώς δεν είχε την έννοια του ρήματος 'σκέφτομαι'.

κάποιο τρόπο, πρόκειται σχεδόν για διάκριση ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη φαντασία.»³¹³

Προεπιχειρησιακό στάδιο / στάδιο προλογικής σκέψης³¹⁴: Με το τέλος του δεύτερου χρόνου ζωής και την έναρξη του τρίτου το παιδί μπαίνει σε μια νέα φάση ανάπτυξης, όπου εμφανίζεται η συμβολική λειτουργία³¹⁵ της σκέψης, ο διαχωρισμός των εσωτερικών αναπαραστάσεων από τα συγκεκριμένα αντικείμενα και συμβάντα και πλέον ο εξωτερικός κόσμος μπορεί και μεταπλάθεται σε εσωτερικό κόσμο της σκέψης³¹⁶. Το παιδί αρχίζει να εκδηλώνει τη συμβολική λειτουργία με πέντε διαφορετικούς τρόπους, από τους οποίους η μίμηση φαίνεται να αποτελεί τη βάση για τους υπόλοιπους, μιας και όλοι αποτελούν προϊόντα της: «...η εμφάνιση της συμβολικής ή σημειωτικής λειτουργίας εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους νοητικής συμπεριφοράς. Αυτοί, σύμφωνα με τον Piaget, είναι οι παρακάτω πέντε: α) 'εκ των υστέρων' μίμηση (*deferred imitation*)³¹⁷, β) συμβολικό παιχνίδι (*symbolic play*)³¹⁸[που κρίνεται απαραίτητο για το παιδί³¹⁹], γ) σχέδιο/ιχνογράφημα (*drawing*)³²⁰, δ) νοητική εικόνα (*mental image*)³²¹, και ε) γλώσσα (*language*³²²).»³²³, που δείχνουν την ύπαρξη και χρήση της ανακλητικής μνήμης³²⁴. Επίσης, αποκτά τα θεμέλια για το σημαντικότερο³²⁵ επίτευγμα αυτού του σταδίου, την απόκτηση της γλώσσας, η οποία κατά το τέλος αυτού του διαστήματος γίνεται «κοινωνιοκεντρική ή κοινωνικοποιημένη» σε

³¹³ Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 272

³¹⁴ Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 273

³¹⁵ « Σύμφωνα με τη συμβολική ή σημειωτική λειτουργία, το παιδί ηλικίας 2-4 χρόνων αρχίζει να αναπτύσσει την ικανότητα να αναπαράγει στο νου του κάποιο πρόσωπο ή αντικείμενο, το οποίο έχει ήδη παύσει να εμπίπτει στο άμεσο οπτικό του πεδίο. Η νοητική αναπαραγωγή (αναπαράσταση) ενός προσώπου ή αντικειμένου μπορεί να γίνει με τη δημιουργία ενός νοητικού συμβόλου ή μιας εικόνας, μιας λέξης ή ενός αντικειμένου κλπ», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 97, Πρβλ. «Το παιδί προχωρεί από την αισθητηριοκινητικής μορφής ευφυΐα στη συμβολικής μορφής ευφυΐα και ενώ η πρώτη ήταν περιορισμένη στην άμεση αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, η δεύτερη χαρακτηρίζεται από χειρισμό συμβόλων που αναπαριστούν το περιβάλλον.», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 273

³¹⁶ Βλ. Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 32

³¹⁷ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 98-99.

³¹⁸ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 100, και J. Piaget – B. Inhelder, *H ψυχολογία του παιδιού*, σελ. 52

³¹⁹ Για πιο αναλυτική παρουσίαση της λειτουργικότητας και της αναγκαιότητας του συμβολικού παιχνιδιού βλ. Μ. Σμαραγδα-Τσιάντζη *Αγωγή της προσχολικής ηλικίας*, στο 3^ο κεφ. «Το παιχνίδι, βασική δραστηριότητα του παιδιού της προσχολικής ηλικίας», ειδικά τις σελ. 78-91

³²⁰ «Το σχέδιο θεωρείται ως ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ του συμβολικού παιχνιδιού και της νοητικής εικόνας.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 101

³²¹ «Η νοητική εικόνα είναι η εσωτερική μίμηση της αρχικής θέας του προσώπου ή του αντικειμένου.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 99

³²² Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 99-100.

³²³ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 98

³²⁴ «Το νήπιο που σκέπτεται με εσωτερικές πνευματικές εικόνες, και όχι με τα ίδια τα αντικείμενα όπως τα αντιλαμβάνεται και υλικώς τα χειρίζεται 'ενώπιος ενωπίως', μπορεί να στηρίζεται και σε δεδομένα που δεν είναι αντιληπτικά παρόντα, σε αναπλάσεις του παρελθόντος, σε πρόσωπα και πράγματα χωροχρονικά απομακρυσμένα (ανακλητική μνήμη) και σε προγραμματικούς σχεδιασμούς του μέλλοντος.», Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 33

³²⁵ «Η γλώσσα υπηρετεί την σημαντική λειτουργία του χειρισμού και της αναδιευθέτησης διαφορετικών συμβόλων (και εμπειριών), επειδή δεν έχει τους περιορισμούς της άμεσης σωματικής δραστηριότητας, η χρησιμότητά της όμως μειώνεται εξαιτίας του ότι η χρήση της από το παιδί του προλογικού σταδίου χρησιμοποιεί τη γλώσσα κατά απόλυτα κυριολεκτικό τρόπο.», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 278

αντιδιαστολή με την εγωκεντρικότητα με την οποία ξεκίνησε³²⁶, και η οποία είναι απόρροια της νοητικής εξέλιξης του παιδιού³²⁷. Όμως, αν και η συμβολική λειτουργία³²⁸ της σκέψης είναι η «βάση της τυπικής λογικής»³²⁹, το νήπιο δεν έχει τυπική λογική σκέψη, αλλά συνεχίζει να έχει εγωκεντρική³³⁰ και μη αναστρέψιμη³³¹ σκέψη, να εστιάζει σε ένα χαρακτηριστικό κάθε φορά³³², χρησιμοποιώντας «μεταγωγικούς»³³³ ή «αναγωγικούς»³³⁴ συλλογισμούς, μεταξύ των άλλων τρόπων³³⁵ σκέψης που χρησιμοποιεί, και να χρησιμοποιεί *προέννοιες*³³⁶, που χαρακτηρίζουν την πρώτη επιμέρους φάση, την προεγνωσιολογική, που κρατά μέχρι το 4^ο έτος. Η δεύτερη φάση, της διαισθητικής³³⁷ ή παραστατικής σκέψης (μεταβατική για το επόμενο στάδιο) διαρκεί για τα τελευταία χρόνια (4^ο-7^ο) της προεπιχειρησιακής περιόδου, όταν εξελίσσονται κι άλλο οι ικανότητες του παιδιού, με αρκετούς περιορισμούς³³⁸ όμως ακόμα: «...ο συλλογισμός του παιδιού ηλικίας 4-7 χρόνων χαρακτηρίζεται από την τάση να συνδέει μεταξύ τους σειρές ανομοιογενών ιδεών και έτσι

³²⁶ «Ακόμα κι όταν το παιδί μιλάει με άλλα παιδιά, υπάρχει ένας ομαδικός μονόλογος, στο πλαίσιο του οποίου δεν συντελείται οποιαδήποτε ουσιαστική μεταβίβαση πληροφοριών. Η φύση της ομιλίας μετατρέπεται κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, από καθαρά εγωκεντρική όπου το παιδί χρησιμοποιεί τη γλώσσα χωρίς ουσιαστική πρόθεση να επικοινωνήσει (μιλάει δηλαδή προς αντί με τους άλλους ανθρώπους), σε κοινωνιοκεντρική ή κοινωνικοποιημένη ομιλία, όπου επικοινωνία σημαίνει μεταβίβαση πληροφοριών.», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 278

³²⁷ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 102

³²⁸ «Το παιδί του προλογικού σταδίου δεν είναι ικανό να πραγματοποιήσει τέτοιες λογικές λειτουργίες και το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί πρωταρχικής σημασίας διαφορά ανάμεσα στο παιδί του προλογικού σταδίου και στο παιδί που βρίσκεται σ' ένα πιο προχωρημένο στάδιο της γνωστικής ανάπτυξης.», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 274

³²⁹ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 34

³³⁰ «Το παιδί δεν μπορεί να αποδεχτεί την ύπαρξη άλλης προοπτικής εκτός από τη δική του και είναι αμφίβολο κατά πόσο γνωρίζει ή όχι ότι υπάρχει και κάποια άλλη προοπτική», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 276. Πρβλ. και «Είναι ανίκανο να πάρει τη θέση –το ρόλο– άλλου προσώπου, να κατανοήσει την άποψη κάποιου άλλου, να θεωρήσει ότι η δική του άποψη είναι μια από τις πολλές άλλες πιθανές απόψεις. ...μια γνωστική αδυναμία του νηπίου, μια ασύνειδη τάση να μεταφράζει τα πάντα με βάση τα προσωπικά βιώματα.», Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 36

³³¹ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 41

³³² Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 274 και «Το παιδί του προλογικού σταδίου δεν κατέχει την έννοια της διατήρησης ούτε μπορεί να κατανοήσει ότι η αλλαγή μιας διάστασης της εμπειρίας δεν επιφέρει αναγκαστικά και αλλαγές και σε άλλες διαστάσεις της.», Salkind, N., J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σελ. 276

³³³ «Η σκέψη του νηπίου δεν είναι ούτε επαγωγική (από το μερικό προς το γενικό), ούτε παραγωγική (από το γενικό στο μερικό), αλλά με τ α γ ω γ ι κ ή –από το μερικό προς το μερικό, χωρίς επαρκή λογικό σύνδεσμο.», Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 36

³³⁴ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 104-105

³³⁵ «Ετσι ο Piaget παρατήρησε ότι το παιδί, μεταξύ του 2^{ου} και 4^{ου} χρόνου της ηλικίας του, σκέπτεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Πρώτον, το παιδί χρησιμοποιεί την προηγούμενη του εμπειρία για να κατανοήσει ορισμένες νέες καταστάσεις. ...Το παιδί θυμάται τι συνέβη σε παρόμοια περίπτωση στο παρελθόν και ανάλογα σκέπτεται για το παρόν. ...Δεύτερον, το παιδί σε περίπτωση που επιθυμεί κάτι, μπορεί ακούσια να παραμορφώσει το συλλογισμό του. ...Τρίτον, ένας άλλος συλλογισμός του παιδιού, είναι αυτός που κείται μεταξύ των λογικών κατηγοριών της παραγωγής (deduction) και της επαγωγής (induction).», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 102-103

³³⁶ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 105

³³⁷ «... ο Piaget κάνει λόγο για το φαινόμενο της 'διαίσθησης' (intuition) στο παιδί. Σύμφωνα με αυτό, το παιδί έχει συνείδηση του περιεχομένου της σκέψης του, χωρίς όμως να είναι σε θέση να προσδιορίσει τον τρόπο απόκτησής του. Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου αποδίδεται από τον Piaget στο γεγονός ότι το παιδί μόλις και μετά βίας έχει συνείδηση του ίδιου του εαυτού του.», Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 64, πρβλ. «Ονομάζεται διαισθητική, γιατί το παιδί μπορεί 'δαισθητικά'...συμπεριφέρεται κατά τρόπο λογικό, όπως τα μεγαλύτερα παιδιά και οι ενήλικοι, αλλά δεν μπορεί ακόμη να μας δώσει πλήρη απολογισμό της πορείας που ακολουθεί κάθε φορά για να βρει τη σωστή λύση.», Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 42.

³³⁸ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ.

να δημιουργεί ένα συγκεκριμένο σύνολο συλλογισμού. ...Ένα άλλο γνώρισμα ... είναι η αποτυχία διάκρισης των πραγματικών αιτίων και σχέσεων που υφίστανται μεταξύ διαφορετικών αντικειμένων, καταστάσεων και ιδεών. ...Το ένα δηλαδή γεγονός τοποθετείται μετά το άλλο χωρίς να συνδέεται με την αιτία που το προκάλεσε. ...Τέλος, χαρακτηρίζεται για την αποτυχία κατανόησης σχέσεων που υφίστανται μεταξύ σειρών και αφορούν πρόσωπα, αριθμούς, έννοιες³³⁹ κλπ»³⁴⁰.

³³⁹ Για τον ορισμό του όρου έννοια βλ. Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 2 σελ. 42-44

³⁴⁰ Περσελής, Εμμ., Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σελ. 106-107

Ορθόδοξη ανθρωπολογική θεώρηση

Στην ορθόδοξη ανθρωπολογία τέλος και ολοκλήρωση της εσωτερικής πορείας κάθε ανθρώπου, αναπτυξιακός στόχος και πλήρωση της ανθρωπίνης φύσης νοείται η επίτευξη του 'καθ' ομοίωσιν', δηλαδή το να είναι ο άνθρωπος πλήρης άνθρωπος /**πρόσωπο εν ενεργεία κι όχι εν δυνάμει**³⁴¹. Λέγοντας πρόσωπο –όρος με οντολογική και υπαρξιακή χροιά, έναντι του όρου προσωπικότητα³⁴² που προσιδιάζει περισσότερο στην έκφραση και συναλλαγή του προσώπου με το περιβάλλον- υπάρχει αναφορά κατ' αρχήν στην μοναδικότητα του κάθε προσώπου³⁴³, αλλά και στην βαθιά, οντολογική του κοινωνικότητα: δεν νοείται πρόσωπο³⁴⁴ χωρίς άλλο πρόσωπο³⁴⁵ ακόμη και η Αγία Τριάδα υπάρχει σε τρία πρόσωπα³⁴⁶, που είναι το κατ' εξοχήν πρόσωπο, το πρόσωπο του Θεού. Περαιτέρω, «*Η ορθόδοξη ανθρωπολογία με τον όρο πρόσωπο δεν αναφέρεται μόνο στην ιδιαίτερη ψυχοσωματική (ψυχολογική-σωματική) υπόσταση του ατόμου, η οποία παραπέμπει στην έννοια της προσωπικότητας της ψυχολογίας, αλλά συνεκτιμά και την πνευματική του διάσταση.*»³⁴⁷ Αυτή ακριβώς η πνευματική θεώρηση του ανθρώπινου προσώπου είναι που του αποδίδει την εσχατολογική του διάσταση, αναγνωρίζει δηλαδή την προσδοκία αιώνιας και χαριτωμένης ύπαρξης, την πραγματικότητα της πληρότητας εν Χριστώ, υπερβαίνοντας τον «*ανθρωποκεντρικό και ατομικό χαρακτήρα*»³⁴⁸ που αναγνωρίζει η ψυχολογία στο πρόσωπο/προσωπικότητα, και παραπέμποντας «*οπωσδήποτε και στη δυνατότητα διάνοιξης στο πλήρες είναι, στο 'καθ' ομοίωσιν'.*»³⁴⁹ Αυτή η προοπτική είναι εμφανής στον αγιοπνευματικό χαρακτήρα που αποδίδεται στον όρο άνθρωπος από τους Πατέρες.

³⁴¹ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 82-83

³⁴² Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 79

³⁴³ «Η έννοια του προσώπου (της υπόστασης) αποτελεί επίτευγμα των Ελλήνων πατέρων της Εκκλησίας [Για αρκετούς αιώνες η υπόσταση σήμαινε φύση (ουσία), έως ότου η πατερική ελληνική σκέψη φθάσει στον ιστορικό ταυτισμό υποστάσεως και προσώπου]. Σφυρηλατήθηκε μέσα από τις τριαδολογικές έριδες, τις χριστολογικές και την ανθρωπολογία καθ' εαυτήν. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να δηλωθεί η ιδιαίτερη ύπαρξη, το πρόσωπο ή η προσωπικότητα, έναντι της φύσης, της ουσίας, η οποία είναι κοινή.», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 34

³⁴⁴ «Πρόσωπο ετυμολογικά σημαίνει 'προς την όψη του άλλου', από το προς και ωψ. Είναι αυτός που κοιτάζει τον άλλον.», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 33 πρβλ και «...το πρόσωπο δεν γνωρίζει μοναξιά, δεν διακατέχεται από την μόνωση.», Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 85

³⁴⁵ «...ο άνθρωπος μπορεί να χαρακτηριστεί πρόσωπο, όταν ενωθή με το Θεό διά της θεώσεως και στην κατάσταση της θεώσεως. Αυτός άλλωστε είναι και ο πραγματικός άνθρωπος», Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 78-79

³⁴⁶ «Οι Πατέρες ταυτίζουν τον τρόπο ύπαρξης των προσώπων της Αγίας Τριάδος με το πρόσωπο-υπόσταση: 'Όθεν εν μεν τω τρόπω τό παραλλαγμένον των προσώπων κατά την πράξιν γνωρίζεται' εν δε τω λόγω το της φυσικής απaráλλακτον ενεργείας' (Μαξίμου του Ομολογητού, Προς Μαρίνον επιστολή, PG 91, 137^Α).», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 34

³⁴⁷ Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 36-39

³⁴⁸ Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 37

³⁴⁹ Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία*, σελ. 40

Βασικά συστατικά³⁵⁰ στοιχεία του προσώπου είναι η ελευθερία³⁵¹ και η αγάπη, (αλλά και το λογικό³⁵²) εκτός από τη μοναδικότητά του: «...και τα τρία αυτά γνωρίσματα που συγκροτούν το πρόσωπο υπάρχουν μόνον στον Θεό, αφού μόνον ο Θεός είναι αυθύπαρκτος, έχει πραγματική αγάπη και είναι μοναδικός. ...Το πρόσωπο υπερβαίνει τα γήινα, γιατί γεννάται από τη θεία Χάρη. Δεν είναι ανακάλυψη του ανθρώπου, αλλά αποκάλυψη του Θεού.»³⁵³

Όσον αφορά στην ανάπτυξη του ανθρώπου προς αυτό το στόχο/ολοκλήρωση, δίνεται ο τρόπος να επιτευχθεί αυτή η πνευματική εξέλιξη μέσω της ασκήσεως των δυνάμεων της ψυχής: «Μετά την πτώση ο νους του ανθρώπου είναι συγχυσμένος και γι' αυτό πρέπει να ελευθερωθεί. ...αποβάλλει το προσωπίο των παθών και γίνεται πρόσωπο. ...Αφού αφαιρέσει το άσχημο αυτό προσωπίο, τη μάσκα του επιφανειακού ανθρώπου, τότε ο νους έρχεται μέσα στην καρδιά και εκεί προσεύχεται απερίσπαστα στον Θεό 'εν τω κρυπτώ'.»³⁵⁴

Πλείστο υλικό για την αντίληψη της Εκκλησίας για την ανάπτυξη των παιδιών βρίσκουμε σε ποιμαντικά έργα, απευθυνόμενα σε γονείς και κυρίως τη μητέρα, εκφρασμένο συνήθως ως συμβουλές και οδηγίες διαπαιδαγώγησης. Ειδικά για την βρεφική και νηπιακή ηλικία κάνει εκτενή λόγο ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης στο έργο του *Περί των νηπίων των πρό ώρας αφαρπαζομένων*, όπου σχετικά με το επίπεδο ανάπτυξης της νηπιακής ηλικίας λέει πώς τα νήπια, παρ' ότι είναι ψυχές καθαρές από πάθη, εικόνες Θεού που δεν έχουν αμαυρωθεί από την αμαρτία, δεν έχουν ακόμη αναπτύξει το λογικό, το βασικό στοιχείο της ψυχής τους που θα βοηθήσει στην κατάκτηση της αρετής και την καταπολέμηση των παθών, ώστε να καταξιωθούν της μέθεξης του Θεού. Όσον αφορά το θέμα της απόδοσης του σωτηριολογικού έργου του Χριστού σε νήπια, αναλύεται από τον Γρηγόριο Νύσσης στο έργο του *Περί των νηπίων των πρό ώρας αφαρπαζομένων* και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα νήπια συμμετέχουν της Βασιλείας του Θεού, καθώς

³⁵⁰ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 85

³⁵¹ «Το 'γνωμικό θέλημα', δηλαδή η δυνατότητα επιλογής, είναι δείγμα ατελείας της ανθρωπίνης φύσεως. Γι' αυτό ο άνθρωπος δεν μπορεί να έχει απόλυτη ελευθερία. Μόνον ο Θεός έχει ελευθερία με την απόλυτη σημασία της λέξεως, αφού ο Θεός είναι άκτιστος. Κάθε ον που έχει αρχή και οφείλει την ύπαρξή του σε κάποιο άλλο ον δεν έχει απόλυτη ελευθερία, αλλά έχει ελευθερία με την σχετική της έννοια. ...Έτσι, η ελευθερία στην πατερική διδασκαλία και στη γλώσσα της Αγίας Γραφής δε σημαίνει απλώς και μόνον τη δυνατότητα επιλογής και προτιμήσεως, αλλά την δυνατότητα να καθορίζη ο άνθρωπος την ύπαρξή του. ...Όμως, τόσο το πρόσωπο όσο και η ελευθερία δεν μπορούν να νοηθούν έξω από την ασκητική οδό. Η ελευθέρωση του νούς από τη λογική και τα πάθη, αλλά και τον περιβάλλοντα κόσμο δίνουν στον άνθρωπο την δυνατότητα να ζήσει την ωραιότητα της προσωπικής ελευθερίας.», Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 109-110

³⁵² «Ο άνθρωπος, λοιπόν, με το να είναι πλασμένος 'κατ' εικόνα' του Θεού, είναι λογικός, ελεύθερος και δημιουργικός.», σχόλια του Αρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη, σελ. 17 και «... γενέσθαι άνθρωπος (είπερ ανθρώπου ίδιον η λογική χάρις εστιν)», Γρηγορίου Νύσσης, *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, σελ. 49.

³⁵³ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 85-86 και 89.

³⁵⁴ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 91

έχουν καθαρή και άκακη ψυχή, όχι όμως στο βαθμό που αξιώνεται να συμμετέχει ένας ώριμος άνθρωπος που έχει αγωνιστεί να κατακτήσει τις αρετές και να κατανοήσει το λόγο του Θεού. Ο άγιος Γρηγόριος λέει ότι τα νήπια αγνοούν την κακία, όχι όμως και το καλό, ζουν δηλαδή τη 'φυσική' κατάσταση, αυτή για την οποία δημιουργήθηκε ο άνθρωπος³⁵⁵.

Επίσης, βρίσκουμε τα αμιγώς παιδαγωγικά έργα του Ι. Χρυσόστομου, ο Λόγος *Περί κενοδοξίας και όπως δει τους γονέας ανατρέφειν τα τέκνα'* και η ομιλία *Περί ανατροφής των τέκνων*, των οποίων ο συνδυασμός αποδίδει τη σκιαγράφιση της παιδικής ψυχής, από τη νηπιακή έως μεταγενέστερες ηλικίες, και την επιρροή της μητέρας σε αυτήν. Ο Χρυσόστομος αναπτύσσει τις παιδαγωγικές του απόψεις, καθώς στέκεται με ενδιαφέρον απέναντι στο παιδί και διατυπώνει τις ανάγκες του με σαφήνεια, σεβόμενος την ψυχοσύνθεσή του. Τα κείμενα μαρτυρούν ισχυρή ψυχολογική παρατήρηση και παιδαγωγική σκέψη. Η ευπλαστότητα είναι από τα κατ' εξοχήν χαρακτηριστικά που προσδίδει ο Χρυσόστομος στην παιδική ηλικία, έχοντας την πεποίθηση ότι οι γονείς επηρεάζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό τα παιδιά τους. Μιλά με αγάπη για την ψυχή τους, για την προσοχή³⁵⁶ που οφείλουν να δείχνουν οι γονείς στη διαπαιδαγώγηση τους.

Στο κείμενο «*Περί παιδων ανατροφής*», βρίσκουμε την έννοια της ευπλαστότητας και την επιρροή των γονιών στο χαρακτήρα και την προσωπικότητα των παιδιών σε σχεδόν απόλυτο βαθμό. Διατυπώνει την ανάγκη να εθίζονται οι γονείς τα παιδιά στις αρετές και την πίστη, αλλά και πόσο σημαντικοί είναι στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού τους, και πόσο πολύ έχουν ανάγκη τα παιδιά την ψυχική στήριξη και καθοδήγησή τους προς το αγαθό. Δεν αναφέρει όμως, ο Χρυσόστομος σε αυτές του τις παρομοιώσεις την προδιάθεση³⁵⁷ των παιδιών, καθώς στοχεύει στην ευαισθητοποίηση των γονέων έναντι του χρέους τους προς τα παιδιά τους, όπως διατυπώνει κι αλλού³⁵⁸, να προνοούν για αυτά, να τους μιλούν για την αγνότητα, τη σωφροσύνη, την περιφρόνηση των χρημάτων και της δόξας, για τις εντολές του Θεού, ώστε να μη ριζώσει η κακία³⁵⁹

³⁵⁵ Γρηγορίου Νύσσης, *Περί των Νηπίων των πρό Ωρας Αφαρπαζομένων*, κεφ. 5, 6, 7, 8, 9, 11.

³⁵⁶ «οφείλουν άπαντες ανεξαιρέτως οι ασχολούμενοι με τα θέματα της νεότητος να στηρίζονται σε αρχές και κατευθύνσεις που θα προβάλλουν τις αιώνιες χριστιανικές αξίες. Οι αξίες αυτές προάγουν την πνευματική χριστιανική ζωή και καθιστούν τους εμφορούμενους απ' αυτές κοινωνούς της αγάπης του Θεού και του πλησίον.», Περσελής, σελ. 409.

³⁵⁷ «Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η πρώτη ύλη των προϊόντων της παραγωγής των τεχνιτών είναι εντελώς άγνη, ενώ τα παιδιά είναι ζώντες οργανισμοί με δυνατότητες και αδυναμίες, προικισμένα κι αυτά με το 'αυτεξούσιον' και τις παντοειδείς ανθρώπινες επιθυμίες και εκτεθειμένα ακουσίως ή/και εκουσίως στους διάφορους κοινωνικούς επηρεασμούς.», Περσελής, σελ. 404.

³⁵⁸ «Οὐ γάρ τό σπειραι ποιει πατέρα μόνον, αλλά τό παιδεῦσαι καλῶς· οὐδέ τό κυῆσαι μητέρα ἐργάζεται, αλλά τό θρέψαι καλῶς» (Λόγος Α' περί τῆς Ἄννης, P. G. 54), «Οὐ γάρ τό τεκεῖν μητρός, τοῦτο γάρ τῆς φύσεως, αλλά τό θρέψαι μητρός, τοῦτο γάρ τῆς προαιρέσεως ... Οὐ τό τεκεῖν ποιει μητέρα, αλλά τό θρέψαι καλῶς», (Εἰς Μακκαβαίους, ὁμιλ. Α', 3, ΕΠΕ, 36, 360 καί P. G. 50, 621)

³⁵⁹ *Περί Κενοδοξίας*, κεφ. 17

Θεωρεί ότι η διαγωγή των 'πολιτών' –των προδιαθέσεων και των επιθυμιών του παιδιού- εξαρτάται από τα ερεθίσματα που παίρνουν από τον εξωτερικό κόσμο, μέσω των πέντε αισθήσεων, τις οποίες και κατονομάζει ως πύλες³⁶⁰ της πόλης-ψυχής. Συνεπώς, καλεί τους γονείς να εφαρμόσουν την αγωγή των αισθήσεων, να ελέγξουν τις αισθήσεις-πύλες της 'πόλης' ώστε να την καταστήσουν σωστή και ενάρετη.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των πέντε 'πυλών' της πόλης, ξεκινά να παρουσιάσει τους 'πολίτες' της, τις ψυχικές λειτουργίες. Ακολουθεί τον διαχωρισμό της ψυχής σε τρία μέρη, θυμό, λογιστικό και επιθυμία, τα οποία και καλεί τους γονείς να διαπαιδαγωγήσουν. Μιλώντας για το θυμό αντιμετωπίζει τα παιδιά σαν προσωπικότητες ολοκληρωμένες: προτείνει την καλλιέργεια σε αυτά της ταπείνωσης, της υπομονής και της αυτοκριτικής, και της καταπίεσης του εγωισμού τους από νωρίς³⁶¹. Στο κομμάτι της ομιλίας του που αναφέρεται στην χαλιναγωγή της επιθυμίας –κατά κύριο λόγο της γενετήσιας- κάνει τρεις αναφορές σχετικές με την παιδική ηλικία: σε σχέση με την προσευχή³⁶², σε σχέση με το βαθμό που επηρεάζονται τα παιδιά από τις κρίσεις του πατέρα³⁶³, και στο ότι πρέπει η παιδική ζωή να ομοιάζει με ζωή αγίου³⁶⁴. Μπορούμε να διακρίνουμε πώς αντιλαμβάνεται τις ανάγκες και τα γενικότερα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας ο Χρυσόστομος: θεωρεί ότι αρετές των παιδιών είναι η φρονιμάδα, η ενάρετη ζωή³⁶⁵, η ευλάβεια και η πίστη³⁶⁶, αλλά πρώτα από όλα ο σεβασμός προς τους γονείς³⁶⁷.

Δεν έχουν ακόμη τα παιδιά διαμορφωμένη προσωπικότητα και χαρακτήρα σε αυτήν την ηλικία, και είναι στην ευχέρεια του γονέα να τα διαμορφώσει με τη συμπεριφορά, το παράδειγμά του και την παιδαγωγική του³⁶⁸. Τα ελαττώματα, δηλαδή, είναι δεκτικά διαπαιδαγώγησης, συνεπώς δεν είναι παγιωμένα στοιχεία του χαρακτήρα, αλλά χρειάζονται χαλιναγωγή από τους γονείς, ώστε να εξαλειφθούν. Χαρακτηριστική είναι η επεξήγηση που δίνει στο ρήμα 'χαλινοῦν' με τη φράση 'μετ' ἀκριβείας ἐθίζειν', ώστε να ξεκαθαρίσει τη μέθοδο διαπαιδαγώγησης που προτείνει: όχι την τρομοκρατία των παιδιών, αλλά την προτροπή στις αρετές, τις αξίες και την

³⁶⁰ αυτόθι, κεφ. 27.

³⁶¹ Αυτόθι, κεφ. 66

³⁶² Αυτόθι, κεφ. 80.

³⁶³ «Ἰκανά ταῦτα πάντα [οἱ λόγοι τοῦ πατέρα] κατασχέιν τοῦ παιδὸς τὴν ψυχὴν.», αυτόθι, κεφ. 84.

³⁶⁴ «ὁλως ἐπικείσθω χαρακτήρ ἀνδρὸς ἀγίου τοῦ παιδὶ», αυτόθι, κεφ. 80.

³⁶⁵ «κάν σωφρονή, κάν μετ' ἐπεικειάς ζη», MIGNE, 63, 768

³⁶⁶ «ὁπως ἐν ευλαβεία και φιλοσοφία και τη κτήσει της ἀρετῆς πάντων γένοιτ' ἀν ευπορότερον», MIGNE, 63, 765

³⁶⁷ «Ὁ μὲν γὰρ κακολογῶν πατέρα ἢ μητέρα, φησί, θανάτω τελευτάτω», MIGNE 766. Πρβλ και το παράδειγμα του Αβεσσαλώμ (MIGNE 768-772), γιού του Δαβίδ, όπου ο Χρυσόστομος παραθέτει αναλυτικά τους λόγους: MIGNE, 63, 769

³⁶⁸ MIGNE, 63, 766

ηθική, και την αποτροπή από τα πάθη και τις αμαρτίες. Τα παιδιά εξαρτώνται ψυχικά από τους γονείς, με την έννοια ότι διδάσκονται από αυτούς τις αξίες, ανατρέφονται σωστά –ή λάθος- έτσι ώστε να είναι έτοιμα να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά στην υπόλοιπη ζωή τους πειρασμούς και δυσκολίες, μεταδίδοντας αυτές τις αξίες και στις επόμενες γενιές³⁶⁹. Προϋπόθεση, βεβαίως, γι' αυτήν την στήριξη είναι η αγάπη των γονέων για τα παιδιά τους³⁷⁰. Ως πλαίσιο δηλαδή της σχέσης γονέων-παιδιών θέτει ο Χρυσόστομος την αγάπη³⁷¹, μέσα στην οποία συνταιριάζει και την παιδαγωγική τιμωρία και καθοδήγηση.

(β) Πορεία θρησκευτικής ανάπτυξης παιδιού μέχρι 5 ετών

Για να μιλήσουμε για θρησκευτική ανάπτυξη υπάρχουν κάποια θεμελιώδη ερωτήματα: πώς λειτουργεί στο χρόνο, ποιο στόχο έχει, σε ποια τροχιά κινείται, τι ποικιλομορφία έχει³⁷², «Είναι μια διάσταση της αναπτύξεως δίπλα στην σωματική, την διανοητική, την πνευματική, την συναισθηματική, την ηθική την κοινωνική;»³⁷³ Ένας ορισμός είναι ο εξής: «Με τον όρο θρησκευτική ανάπτυξη εννοείται το σύνολο των ψυχολογικών, νοητικών και συναισθηματικών διαδικασιών διά των οποίων ο άνθρωπος στη βιολογική του πορεία, από τη γέννηση δηλαδή έως την ώριμη και τη γεροντική ηλικία, εκφράζει και εκδηλώνει συναισθήματα, έννοιες, κρίσεις και τρόπους συμπεριφοράς που έχουν θρησκευτικό περιεχόμενο»³⁷⁴.

Όσον αφορά στην πορεία της θρησκευτικής ανάπτυξης μέσα στο χρόνο³⁷⁵, πώς εξελίσσεται –μετατρέπεται όσο περνούν τα χρόνια, δεν ακολουθεί πάντα την εξελικτική πορεία της νοητικής ανάπτυξης, αλλά έχει τους δικούς της ρυθμούς και χρόνους³⁷⁶, άλλοτε μεταβαίνοντας από το απλούστερο στο περιπλοκότερο, άλλοτε κάνοντας 'restart' ή άλλοτε αλματωδώς, υπερπηδώντας ενδιάμεσα στάδια: «...Επιπλέον, ...άλλες διαστάσεις της

³⁶⁹ MIGNE , 63, 767.

³⁷⁰ MIGNE, 63, 768.

³⁷¹ «Ει δέ ἔνθα ἡ φύσις, ἀγάπης χρεία, πολλῶ μάλλον ἔνθα ἡ χάρις», MIGNE, 63, 768

³⁷² Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 243-244.

³⁷³ Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού*, σελ. 11-12, πρβλ. και Roehlkepartain, Eugene, c., "Exploring Scientific and theological Perspectives on Children's Spirituality", in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 123.

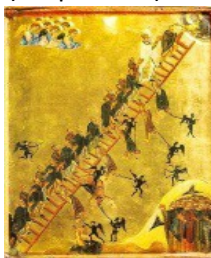
³⁷⁴ Περσελής, Εμμ., *Θεωρίες Θρησκευτικής Ανάπτυξης και Αγωγής*, σελ. 5.

³⁷⁵ Ξεχωριστός είναι ο παραλληλισμός που κάνει ο Jerome W. Berryman με την αναζήτηση του Θεού από τη βρεφική ηλικία ως το θάνατο με το παιχνίδι του κρυφτού: Berryman, Jerome, "Children and Mature Spirituality", in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 25-28.

³⁷⁶ «Στην Παλαιά Διαθήκη γενικά η μακροβιότητα του ανθρώπου θεωρείται ιδιαίτερη ευλογία του Θεού. ...δεν αποδεικνύεται πάντοτε και ποιοτικά άριστη στην πράξη. ...Κάτω από το φως της Αγ. Γραφής η επίγεια ζωή του ανθρώπου αποκτάει αξία όχι τόσο από τη διάρκειά της, όσο από την πληρότητα και την ποιότητά της. Κι αυτά τα στοιχεία, πληρότητα και ποιότητα, καλλιεργούνται κι αναπτύσσονται μόνο όταν αντιμετωπίζει κανείς τη ζωή ως ένα τάλαντο που του εμπιστεύεται ο Θεός για να το αξιοποιήσει και να το πολλαπλασιάσει (Ματθ. 25, 14-30).», Αρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη, σχόλια στο *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, του Γρηγορίου Νύσσης, σελ. 135-136.

πνευματικής ανάπτυξης, όμως, δεν προχωρούν μπροστά απαραίτητως με ένα συντονισμένο, ολοκληρωμένο τρόπο από το λιγότερο στο περισσότερο επαρκές.»³⁷⁷

Η πορεία της θρησκευτικής ανάπτυξης, όπως περιγράφεται από την χριστιανική ορθόδοξη ανθρωπολογία, κατ' αρχήν στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης *Περί των νηπίων πρό ώρας αφαρπαζομένων*, μοιάζει να ξεκινά από ένα καλύτερο σημείο, την καθαρή από πάθη εικόνα Θεού, που είναι τα νήπια –διαμορφώνοντας έτσι την εικόνα που παρουσιάστηκε, με βάση τον ευαγγελικό λόγο για τα παιδιά (Ματθ. 18, 3-4), από τους ερευνητές για την παιδική θρησκευτικότητα /πνευματικότητα, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, που αποτελούν ζητούμενο για τους ενήλικες. Μετά, με την ανάπτυξη του λογικού -του δυνατότερου όπλου του ανθρώπου κατά των παθών και εργαλείου λατρείας του Θεού- η θρησκευτική ανάπτυξη μοιάζει να 'πέφτει' εύκολα σε χαμηλότερο επίπεδο (σαν να τελείωσε η περίοδος χάριτος τώρα που έχει τον απαιτούμενο 'εξοπλισμό' ο άνθρωπος, άρα και ολόκληρη την ευθύνη για τον εαυτό του³⁷⁸), αυτό του μεταπτωτικού ανθρώπου, που είναι εικόνα Θεού, αλλά αμαυρωμένη από τις αμαρτίες λιγότερο ή περισσότερο. Πλέον απαιτείται πολύ σκληρός και αδιάκοπος αγώνας, ώστε να καταξιωθεί ο άνθρωπος να γίνει ενάρετος και να ανέβει στις κορυφές των αρετών, να αξιωθεί τελικά την αγιότητα. Χρειάζεται πρώτα να κατακτήσει από την αρχή τα χαρακτηριστικά της παιδικής θρησκευτικότητας, αυτή τη φορά όμως με τον κόπο και τον αγώνα του, ώστε να μπορέσει στη συνέχεια να αξιωθεί ακόμη υψηλότερες αρετές, να φτάσει στην πνευματική θέωση, με τα χαρακτηριστικά που περιγράφει ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής. Το σημείο εκκίνησης μοιάζει υψηλότερο της ενδιάμεσης πορείας, ο τελικός στόχος όμως είναι απείρως υψηλότερος. Η ενδιάμεση πορεία δεν είναι σταθερά ανοδική, αφού μπορεί κάποιος ξεπερνώντας ένα πάθος να πέσει σε άλλο, πιο περίπλοκο και καλύτερα κρυμμένο³⁷⁹

χάνοντας έτσι τα οφέλη από την μέχρι ώρα πορεία του ανθρώπου.

Διαμορφώνεται έτσι η εικόνα μιας πνευματικής πορείας προς τη θέωση εναλλάξ ανοδικής και καθοδικής, με άλματα και πτώσεις ή σταθερή άνοδο, μοναδική για κάθε άνθρωπο, χωρίς να μπαίνει σε καλούπια σχετικά με την ηλικία³⁸⁰ ή τις προϋποθέσεις κάθε σταδίου³⁸¹, με εξαίρεση την νηπιακή – παιδική

³⁷⁷ Haight, Wendy, "A Sociocultural perspective on children's spiritual development, in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 112

³⁷⁸ Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 56.

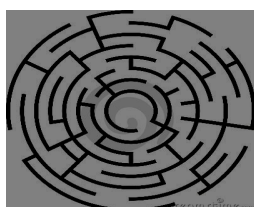
³⁷⁹ Σε όλο το κείμενο του Ιωάννη του Σιναΐτου υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές στην πιθανότητα απώλειας μιας κατακτημένης αρετής, λόγω της αδυναμίας του κάθε ανθρώπου έναντι των παθών του, και του πνευματικού πολέμου από τον διάβολο. Ενδεικτικά αναφέρονται μερικά αποσπάσματα από τις σελ. 42- 44, 52-54, 57-58, 382.

³⁸⁰ Κλίμαξ, σελ. 392

³⁸¹ «Η πνευματική ζωή κατά τη διδασκαλία του Σιναΐτου κλιμακώνεται. Έχουμε βαθμίδες χαμηλές και βαθμίδες υψηλές, καταστάσεις κατώτερες και καταστάσεις ανώτερες. Του ενός ο αγρός αποδίδει τριάκοντα, του άλλου εξήκοντα και του άλλου εκατόν.

θρησκευτικότητα /πνευματικότητα και την αγιότητα που έχουν σταθερότερα χαρακτηριστικά από τα ενδιάμεσα 'στάδια', όπως παρουσιάστηκε στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης και του Μάξιμου του Ομολογητή. Χαρακτηριστικό της μοναδικότητας της θρησκευτικής ανάπτυξης για κάθε άνθρωπο είναι ότι μπορεί κάποιος άνθρωπος να μην πειραχθεί ποτέ από κάποιο πάθος, που ταλανίζει εφ' όρου ζωής κάποιον άλλο άνθρωπο.

Μια οπτικοποίηση της θρησκευτικής ανάπτυξης όπως προκύπτει από την Ορθόδοξη ανθρωπολογία θα μπορούσε να είναι ένας λαβύρινθος όπου γεννιέται ένας άνθρωπος

ασφαλής στο κέντρο του κύκλου (παιδική ηλικία) και από κάποια ηλικία και μετά βρίσκει την έξοδο προς την αγιότητα (τελικό στάδιο) μέσα από πολλές πιθανές διαδρομές και εξόδους.

Όσον αφορά το 'στόχο'³⁸², το 'τέλος' της θρησκευτικής ανάπτυξης διαβάζουμε τα εξής: «*Στη φυσιολογική του ανάπτυξη, εξέλιξη και ωρίμαση ο άνθρωπος μέσω της πίστης οδηγείται προοδευτικά στη συνειδητοποίηση της εξάρτησης από και της αναφοράς του στην ύψιστη υπερβατική και οντολογική πραγματικότητα.*»³⁸³.

Με άλλα λόγια, το ζητούμενο είναι η αγιότητα, (μιλώντας με όρους της χριστιανικής ανθρωπολογίας), όπως ζητά και ο ίδιος ο Χριστός³⁸⁴. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει κάποια από τα χαρακτηριστικά της τελειότητας, της αγιότητας το τελευταίο στάδιο που περιγράφεται στη θεωρία ανάπτυξης της πίστης (6-universal faith), με όλους τους περιορισμούς που αυτό συνεπάγεται, καθώς δεν θα μπορούσαμε εύκολα να τα ταυτίσουμε. Κατ' αρχήν, η αγιότητα περιγράφεται αρκετά διαφορετικά –και πολύ ευρύτερα– στους Πατέρες από ότι στο έργο του Fowler. Για παράδειγμα βρίσκουμε την πνευματική πορεία προς την τελείωση στον Μάξιμο τον Ομολογητή, με τα τέσσερα χαρακτηριστικά της θέωσης, την *προσπάθεια και μη-προσπάθεια*, την *μεταμόρφωση*, την *ενοποίηση* και την *αγάπη και την ελευθερία*³⁸⁵, και ξεκάθαρη αναφορά για θρησκευτική ανάπτυξη στην *Κλίμακα* του

Αυτές δε οι διαφοροποιημένες καταστάσεις μπορούν να διακριθούν. '...«*Κλίμακα αναβάσεως πεπελεκηκα· ἕκαστος δὲ λοιπὸν βλέπετω ἐν ποίᾳ βαθμίδι ἔστηκεν*». (ΚΖ' Β' β')...

Εἰς πολλά σημεία του έργου τονίζεται ότι η πνευματική πρόοδος γίνεται βαθμιαία και σταδιακά: «*Οὐδείς κλίμακα ὑφ' ἐν ποτε ἀνελθεῖν δεδύνηται*». ... ὑπομονὴ καὶ κατὰ μικρὸν τὰ εἰρημένα ἐν ἡμῖν προσγίνονται καὶ τελειοῦνται». (ΚΕ' μβ'). ...

Μία ἄλλη βασικὴ ιδέα της Κλίμακος εἶναι ὅτι **στην περιοχὴ του πνευματικοῦ ἀγώνος δὲν ἔχουν θέση ἡ νοησιαρχία, ἡ κατὰταξις σε περιπτώσεις, τα νομικά σχήματα, τα καλούπια, ὅσο ο θεῖος φωτισμός**. Οἱ ἀρετὲς πολλὰς φορὲς φαίνονται σαν κακίαι, καὶ οἱ πονηροὶ λογισμοὶ ἐμφανίζονται σαν ἀγγελικοὶ. Οἱ μητέρες τῶν ἀρετῶν καταντῶν μητέρες κακιῶν (Ζ' ἔθ'). Ὡσπερ ὕδωρ ἐκ πηγῶν ἀπαντῶντες, ἐστὶν ὅτε λεληθότως καὶ τὸν λεγόμενον βάτραχον συνηνητλήσαμεν, οὕτω καὶ τὰς ἀρετὰς κατεργαζόμενοι, πολλὰκις συμπεμπλεγμέναις αὐταῖς ἀφανὲς τὰς κακίας μετερχόμεθα (ΚΣΤ' λζ').», Ἰωάννου Σιναΐτου, *Κλίμαξ*, σελ. 5.

³⁸² «Οἱ περισσότερες θεωρίες ἀνάπτυξης, εἴτε εἶναι ψυχολογικὲς, φιλοσοφικὲς ἢ θρησκευτικὲς, προϋποθέτουν ἕναν στόχο ἢ καταληκτικὸ σημεῖο στη διαδικασία της ἀνάπτυξης, ἕνα ἰδανικὸ που πρέπει νὰ ἐπιτευχθεῖ, καθὼς καὶ ἕναν τρόπο ζωῆς γιὰ νὰ το ἐπιτύχουμε», Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 213.

³⁸³ Περσελῆς, Εμμ., *Πίστη καὶ Χριστιανικὴ Ἀγωγή*, σελ. 329-330.

³⁸⁴ Κουλόμζιν, Σ., *Τὸ Ορθόδοξο Βίωμα καὶ τὰ Παιδιά μας*, σελ. 32.

³⁸⁵ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 214-217.

Ιωάννη του Σιναΐτη, αφού μιλά για σκάλα, για κλιμάκωση των αρετών. Κατά δεύτερον, το στάδιο 6 θεωρείται σχεδόν ανέφικτο από τον ερευνητή, με ελάχιστους υπαρκτούς 'εκπροσώπους', ενώ η αγιότητα για την Εκκλησία πραγματώνεται σε κάθε άγιο της με μοναδικό και ξεχωριστό τρόπο. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να έχουν και κοινά σημεία³⁸⁶.

Ο James Loder διατυπώνει τη θεωρία του περί ανάπτυξης³⁸⁷ βασισμένος στην ιδέα ότι «η ανθρώπινη ανάπτυξη διαμορφώνεται από την πνευματική μεταμόρφωση, ενώ οι περισσότερες ψυχολογικές θεωρίες, όπως του Fowler, ισχυρίζονται ότι η πνευματική μεταμόρφωση είναι ενσωματωμένη στην ανθρώπινη ανάπτυξη, μια προοπτική που τείνει να δίνει προβάδισμα σε ψυχολογικούς προβληματισμούς έναντι των θεολογικών ή πνευματικών.³⁸⁸»

ι. Πρώτο στάδιο

Καταφάσκοντας με τον ευαγγελικό λόγο Του **«Ὅστις λοιπόν ταπεινώσῃ εαυτὸν ὡς τὸ παιδίον τούτο, οὗτος εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν»** (Ματθ. 18,4) το παιδί από τη γέννησή του ήδη, ο Χριστός και μαζί η Ορθόδοξη Εκκλησία³⁸⁹, το συμπεριλαμβάνει στη λατρευτική της ζωή: ευχή γεννήσεως, ευχή σαραντισμού, το μεγάλο Μυστήριο του Βαπτίσματος και του Χρίσματος και στη συνέχεια η συμμετοχή του νεοφώτιστου ως ισότιμου μέλους στη Θεία Λειτουργία και φυσικά την Θεία Κοινωνία³⁹⁰. Δεν αναβάλλει κάτι, δεν περιορίζει το παιδί από όλα αυτά λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων του³⁹¹. Μεγαλώνοντας το νήπιο αρχίζει και διευρύνει τη συμμετοχή του και σε μεγάλες εορτές, όπως τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, αλλά και την ονομαστική του γιορτή³⁹², καλούμενο να τιμήσει και να μιμηθεί τον άγιο 'του'³⁹³. Όπως και για κάθε πλευρά της ύπαρξης του, λειτουργεί ως 'σφουγγάρι' και η ζωή του πλουτίζει με εικόνες, μυρωδιές και ήχους και από τη θρησκευτική του ζωή: **«Στην Εκκλησία μας όλα αυτά τα αντικείμενα και**

³⁸⁶ Περισσότερη ανάλυση δεν είναι δυστυχώς δυνατή στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας, καθώς έχει άλλο προσανατολισμό.

³⁸⁷ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ.241.

³⁸⁸ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 241.

³⁸⁹ Για την αντίστοιχη πρακτική της Καθολικής Εκκλησίας, που διαφοροποιεί το χρόνο τέλεσης των Μυστηρίων του Βαπτίσματος, του Χρίσματος και της Θείας Κοινωνίας, υπάρχει ένας παραστατικός πίνακας στο Isser, Klaus, "Biblical Perspectives on Developmental Grace for Nurturing Children's Spirituality", in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 66

³⁹⁰ Σοφία Κουλόμτζιν, *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 51 και 44.

³⁹¹ Σοφία Κουλόμτζιν, *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 38

³⁹² Σοφία Κουλόμτζιν, *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 43

³⁹³ «...η Εκκλησία έδωσε στις γιορτές των αγίων νόημα πνευματικό και χαρακτήρα κοινωνικό και μεταδοτικό. ...Κι αυτό επιτυγχάνεται, όταν ο βίος των αγίων δεν γίνεται υπόθεση λόγων, αλλά διατήρηση κι αντιγραφή του τρόπου ζωής τους. ...Αν τιμάς τον μάρτυρα, τίμησε και τη θέλησή του.», Αρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη, σχόλια στο *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, του Γρηγορίου Νύσσης, σελ. 136-137.

οι εμπειρίες δεν είναι απλά βρεφικά ψελλίσματα, που θα απορριφθούν αργότερα. **Το κάθε τι από όσα ανέφερα παραμένει ως απολύτως έγκυρη, μεστή νοήματος πράξη, χειρονομία ή εμπειρία σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του Ορθόδοξου Χριστιανού.** Το παιδί μπαίνει μέσα σ' αυτές, αρχίζει να συμμετέχει σ' αυτές με τη δική του, απόλυτα αυθεντική, βρεφική εμπειρία.»³⁹⁴

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, θα αναφερθούμε στα ευρήματα των ερευνητών όσον αφορά τη θρησκευτικότητα των παιδιών και την ανάπτυξή της μέχρι το τέλος της νηπιακής ηλικίας. Στους περισσότερους δεν συναντάται αναλυτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών της θρησκευτικής ανάπτυξης για τα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού³⁹⁵, γιατί θεωρούν πως δεν υφίσταται θρησκευτικότητα σε αυτό το διάστημα. Μιλούν για θρησκευτικά χαρακτηριστικά μετά τα πρώτα δύο χρόνια, αλλά περισσότερο μετά τη νηπιακή ηλικία. Αυτή η αντίληψη πιθανώς να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αδυναμία κλινικού ελέγχου των δεδομένων μιας έρευνας σε αυτές τις ηλικίες, αφού η ανάπτυξη του λόγου και της έκφρασης δεν δίνουν αυτή τη δυνατότητα³⁹⁶. Μαζί με την έρευνα της Ana-Maria Rizzuto για τη γένεση της εικόνας του Θεού, και στην εργασία 'Formation of a God Representation' του C. Ellis Nelson (με βάση την έρευνα του D. N. Stern 'The interpersonal world of the infant', 1985), αναφέρονται τα στάδια διαμόρφωσης της αναπαράστασης του Θεού στο μεταβατικό χώρο του βρέφους. Δίνεται βάρος στη διαμόρφωση της νοητικής εικόνας του Θεού, καθώς βασικό στοιχείο της θρησκευτικότητας θεωρείται η προσωπική σχέση με το Θεό, κι όχι αφηρημένες έννοιες: *«Η εικόνα του Θεού που έχει ένας άνθρωπος είναι πιο σημαντική από την πίστη στο θεό. Η 'πίστη στο θεό' είναι μια συμπεριφορά θεμελιωμένη ψυχολογικά σε ένα αίσθημα εμπιστοσύνης, το οποίο ένας άνθρωπος μπορεί να συνδέσει με το θεό μιας συγκεκριμένης θρησκείας. Μια εικόνα του Θεού έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που υπάρχουν σε δυναμική σχέση με τον εαυτό.»*³⁹⁷

Από την ηλικία των 7 μηνών έως και τα τρίτα γενέθλια του παιδιού παρουσιάζονται τα εξής: Μέσα από τη σωματική, κυρίως, φροντίδα που δέχεται το βρέφος αναπτύσσει συναισθήματα σταθερότητας και εμπιστοσύνης. Η πρώτη εικόνα που διαμορφώνει είναι αυτή του εαυτού του συνειδητοποιώντας ότι υπάρχει, ότι είναι χωριστό από τη μητέρα του.

³⁹⁴ Σοφία Κουλόμζιν, *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 42

³⁹⁵ Βρίσκουμε χρονολογική σειρά διαμόρφωσης της εικόνας του Θεού στο έργο της Ana-Maria Rizzuto, ξεκινώντας από τα χρόνια πριν από τη γέννηση ακόμα του παιδιού: Rizzuto, Ana-Maria, *The birth of the Living God*, σελ. 182-187.

³⁹⁶ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 174, και για την θεωρία του Loder αναφέρεται ακριβώς η ίδια δυσκολία ως εξήγηση για την περιορισμένη ενασχόληση των ερευνητών με αυτήν: Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 243.

³⁹⁷ C. Ellis Nelson (1996): *Formation of a God representation*, Religious Education: The official journal of the Religious Education Association, 91:1, 37.

Τα συναισθήματα που έχει για όποιον το φροντίζει, είναι αυτά που θα εκτείνει και θα ντύσει την εικόνα του Θεού, όταν ασχοληθεί με Αυτόν³⁹⁸.

Παρόμοια είναι και η περιγραφή της Ana-Maria Rizzuto για την προ-οιδιπόδεια ηλικία: το παιδί συμπεραίνει την ύπαρξη ενός 'όντος' παρόμοιου με τους γονείς, όμως ισχυρότερο από αυτούς, άρα και πραγματικό, παρ' ότι είναι αόρατο³⁹⁹. Η λατρεία, η προσευχή των γονιών το καθιστούν μεγαλειώδες και αξιοσέβαστο, εντελώς πραγματικό. Την εποχή της οιδιπόδεια κρίσης⁴⁰⁰ το παιδί στρέφει στον ον αυτό, το Θεό, τα συναισθήματα που έχει και για το γονιό με τον οποίο έχει αντιστοιχίσει μέσα του το Θεό.⁴⁰¹

Στη θεωρία περί ανάπτυξης της πίστης, βασιζόμενος κατά πολύ στην ψυχοκοινωνική θεωρία του Erikson και τη γνωστική-αναπτυξιακή θεωρία του Piaget, ο Fowler αναφέρεται **στο προστάδιο της νηπιακής και αδιαφοροποίητης ή αρχικής πίστης (primal faith)** λέγοντας πως τότε στρώνονται τα συναισθηματικά θεμέλια της πίστης. Παραδέχεται ότι η έρευνά του δεν μπορεί να αξιολογήσει τέτοια ευρήματα, δεν έχει ανάλογα ερευνητικά εργαλεία⁴⁰². Ακολουθεί τη γνώμη ότι οι θετικές ή αρνητικές εμπειρίες αυτού του σταδίου είναι καθοριστικές για τα επόμενα στάδια, αφού θεωρεί ρίζα της πίστης την βασική εμπιστοσύνη ή δυσπιστία που προκύπτει από τις σχέσεις του βρέφους με τη μητέρα του, στις οποίες βασίζεται και η εικόνα που θα δημιουργήσει το παιδί για το Θεό⁴⁰³.

Για αυτήν την ηλικία στη θεωρία του Loder διατυπώνονται τα εξής: «*Το πρωτότυπο της θρησκευτικής εμπειρίας που αναπτύσσεται σε αυτό το επίπεδο είναι η αίσθηση της αναγνώρισης, επιβεβαίωσης και παρουσίας που δέχεται κάποιος από έναν Άλλο που παρέχει ικανοποίηση και αρμονία. ...Έχει αναλογίες με τις ύστερες Χριστιανικές θρησκευτικές εμπειρίες του Δημιουργού Πνεύματος, του προσώπου του Ιησού ως το πρόσωπο του Θεού, και την εμπειρία της άρνησης και της αρχικής αμαρτίας.*»⁴⁰⁴

³⁹⁸ C. Ellis Nelson (1996): *Formation of a God representation*, Religious Education: The official journal of the Religious Education Association, 91:1, 33-34.

³⁹⁹ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 50.

⁴⁰⁰ «...τα αναπαραστασιακά χαρακτηριστικά του Θεού εξαρτώνται κατά πολύ από τον τύπο λύσης του Οιδιπόδειου συμπλέγματος και τους συμβιβασμούς που έχει κάνει για τα οιδιπόδεια αντικείμενά του.

Αντί να χάνει το νόημά της, η σημασία του Θεού εξυψώνεται από την οιδιπόδεια εμπειρία», Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 178.

⁴⁰¹ «...Ο Θεός, όμως, δεν είναι εκεί για να ειδοωθεί και να τον κοιτάξουμε. Αυτό που αντιλαμβάνεται το παιδί είναι ότι είναι ισχυρός, σεβαστός, κανονίζει τα πάντα, και βρίσκεται παντού. Από την εμπειρία του το παιδί ξέρει μόνο δύο ανθρώπους που έχουν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά: τη μητέρα του και τον πατέρα του. Αναγκαστικά, **η αναπαράσταση του Θεού χρησιμοποιεί την αναπαράσταση του πιο σημαντικού γονιού που είναι διαθέσιμος επί του παρόντος.** Εάν εκκρεμούν ακόμη ζητήματα έντονης ναρκισσιστικής οργής, το παιδί μπορεί να χρησιμοποιήσει την δική του απογοητευτική εμπειρία καθρεφτίσματος με την μητέρα για αυτήν την αναπαράσταση.», Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 194

⁴⁰² *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, Περσελής, Εμμ., 2005, σελ. 182,

⁴⁰³ *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, Περσελής, Εμμ., 2005, σελ. 181

⁴⁰⁴ Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 242.

Για την ηλικία αυτή στην Ορθόδοξη ανθρωπολογία βρίσκουμε το βάρος να πέφτει στη δημιουργία του ανθρώπου από νοερή και υλική φύση, καθώς και στο σκοπό της δημιουργίας αυτής. Η μητέρα είναι παρούσα, αλλά απολύτως παρών στην ψυχή του βρέφους και του νηπίου είναι ο Θεός, αφού ζει ακόμη στη φυσική κατάσταση, την προπρωτική, χωρίς πάθη, αλλά και χωρίς κατακτημένες αρετές.

ii. Δεύτερο στάδιο

Στην ηλικία των δύο ετών το παιδί αναπτύσσει τη νοητική λειτουργία των συμβόλων, μπορεί δηλαδή να αναπαριστά «στο νου του κάποιο πρόσωπο ή αντικείμενο, που έχει ήδη παύσει να εμπίπτει στο άμεσο οπτικό του πεδίο.»⁴⁰⁵ Ταυτόχρονα εμφανίζεται η χρήση της γλώσσας που εκφράζει αλλά και σμιλεύει το συλλογισμό, οδηγώντας τον στην προεννοιολογική σκέψη και το συμβολισμό. Σε όλα αυτά σημαντικό ρόλο παίζει η φαντασική διαδικασία που «αποτελεί τον προθάλαμο της νοητικής λειτουργίας του αναπτυσσόμενου ανθρώπου»⁴⁰⁶ Σημαντικό ρόλο σε αυτή την ηλικία παίζουν οι αφηγήσεις⁴⁰⁷, αφού το παιδί έχει πλέον τη δυνατότητα γνωστικά να τις παρακολουθήσει⁴⁰⁸ αλλά και με τη φαντασία του να συμμετέχει σε αυτές⁴⁰⁹.

Όσον αφορά την πίστη και την ανάπτυξή της σε αυτό το –πρώτο ουσιαστικά κατά τον Fowler- στάδιο, που ονομάζεται **στάδιο 1 της διαισθητικής-προβολικής πίστης (intuitive-projective faith)** συμφωνεί με την Α.Μ. Rizzuto και τη Σ. Κουλόμζιν για την έντονη επιρροή του γονεϊκού παραδείγματος, και την ισχύ των εικόνων και των ιστοριών που αποτυπώνονται και λειτουργούν στη φαντασία του παιδιού⁴¹⁰.

Όσον αφορά στην αναπαράσταση / εικόνα Θεού που διαμορφώνει το νήπιο, ο C. Ellis Nelson παρατηρεί ότι είναι εσωτερικευμένο αντικείμενο, διαφορετικό από τα άλλα, αφού δεν μπορεί να αγνοηθεί από το παιδί, και ξέρει τα πάντα για το ίδιο και τα συναισθήματά του. Εξελίσσεται, επηρεάζει τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού, τον τρόπο που σκέφτεται και συμπεριφέρεται, είτε το παιδί νιώθει αντιπάθεια και δυσφορία, είτε συμπάθεια⁴¹¹.

⁴⁰⁵ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 183.

⁴⁰⁶ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 183-184 και 187.

⁴⁰⁷ Ενδεικτικά παραδείγματα βιβλικών ιστοριών και της αντίληψής τους από τα νήπια παραθέτει η Σ. Κουλόμζιν στο Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 48-49, πρβλ. και Ι. Χρυσοστόμου, *Λόγος Περί κενοδοξίας*, κεφ. 39-46 και 51-53, όπου κάνει παραινήσεις για την πύλη της ακοής, προτείνοντας συγκεκριμένα ακούσματα, την ιστορία του Κάιν και του Άβελ, του Ησαΐ και του Ιακώβ, τις οποίες θεωρεί κατάλληλες για τα παιδιά.

⁴⁰⁸ Πρακτική αποτύπωση των δυνατοτήτων παρακολούθησης και των κατάλληλων τεχνικών αφήγησης βλ. Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 45-46.

⁴⁰⁹ Για αναλυτικά παρουσίαση των χαρακτηριστικών αυτών βλ. γνωστική και συμβολική λειτουργία και φαντασική διαδικασία στο πρώτο μέρος της εργασίας.

⁴¹⁰ *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, Περσελής, Εμμ., 2005, σελ. -203-204

⁴¹¹ C. Ellis Nelson (1996): *Formation of a God representation*, Religious Education: The official journal of the Religious Education Association, 91:1, 37.

Η Ana-Maria Rizzuto τονίζει το ρόλο που παίζει η αιτιότητα, μια έννοια που το παιδί αρχίζει να συνειδητοποιεί και να αντιλαμβάνεται γύρω στα τρία, και η οποία το οδηγεί στην ύπαρξη του “υπέρτατου όντος”: το παιδί έχει την ψυχική ανάγκη να βρει την απάντηση σε όλα τα αλυσισιδωτά ‘γιατί’ που γεμίζουν το μυαλό του. Ψάχνει να βρει μια τελική απάντηση και αυτή είναι ένα ανώτερο ον. Αυτό το ον ταιριάζει και με την εικόνα που έχει για τους γονείς του, συγκριτικά με τους οποίους νιώθει το ίδιο λιγότερο ισχυρό και έξυπνο, κατώτερο. Είναι η ηλικία που οι γονείς είναι στα μάτια του παιδιού δυνατοί και τέλειοι. Αυτοί οι ανώτεροι γονείς υπακούουν με τη σειρά τους σε ένα ον που τους μοιάζει αλλά είναι ανώτερο από αυτούς. Ο Θεός, λοιπόν, τους μοιάζει –παίρνει δηλαδή τα χαρακτηριστικά Του από τη δική τους εικόνα, που έχει εσωτερικεύσει το παιδί⁴¹².

Επίσης, η ίδια περιγράφει την εξέλιξη της εικόνας του Θεού για το παιδί σε αυτή την ηλικία και τονίζει πόσο εξαρτάται από την επαφή του με τη μητέρα του και το πώς την βλέπει: *«Τώρα η μοίρα του παιδιού και της αναπαράστασης του Θεού εξαρτώνται, και οι δύο το ίδιο, από το πώς αντιμετωπίζονται οι δύο χαρακτήρες –μητέρα και παιδί, Θεός και παιδί- καθώς και η πραγματική αλλά και η φανταστική φύση της αλληλεπίδρασής τους.»*⁴¹³

Το παιδί για να υπάρξει έχει ανάγκη τη ματιά του Άλλου, του είναι απαραίτητο να καθρεφτιστεί στο βλέμμα της μητέρας, για να μπορέσει να βρει χώρο να ζήσει. Έχει ανάγκη να νιώσει αποδεκτό, για να μπορέσει κι αργότερα να πιστέψει ότι η ζωή του έχει αξία. Αν βρει εμπόδιο αρχικά, θα προσπαθεί και στη μετέπειτα ζωή του να το υπερπηδά ξανά και ξανά⁴¹⁴. Ακόμα κι αν πειστεί για την αξία που έχει γι’ άλλους ανθρώπους, και για το Θεό, αυτό θα αποτελεί μια ανακάλυψη, ένα επίτευγμα, κι όχι ένα δεδομένο, όπως για τα παιδιά που βρήκαν την αποδοχή στα μάτια της μητέρας τους⁴¹⁵.

Ειδικά για την εξέλιξη της εικόνας του Θεού κατά τη φάση της λύσης του Οιδιποδείου συμπλέγματος, η Rizzuto ξεκάθαρα λέει πώς αυτή προϋπάρχει και απλώς μεταλλάσσεται σε αυτή την ηλικία ανάλογα με τις εμπειρίες και τις ανάγκες του παιδιού, δεν γεννιέται τότε: ***«Μέχρι αυτή τη στιγμή στην ανάπτυξη, η αναπαράσταση του Θεού έχει ήδη μια μακριά ιστορία. Ο Θεός δεν δημιουργείται τώρα, ad hoc, για την επίλυση της οιδιπόδειας κρίσης.»***⁴¹⁶. Η εικόνα του Θεού συνεχίζει να εξελίσσεται και στη συνέχεια, ακολουθώντας τους μετασχηματισμούς που εσωτερικεύει το παιδί για τον εαυτό του αλλά και τους γονείς του, ειδικά όποιον το παιδί αναγνωρίζει ως τον πιο διαθέσιμο και απαραίτητο για το ίδιο.

⁴¹² Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 44-45, πρβλ. και Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 194-195.

⁴¹³ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 188.

⁴¹⁴ Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of The Living God*, σελ. 188-190.

⁴¹⁵ Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που μιλούν γι’ αυτό επιζώντες από έκτρωση: www.abortionsurvivors.com.

⁴¹⁶ Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of The Living God*, σελ. 196-198.

Για τη νηπιακή ηλικία ο Loder συμφωνεί με τον Erikson για την κρίση μεταξύ αυτονομίας και ντροπής ή αμφιβολίας, που οδηγεί το παιδί σε συμπεριφορά πιο ανεξάρτητη από πριν, όπως και με την Ana-Maria Rizzuto για την ηλικία την οποία η εικόνα του Θεού γίνεται πιο ξεκάθαρη για το παιδί: είναι η ηλικία μεταξύ 2,5 και 3 ετών, όταν το παιδί, χρησιμοποιώντας τη φαντασία –όπως αναφέρει και ο Fowler- διαπραγματεύεται μέσα του τα γονικά μοντέλα και ταυτίζεται με αυτά, ή με ψυχαναλυτικούς όρους, δίνει λύση στην οιδιπόδεια κρίση.

Τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της θρησκευτικής αντίληψης του παιδιού μπορούν να περιγραφούν ως εξής. Μεγαλώνοντας το παιδί και φτάνοντας στην ηλικία των 5 ετών έχει σχηματίσει εικόνες και ιδέες για το Θεό: στα πλαίσια του Χριστιανισμού αυτό σημαίνει ότι ο Θεός είναι ισχυρός, είναι αγάπη και παντοδύναμος, πιο πολύ κι από τους γονείς του. Έχει ακούσει για το Θεό, για τον Ιησού, ξέρει να κάνει το σταυρό του και να λέει σύντομες φράσεις δοξολογίας ή προσευχής, χωρίς πάντα να τις κατανοεί⁴¹⁷. Σίγουρα όμως έχει αντιληφθεί τη σοβαρότητα της θείας Κοινωνίας, έχει βιώσει το σεβασμό με τον οποίο συμμετέχουμε στη διαδικασία του Μυστηρίου, ακόμα κι αν δεν είναι σε θέση να το επεξεργαστεί λογικά⁴¹⁸.

⁴¹⁷ Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 49.

⁴¹⁸ Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 51.

	JAMES FOWER	A.M. RIZZUTO	C. ELLIS	JAMES LODER	ΟΡΘ. ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ
Πρώτο στάδιο 0-2,5		Μυθολογία: οι γονείς προσδοκούν το παιδί ως δώρο / τιμωρία Θεού			Ευχή Γάμου: «δός αὐτοῖς καρπὸν κοιλίας, καλλιτεκνίαν», Ευχέλαιο
	Προστάδιο: νηπιακή και αδιαφοροποίηση, / αρχική / αρχική πίστη	• Η βλεμματική επαφή δίνει/ δεν δίνει υπόσταση στο παιδί • Αίσθηση πραγματικότητας του Θεού από τους γονείς	Οι πρώτες εμπειρίες φροντίδας καθρεφτίζονται στην <i>πρώμη εικόνα του Θεού</i> (7-15 μηνών)	- δημιουργία ενός αξιόπιστου κόσμου μέσα από το χάος - θρησκευτική εμπειρία η αίσθηση της αναγνώρισης, επιβεβαίωσης & παρουσίας που παρέχει ικανοποίηση και αρμονία	- δημιουργία του ανθρώπου από νοερή & υλική φύση - φυσική κατάσταση/ προπρωτική (απαθές, χωρίς κατακτημένες αρετές) - συμμετοχή ως ισότιμο μέλος στα μυστήρια
		Βλέπουν τα ίδια αποτελέσματα, η Rizzuto όμως αναλύει πώς προκύπτουν			

Δεύτερο στάδιο 2,5-5	Στάδιο 1: διαισθητική/ προβολική πίστη / μμητική φάση (3-7 ετών). Το στάδιο της πρώτης αυτογνωσίας	Ο Θεός παίρνει τα χαρακτηριστικά Του από την εικόνα των γονιών που έχει εσωτερικεύσει το παιδί. Εξαρτάται από την αλληλεπίδραση μητέρας-παιδιού	Η εικόνα του Θεού είναι εσωτερικευμένο αντικείμενο, διαφορετικό από τα άλλα		Αντίληψη καλού -κακού Αφηγήσεις Δημιουργίας & της ζωής του Χριστού
	-Φαντασία (εικόνες με διάρκεια συναισθημάτων & χρόνου) -παράδειγμα γονιών, ιστορίες για την πίστη των ενηλίκων -πρώτη συνειδητοποίηση θανάτου & φύλου	-Αιτιότητα (αλυσιδωτά 'γιατί') -οιδιπόδειο: εικόνα Θεού <i>προϋπαρχει</i> -ψυχική ανάγκη για την αναπαράσταση ενός μη εμπειρικού όντος με άπειρη δύναμη: ανάγκη για τη ματιά του Άλλου (είτε μητέρα, είτε Θεός), για να μπορέσει να βρει <i>χώρο να ζήσει, να πιστέψει ότι η ίδια του η ζωή είναι αξία</i>	-είναι δυναμική, επηρεάζει τις ιδέες για τον κόσμο και τη συμπεριφορά -δεν μπορεί να αγνοηθεί -ξέρει τα πάντα για το παιδί -προκαλεί συμπάθεια, δυσφορία, αδιαφορία	(2,5-3) με τη φαντασία διαπραγματεύεται τα γονικά μοντέλα (καλό-κακό), ταυτίζεται με αυτά - Ντροπή & αμφισβήτηση λόγω αυτονομίας & διαχωρισμού από το περιβάλλον - θεμέλια της ανθρ. ελευθερίας	γνώση ζωής του αγίου του Προσευχή, σταυρός Συμμετοχή ενεργή στη θ. Λειτουργία

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Κατανοώντας τη θρησκευτικότητα είναι εφικτό να ακολουθήσουμε την εξέλιξή της στην πορεία ζωής κάθε ανθρώπου, ξεκινώντας από τα πρώτα χρόνια. Η κατανόηση γενικότερα της ανάπτυξης, η αναγνώριση των σταδίων και των δυνατοτήτων του παιδιού σε κάθε φάση δίνει σε κάθε εκπαιδευτικό, κατηχητή ή άλλως εμπλεκόμενο με την αγωγή γενικά, και τη χριστιανική ειδικά, το πλαίσιο που οφείλει να κινηθεί, τί έννοιες μπορεί να παρουσιάσει, με ποιους τρόπους να τις κάνει καλύτερα κατανοητές, τί απορίες και δυσκολίες να προσμένει. Αλλιώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά του δημοτικού την αφήγηση της δημιουργίας του ανθρώπου⁴¹⁹, για παράδειγμα, αλλιώς τα παιδιά του γυμνασίου, σε μεγαλύτερο βάθος οι μαθητές του λυκείου (αναλυτικός πίνακας με αντιστοίχιση των δυνατοτήτων κάθε ηλικίας και των εννοιών που μπορούν να διδαχθούν, και με ποιες μεθόδους, υπάρχει στις σελ. 166-217 στο βιβλίο της Σ. Κουλόμζιν *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά Μας*).

Σημαντική είναι η πορεία της εικόνας του Θεού όπως αποτυπώνεται στην πρωτότυπη έρευνα της Α. Μ. Rizzuto, μια πορεία που απεικονίζει και τη σχέση μας μαζί Του και συσχετίζεται βαθύτατα με την αυτοεικόνα του ανθρώπου αλλά και τις νοητικές αναπαραστάσεις των γονιών του. Στην έρευνα δίνει άλλο φως και το έργο του Γρηγορίου Νύσσης *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρώωρα από την Παρούσα Ζωή*, που ξεχωρίζει την παιδική από την πλήρη θρησκευτικότητα του ενηλίκου, αλλά και η Ορθόδοξη Ανθρωπολογία που διαφέρει από τη θεωρία θρησκευτικής ανάπτυξης του Fowler στο εξής: δεν θεωρεί προκαθορισμένη τη διαδοχή και τη σειρά των σταδίων της θρησκευτικής ανάπτυξης μετά τα πρώτα αθώα χρόνια της παιδικής θρησκευτικότητας, αλλά ως μια εν δυνάμει πορεία από το ένα στάδιο στο άλλο, αφήνοντας πολλά περιθώρια για υπερπήδηση κάποιων σταδίων ή και επιστροφή σε πιο αρχικά στάδια, μέχρι το τέλος της ζωής. Κανένα 'στάδιο' (ή σκαλί της Κλίμακος) δεν θεωρείται κατακτημένο, δεδομένο για όποιον το ανέβηκε, αλλά υπάρχει πάντα η πιθανότητα είτε για άλμα προς τα πάνω είτε για πτώση προς τα κάτω, όπως παραστατικά απεικονίζεται στην εικόνα της Κλίμακος του Ιωάννη του Σιναΐτη.

⁴¹⁹ Μετά από 10 χρόνια ενεργής παρουσίας στη Χριστιανική Αγωγή, είτε σε κατηχητικό είτε στη Βθμία εκπαίδευση, είναι εφικτό να δοθεί η εξής αποτύπωση για τη συγκεκριμένη βιβλική αφήγηση:

Δημοτικό: Μαθαίνουν και αναπαράγουν τα πρόσωπα και τη διαδοχή των γεγονότων. Δέχονται την εξήγηση που τους δίνεται για τη σημασία της ιστορίας και μπορούν να αντιληφθούν τη μετάνοια ως συγνώμη.

Γυμνάσιο: Υπενθυμίζοντας την ιστορία στα παιδιά, είναι σε θέση να αντιληφθούν τη σημασία των λεπτομερειών της αφήγησης. Μπορούν να κατανοήσουν και να αποδεχθούν ή να αμφισβητήσουν τη θέση και τις συνέπειες του εγωισμού αλλά και της ελευθερίας και του αντεξουσίου του ανθρώπου στην ιστορία της Δημιουργίας και της Πτώσης, να συζητήσουν για τη δυνατότητα επιλογής του κακού ή του καλού από κάθε άνθρωπο. Καταλαβαίνουν και την έλλειψη μετάνοιας στους πρωτόπλαστους που καθιστά αναγκαία την εκδίωξή τους από τον Παράδεισο, δυσκολεύονται όμως να αποδεχθούν το βάρος της ευθύνης του ανθρώπου για την ύπαρξη του κακού, όπως αποτυπώνεται στην ιστορία και τη σημερινή πραγματικότητα.

Λύκειο: Μπορούν να εμβαθύνουν στις λεπτές έννοιες της συμπεριφοράς των δύο πρωτοπλάστων και να τους αντιμετωπίσουν ως αρχέτυπα για κάθε άνδρα και γυναίκα, μπορούν να κατανοήσουν λογικά τη συσχέτιση του προπατορικού αμαρτήματος με τον κάθε άνθρωπο που ακολουθεί το μοτίβο συμπεριφοράς του Αδάμ και της Εύας. Επίσης μπορούν να συλλογιστούν και να συζητήσουν πάνω στο γενικότερο θέμα των διαφυλικών σχέσεων διαχρονικά και σήμερα. Σε δεύτερη φάση μπορούν πια να κατανοήσουν και να συζητήσουν πάνω στο ερώτημα τί μπορεί ο καθένας μας να κάνει, σε προσωπικό επίπεδο πια, για να ξεπεράσει το παράδειγμα του Αδάμ και της Εύας, ακολουθώντας τις παραινέσεις από την Ακολουθία του Γάμου και από τους Πατέρες.

Αυτή η συγκεκριμένη θεώρηση, είναι πολύ χρήσιμο να είναι κατανοητή από όσους βρίσκονται στο χώρο της χριστιανικής Αγωγής και της Ποιμαντικής, καθώς μας προετοιμάζει για όλα: από τους αγίους των τριών ετών (πχ άγιος Κήρυκος) ως τους ηλικιωμένους με θρησκευτικότητα αρχαρίου. Αποσυνδέεται έτσι η ηλικία και η νοητική ανάπτυξη από τη θρησκευτική/ πνευματική κατάσταση του ανθρώπου.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΣΧΕΣΗ ΜΗΤΕΡΑΣ – ΠΑΙΔΙΟΥ

1. (α) Ρόλος μητέρας στην ανάπτυξη του παιδιού τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής του

Ενδομήτρια / προγεννητική περίοδος: Το χρονικό διάστημα της εγκυμοσύνης δεν αναφέρεται στις θεωρίες ανάπτυξης ως πρώτο στάδιο ζωής και ύπαρξης⁴²⁰, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι πάρα πολύ σημαντικό για την υπόλοιπη ζωή του παιδιού και του μετέπειτα ενήλικα⁴²¹. Συνήθως η εμβρυϊκή ζωή και ανάπτυξη αναφέρεται σε στενή σύνδεση και σχέση με την ευθύνη της μητέρας για το έμβρυο και την καλή του κατάσταση –στο βαθμό που μπορεί να την επηρεάσει- και αυτός είναι και ο λόγος που γίνεται αναφορά σε αυτό το αναπτυξιακό στάδιο σε αυτήν την ενότητα, κι όχι στην προηγούμενη: είναι σχεδόν άρρηκτη η ανάπτυξη του εμβρύου με τη μητέρα, αν και χρονικά προηγείται των υπόλοιπων σταδίων.

Η γνωριμία μεταξύ μητέρας και εμβρύου ήδη υφίσταται και εξελίσσεται σε αυτό το διάστημα: *«Ακόμα και μέσα στη μήτρα το μωρό σας είναι ένα ανθρώπινο πλάσμα, διαφορετικό από οποιοδήποτε άλλο ανθρώπινο πλάσμα, και μέχρι τη στιγμή της γέννησής του θα έχει περάσει αρκετές εμπειρίες, δυσάρεστες και ευχάριστες. ...Μέχρι ένα σημείο πρέπει να ήξερε πότε είσαταν ανήσυχη ή συγκινημένη ή θυμωμένη. Αν είστε αεικίνητη, θα έχει συνηθίσει στην κίνηση και ίσως να περιμένει να το χορεύετε στα γόνατά σας ή να το λικνίζετε στην κούνια του. Αν, αντίθετα, είστε ήρεμος άνθρωπος, τότε θα έχει γνωρίσει τη γαλήνη και ίσως να περιμένει μια ήρεμη αγκαλιά κι ένα ακίνητο καρτσάκι.»*⁴²².

Η σωματική – βιολογική ανάπτυξη του εμβρύου είναι λίγο πολύ γνωστή, όπως και οι πιθανοί κίνδυνοι⁴²³, όμως περισσότερο το ενδιαφέρον της εργασίας επικεντρώνεται στη συμπεριφορά, τον ψυχολογικό και νοητικό τομέα της ανάπτυξής του. Από τους πρώτους μήνες ήδη της κύησης, μόλις ολοκληρωθεί η οργανογένεση, με τα υπερηχογραφήματα καταγράφεται συμπεριφορά του εμβρύου⁴²⁴ (ακόμα και κλάμα σε κάποιες περιπτώσεις⁴²⁵) της οποίας η συχνότητα έχει συνάφεια με το ρυθμό της ανάπτυξης του βρέφους

⁴²⁰ Ένα γεγονός στο οποίο ασκεί έντονη κριτική ο Β. This, *Πάνω από όλα μουσική*, στο συλλογικό έργο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 325-328

⁴²¹ Β. This, *Πάνω από όλα μουσική*, στο συλλογικό έργο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 325, πρβλ. «Η ιστορία ενός ανθρώπου δεν αρχίζει σε ηλικία πέντε ή δύο χρονών ή στους έξι μήνες, αλλά με τη γέννηση –και μάλιστα πριν τη γέννηση. Κάθε βρέφος είναι εξαρχής ένα πρόσωπο κι έχει ανάγκη να το γνωρίσει κάποιος. Κανείς δεν μπορεί να γνωρίσει ένα βρέφος καλύτερα από την ίδια του τη μητέρα.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 98

⁴²² Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 22-23

⁴²³ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 122

⁴²⁴ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 99

⁴²⁵ Β. This, *Πάνω από όλα μουσική*, στο συλλογικό έργο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 330

μεταγεννητικά, ακόμα κι ένα εξάμηνο μετά τη γέννηση⁴²⁶. Έρευνες για την ακουστική αντίληψη⁴²⁷ των εμβρύων και τη δυνατότητα κλασσικής εξαρτημένης μάθησης⁴²⁸ πριν τη γέννηση δείχνουν ότι «οι ψυχοκοινωνικές αντιδράσεις αρχίζουν πολύ πριν από τη γέννηση και ότι υπάρχει συνάφεια μεταξύ της προγεννητικής συμπεριφοράς και της ανάπτυξης μετά τη γέννηση.»⁴²⁹ Η επικοινωνία των γονιών με το έμβρυο σε χρόνο πριν τη γέννηση⁴³⁰, με την εφαρμογή της απτονομίας⁴³¹, έδειξε ότι η ‘προσκόλληση’ (δεσμός) μπόρεσε να υπάρξει από τους μήνες που ακόμη ήταν κυοφορούμενο έμβρυο, επηρεάζοντας προς το καλύτερο τις σχέσεις γονέων και βρέφους από τόσο νωρίς: «Η προσκόλληση δεν είναι μονόδρομος, είναι μια αλληλεπίδραση που πάει από το παιδί στους γονείς κι από τους γονείς στο παιδί. Έτσι, σιγά σιγά οικοδομείται η προγεννητική συναισθηματική προσκόλληση που θα αναπτυχθεί αργότερα.»⁴³².

Η ψυχική, λοιπόν, – παράλληλα και ταυτόχρονα με τη σωματική⁴³³ – κατάσταση της εγκύου και οι συναισθηματικές της διακυμάνσεις⁴³⁴ (που είναι συνυφασμένες⁴³⁵ και με τη στάση της απέναντι στην ίδια την εγκυμοσύνη) παίζουν καθοριστικό ρόλο για την πορεία της εγκυμοσύνης, αλλά και τον τοκετό⁴³⁶ και επηρεάζουν άμεσα το έμβρυο, καθώς έχουν ύψιστη σημασία για όλες αυτές τις διεργασίες, και κατά συνέπεια για την εξέλιξη του παιδιού⁴³⁷,

⁴²⁶ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 99

⁴²⁷ «Αν συνοψίσουμε αυτά που είπατε, βλέπουμε ότι, πρακτικά, όλοι οι ερευνητές διαπίστωσαν από τον 7^ο μήνα αντιδράσεις καρδιακές και κινητικές του εμβρύου στα ακουστικά ερεθίσματα.», Carolyn Granier-Deferre – M. C. Busnel, *Η ακοή πριν από τη γέννηση: Ακούει; Τι ακούει; Τι κάνει;*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 162-165, βλ. και *Τραγουδώντας στη μητρότητα. Συζήτηση με τη Marie-Louise Aucher*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 189-199

⁴²⁸ «...το έμβρυο ‘ακούει’ ανάμεσα στην 22^η και 27^η εβδομάδα (κι αυτό δε σημαίνει ότι δεν ακούει νωρίτερα). Αυτό συνεπάγεται επίσης μια κάποια απομνημόνευση, μια ‘ανάμνηση’ του ηχητικού ερεθίσματος από το έμβρυο», *Το έμβρυο, ο Πέτρος και ο λύκος...*, συζήτηση με τον Jean Feijoo, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 208

⁴²⁹ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 101

⁴³⁰ «Ανακάλυψαν μαζί κάτι πολύ σημαντικό, το παιδί τους που βρίσκεται εκεί, που αισθάνεται τα χάρδια τους, είναι ζωντανό, κινείται, αντιδρά, (θα ‘λεγα σαν ν’ αντιλαμβάνεται τη συγκίνησή τους).», B. This, *Foetologie... Fete au logis. Ένα άρθρο για τον Frans Veldman και γι’ αυτό που κάνει και γι’ αυτό που ιδρύσε: την Απτονομία*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 288-291

⁴³¹ Βλ. ορισμός στο B. This, *Foetologie... Fete au logis. Ένα άρθρο για τον Frans Veldman και γι’ αυτό που κάνει και γι’ αυτό που ιδρύσε: την Απτονομία*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 286

⁴³² B. This, *Foetologie... Fete au logis. Ένα άρθρο για τον Frans Veldman και γι’ αυτό που κάνει και γι’ αυτό που ιδρύσε: την Απτονομία*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 290-292

⁴³³ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 112

⁴³⁴ Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 108-109

⁴³⁵ «...ο προσανατολισμός και τα συναισθήματα της μέλλουσας μητέρας υφίστανται τρεις διαδοχικές διαφοροποιήσεις ... στο πρώτο τρίμηνο ... η εγκυμοσύνη παραμένει ένα προσωπικό μυστικό της μητέρας, ... και ο προσανατολισμός της έχει ως επίκεντρο τον εαυτό της. Στο δεύτερο τρίμηνο ... ο προσανατολισμός της μητέρας έχει ως επίκεντρο το παιδί. Στο τελευταίο τρίμηνο ... αρχίζει η αγωνία και η ανυπομονησία για το τέλος, η αντίστροφη μέτρηση για το σωματικό διαχωρισμό. ... γι’ αυτό παίρνει μια υπερπροστατευτική στάση και προς τον εαυτό της και προς το κώμα. ... Στη φάση αυτή το ‘εγώ’, ο ‘εαυτός’, του πρώτου τριμήνου και το ‘αυτό’, το παιδί, του δεύτερου τριμήνου γίνονται το ‘εμείς’ στο παρόν και στο μέλλον.», Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 118-119

⁴³⁶ B. This, *Foetologie... Fete au logis. Ένα άρθρο για τον Frans Veldman και γι’ αυτό που κάνει και γι’ αυτό που ιδρύσε: την Απτονομία*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 289

⁴³⁷ B. This, *Foetologie... Fete au logis. Ένα άρθρο για τον Frans Veldman και γι’ αυτό που κάνει και γι’ αυτό που ιδρύσε: την Απτονομία*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 293, και Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία*, τ. 1, σελ. 118.

ακόμη και στον τομέα της ανάπτυξης του λόγου⁴³⁸, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι τα νεογέννητα αναγνωρίζουν όχι μόνο τη φωνή της μητέρας⁴³⁹ και του πατέρα⁴⁴⁰, αλλά και διαφορετικές συλλαβές⁴⁴¹, χρησιμοποιώντας το ακουστικό τους σύστημα, που είναι λειτουργικό πριν από τη γέννηση. Επίσης, φαίνεται να επηρεάζει και την ανάπτυξη του νευρικού συστήματος του εμβρύου συνολικά, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της Marie-Louise Aucher: «...Η επιλογή των ήχων γίνεται από το αυτί, η ευνοϊκή τους όμως επίδραση αφορά όλο το νευρικό σύστημα με τη μεσολάβηση της αφής. ...οι βαρείς ήχοι έχουν σχέση με τα πόδια και οι οξείες ήχοι με το κεφάλι και τα κάτω άκρα. ...κατά την εμβρυϊκή ζωή το νευρικό σύστημα του παιδιού δέχεται τους ήχους σε συνάρτηση με το δικό του νευρικό σύστημα.»⁴⁴².

Για όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, θεωρείται σημαντικό μετά τον τοκετό η περιγεννητική φροντίδα να είναι τέτοια ώστε να αφήνει χώρο να αναπτυχθεί, μάλλον να συνεχιστεί, η σχέση μητέρας –μωρού⁴⁴³ και η ιατρική και νοσηλευτική φροντίδα να μην την εμποδίζει, κρατώντας για παράδειγμα το νεογνό χωριστά από τη μητέρα του για μεγάλα διαστήματα, ακόμα κι αν πρόκειται για περιπτώσεις που απαιτούν εντατική ιατρική φροντίδα.

Πρώτος χρόνος ζωής: Ειδικά για τη σχέση μητέρας – παιδιού το πρώτο διάστημα της ζωής του μωρού μιλά η σχεσιοδυναμική θεωρία που ανήκει στο χώρο των ψυχοδυναμικών θεωριών, με πρώτη διατύπωση από τη Melanie Klein. Από την πατροκεντρική ψυχανάλυση του Freud, που κυριαρχούσε, η Klein μας οδηγεί στην μητροκεντρική θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, μεταφέροντας «το κέντρο του ενδιαφέροντος από την οιδιπόδεια στην προοιδιπόδεια φάση και στη σχέση ανάμεσα στο εγώ του βρέφους και τη

⁴³⁸Σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις για την επίδραση του γλωσσικού περιβάλλοντος στις γλωσσικές δυνατότητες του βρέφους που μας παραπέμπουν στη Βαβέλ και την μεταγενέστερη / 'επικτήτη' απώλεια της πανανθρώπινης γλώσσας, κι όχι σε επίπεδο δημιουργίας / ανθρώπινης φύσης: «...το παιδί κατά τη γέννησή του έχει μέσα του κάποιον αριθμό ικανοτήτων αντίληψης, που δε θα γίνουν λειτουργικές παρά μόνο αν το περιβάλλον κάνει μια 'επιλογή' ανάμεσά τους (οι οποίες υποχρεωτικά πρέπει να υπάρχουν, γιατί οποιοδήποτε παιδί είναι ικανό να μάθει οποιαδήποτε φυσική γλώσσα», Juan Seguí, *Η αντίληψη του λόγου και η ταύτιση της φωνής της μητέρας από το μωρό*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 257

⁴³⁹ Juan Seguí, *Η αντίληψη του λόγου και η ταύτιση της φωνής της μητέρας από το μωρό*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 262 και Carolyn Granier-Deferre – M. C. Busnel, *Η ακοή πριν από τη γέννηση: Ακούει; Τι ακούει; Τι κάνει;*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 175-176

⁴⁴⁰ «Σε μια άλλη σειρά πειραμάτων χρησιμοποίησα σαν ηχητικό ερέθισμα ...ορισμένες λέξεις, συγκεκριμένες, που τις έλεγε ο πατέρας του παιδιού και εγγράφονταν σ' ένα μαγνητόφωνο (εξασφαλίζοντας βέβαια ότι περιλαμβάνονταν σε μια ζώνη κάτω από 2000 Hz). ...Όταν ο πατέρας, μετά τη γέννηση, πρόφερε τις περιφημες αυτές λέξεις με την προκαθορισμένη σειρά αν το παιδί έκλαιγε, αμέσως ηρεμούσε.», *Το έμβρυο, ο Πέτρος και ο λόκος...*, συζήτηση με τον Jean Feijoo, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 212

⁴⁴¹ Juan Seguí, *Η αντίληψη του λόγου και η ταύτιση της φωνής της μητέρας από το μωρό*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 255-256

⁴⁴² *Τραγουδώντας στη μητρότητα. Συζήτηση με την Marie-Louise Aucher*, στο συλλογικό τόμο «Η χαραυγή των αισθήσεων», σελ. 191-194

⁴⁴³ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 123

μητέρα. ...τονίζει ιδιαίτερα το ρόλο της μητέρας στην ψυχική ανάπτυξη του παιδιού.»⁴⁴⁴ Το νέο –σε σχέση με την ψυχανάλυση- σημαντικό στοιχείο που φέρνει στο φως η σχεσιοδυναμική θεωρία είναι ότι δεν αντιμετωπίζει την ανάπτυξη του ατόμου ως κάτι μεμονωμένο, αλλά ως αποτέλεσμα της σχέσης του παιδιού με τη μητέρα και άλλα πρόσωπα⁴⁴⁵ σημαντικά για το παιδί. Ειδικότερα η M. Klein, θεωρώντας τη μητέρα ως κομμάτι του εαυτού του παιδιού για τους πρώτους μήνες ζωής του παιδιού, θέτει τη σχέση αυτή ως θεμέλιο του συναισθηματικού κόσμου του παιδιού. Ως τροφός του βρέφους η μητέρα κρατά –όπως το μωρό- την ύπαρξη και την ανυπαρξία του, τη χαρά και τον πόνο του, ώστε το μωρό να έχει απέναντί της αντιφατικά συναισθήματα ανάλογα με την άμεση ή αργοπορημένη εκπλήρωση των αναγκών του⁴⁴⁶, καθώς τους πρώτους 4 μήνες αδυνατεί να συνδυάσει με ένα και μόνο πρόσωπο και την ικανοποίηση και την ανεπάρκεια («παρανοειδή-σχιζοειδή θέση» το ονομάζει η Klein). Η αδυναμία υπέρβασης αυτής της διαχωριστικής αντίληψης –μηχανισμός άμυνας του βρέφους που ονομάζεται σχάση ή διχασμός του αντικειμένου-⁴⁴⁷ συνδέεται και με τη μετέπειτα μονομερή αντίληψη του καλού και του κακού: «Το να βλέπει κάποιος όλο το καλό κάπου συνήθως στον εαυτό του, την ιδεολογία του κλπ) και κάπου αλλού όλο το κακό αποτελεί ενεργοποίηση του αρχαϊκού μηχανισμού της σχάσης του αντικειμένου (splitting). Με βάση το μηχανισμό αυτό εξηγούνται επίσης πολλά από τα προβλήματα στις διαπροσωπικές σχέσεις, καθώς και η καταδίκη των άλλων στο όνομα κάποιας ιδεολογίας ή θρησκευτικής αντιπαράθεσης.»⁴⁴⁸

Η επόμενη φάση ανάπτυξης, που συντελεί στη θεμελίωση του συναισθηματικού κόσμου κάθε ανθρώπου, είναι αυτή της «επανόρθωσης του αντικειμένου» (reparation of the object), κατά την οποία αποκαθίσταται η εικόνα της μητέρας⁴⁴⁹ –μέσω της θετικής, αγαπητικής παρουσίας της μητέρας⁴⁵⁰- και διασώζεται η διάσπαση του εαυτού του βρέφους⁴⁵¹. Το εγώ, λοιπόν, διαμορφώνεται ανάλογα με την θέση που κρατά, κατ' αρχήν η

⁴⁴⁴Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 67

⁴⁴⁵ «Για τη σχολή των αντικειμενοτρόπων σχέσεων η ψυχολογική ανάπτυξη δεν αφορά στο άτομο ως μεμονωμένο σύστημα, αλλά η ανάπτυξη προκύπτει ως αποτέλεσμα σχέσης, μιας διαδικασίας ενδοβολών και προβολών, που λαμβάνει χώρα στη σχέση με τα άλλα αντικείμενα (τα άλλα πρόσωπα)», Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 68.

⁴⁴⁶ Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 69

⁴⁴⁷ «Το βρέφος στην προσπάθεια διαχείρισης αυτού του άγχους επιστρατεύει το μηχανισμό άμυνας το γνωστό ως σχάση ή διχασμό του αντικειμένου (splitting of the object). Μέσω αυτού του αμυντικού μηχανισμού, εκλαμβάνει το στήθος σαν δύο διαφορετικά αντικείμενα' ένα τελείως «καλό» (good object) και ένα τελείως «κακό» (bad object). Ο διχασμός του αντικειμένου σε «καλό» και «κακό» συνεπάγεται ανάλογο διχασμό του εγώ», Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 70

⁴⁴⁸Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 71-72

⁴⁴⁹ «Το ζητούμενο είναι η ικανότητα σύνθεσης, αποκατάστασης της ακεραιότητας. Το καλό και το κακό συνυπάρχουν στη μεταπτώτικη κατάσταση του κόσμου», Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 71

⁴⁵⁰ «ο Winnicott θεωρεί ότι μια αρκετά καλή μητέρα μπορεί να καταστήσει αυτή [την παρανοειδή-σχιζοειδή θέση] την περίοδο ανάπτυξης σχετικά ασήμαντη», Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 71, υποσ. 99

⁴⁵¹ «Η επανόρθωση των ρωγμών του εαυτού προϋποθέτει επανόρθωση εκ μέρους του ατόμου του γονιού. ...?Το άτομο διαγράφοντας' το γονιό στην ουσία διαγράφει ένα κομμάτι του εαυτού του, πράγμα που υπονομεύει εκ των

μητέρα, και ο πατέρας στη συνέχεια καθώς και οι δύο ως ζευγάρι, στην καρδιά του βρέφους (μετέπειτα παιδιού και ενηλίκου), ώστε ορμώμενος ο άνθρωπος από αυτή την «ενδοβολή ενός 'καλού αντικειμένου', ενός καλού γονεϊκού προσώπου»⁴⁵² να μπορέσει να χτίσει παρόμοια καλές σχέσεις με άλλα πρόσωπα στη ζωή του⁴⁵³.

Με τη σπουδαιότητα της σχέσης του βρέφους με τη μητέρα του, τονίζοντας τη σημασία της έκβασής της σχέσης αυτής για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού, καταπιάστηκε και αναφέρει διεξοδικά τις θέσεις του ο ψυχοθεραπευτής-παιδίατρος D. Winnicott. Αφ' ενός μιλά για το διάστημα κατά το οποίο η μητέρα διαμορφώνει την ιδέα του παιδιού για τον κόσμο μέσω του θηλασμού, και το βοηθά να αναπτύξει μια εμπλουτισμένη προσωπικότητα⁴⁵⁴, και, αφ' ετέρου, για το διάστημα του αποθηλασμού όταν μια μητέρα που ακολουθεί συνειδητές διαδικασίες και οδηγεί το παιδί σταδιακά στον αποθηλασμό⁴⁵⁵, το βοηθά να απομακρυνθεί σταδιακά και από τις ψευδαισθήσεις⁴⁵⁶ της παντοδυναμίας του και να έρθει σε πιο ρεαλιστική σχέση με τον κόσμο⁴⁵⁷. Λέει ότι η μητέρα, μέσω της αφοσιωμένης⁴⁵⁸ φροντίδας⁴⁵⁹ του πρώτου διαστήματος της ζωής του βρέφους, και κυρίως του θηλασμού⁴⁶⁰, είναι κατ' αρχήν ο καθρέφτης του παιδιού για την εικόνα⁴⁶¹ του εαυτού του. Ακριβώς αυτή η υπαρξιακή ανάγκη του μωρού να υπάρχει στο βλέμμα της μητέρας,

ένδον την ωριμότητά του.» Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 74

⁴⁵²Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 75

⁴⁵³ «Στο ξεκίνημα της ζωής αυτό το καλό αντικείμενο, το καλό πρόσωπο, είναι η μητέρα' οι γονεϊκές μορφές, που θα πρέπει να αποτελέσουν την ασφαλή βάση για το άνοιγμα του παιδιού στη ζωή. Αργότερα πολλοί άνθρωποι μπορεί να λειτουργήσουν ως καλά αντικείμενα, αγαπητικά, δοτικά πρόσωπα. Το σταθερό 'καλό αντικείμενο' για τον ενήλικο πιστό άνθρωπο θα πρέπει να είναι ο Χριστός.» Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 75

⁴⁵⁴Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 91-93 και 121

⁴⁵⁵ «Στον αποθηλασμό, ο σκοπός είναι να χρησιμοποιήσετε την αναπτυσσόμενη ικανότητα του βρέφους ν' απαλλάσσεται από πράγματα και να μην αφήσετε στην τύχη την απώλεια του στήθους. ...δεν είναι μόνο να μάθει το βρέφος να δέχεται άλλες τροφές, ή να χρησιμοποιεί το φλυτζάνι, ή να τρώει ενεργητικά χρησιμοποιώντας τα χέρια του. Περιλαμβάνει και τη βαθμιαία διαδικασία που αποσκοπεί στη διάλυση των ψευδαισθήσεων, πράγμα που ανήκει στα καθήκοντα των γονιών.» Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 93-96

⁴⁵⁶«Βαθμιαία η μητέρα βοηθάει το παιδί να δεχτεί πως, αν και ο κόσμος μπορεί να προσφέρει κάτι σαν αυτό που θέλει κι έχει ανάγκη κι επομένως μπορεί να δημιουργηθεί, αυτό δε γίνεται αυτόματα, ούτε τη στιγμή ακριβώς που παρουσιάζεται η διάθεση ή η ανάγκη.» Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 104-105 και 120-121

⁴⁵⁷ «...υπάρχει μια θεμελιώδης σύγκρουση ανάμεσα στα δύο είδη της πραγματικότητας, την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου που μοιραζόμαστε όλοι μας και την πραγματικότητα του εσωτερικού κόσμου των συναισθημάτων, των ιδεών και της φαντασίας του παιδιού. ...Σ' όλη τη διάρκεια της ζωής αυτό το ουσιαστικό δίλημμα συνδέεται πάντα με τον πόνο. ...Ένα από τα βασικά καθήκοντα που έχουν όσοι φροντίζουν ένα μικρό παιδί, είναι να το βοηθήσουν στην επώδυνη μετάβασή του από την ψευδαισθήση στη διάλυση της ψευδαισθήσης, απλοποιώντας όσο το δυνατό το πρόβλημα που αντιμετωπίζει άμεσα την κάθε στιγμή. ...Είναι φυσιολογικό ν' αναμένει κανείς συγκρούσεις και διαμαρτυρίες σε σχέση με αυτή την επώδυνη μάθηση.» Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 147

⁴⁵⁸ «Προστατευμένη κατάλληλα από τον άντρα, η μητέρα απαλλάσσεται από την υποχρέωση να στραφεί προς τα έξω και να αντιμετωπίσει το περιβάλλον της, σε μια φάση που θέλει τόσο πολύ να ...ενδιαφερθεί για τον κύκλο που σχηματίζουν τα χέρια της και έχει για κέντρο το βρέφος της.» Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 28-29.

⁴⁵⁹ «...η μητέρα προσαρμόζει τον εαυτό της σ' αυτό που μπορεί να κατανοήσει το βρέφος, προσαρμόζεται ενεργητικά στις ανάγκες του. Αυτή η ενεργητική προσαρμογή είναι ουσιαστική για τη συναισθηματική ανάπτυξη του βρέφους» Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 99-100

⁴⁶⁰ Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 33 και σελ. 38

⁴⁶¹ Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 194-195

είναι που μας οδηγεί απευθείας στην οντολογική έννοια του προσώπου, όπως γίνεται αντιληπτή από την Ορθόδοξη Ανθρωπολογία. Η σπουδαιότητα αυτού του καθρεφτίσματος για την αυτοεικόνα και την εξέλιξη του παιδιού φαίνεται, για άλλη μια φορά στις συνέπειες της έλλειψής του, δηλαδή το πρόσωπο γίνεται 'προς την όψη' του άλλου, χρειάζεται να υπάρχει η επικοινωνία για να υπάρξει. Η μητέρα «*επιστρέφει στο βρέφος τον ίδιο του τον εαυτό*»⁴⁶², ή αναλυτικότερα: «*Στην ατομική συναισθηματική ανάπτυξη ο πρόδρομος του καθρέφτη είναι το πρόσωπο της Μητέρας. ...Τί βλέπει το βρέφος όταν κοιτάζει το πρόσωπο της μητέρας; Θεωρώ ότι, κανονικά, εκείνο που βλέπει είναι ο εαυτός του. Με άλλα λόγια η μητέρα κοιτάζει το βρέφος και εκείνο που φαίνεται σε αυτήν είναι αυτό που βλέπει εκείνη. ...Αν το πρόσωπο της μητέρας είναι χωρίς ανταπόκριση, τότε ο καθρέφτης είναι ένα πράγμα που το κοιτάζεις αλλά δεν κοιτάζεσαι μέσα του*»⁴⁶³.

Η μητέρα προσφέρει στο παιδί τον εαυτό του αλλά είναι μαζί η γέφυρα προς τη σχέση του με τον κόσμο⁴⁶⁴, ξεκινώντας από την οικογένεια⁴⁶⁵. Η ακολουθία που ενώνει τη συναίσθηση του νηπίου με την αντίληψη για τον εαυτό του περιγράφεται ως εξής από τον Winnicott:

«- όταν κοιτάζω φαίνομαι, άρα υπάρχω.

-Τώρα είμαι σε θέση να κοιτάξω και να δω.

-Τώρα κοιτάζω δημιουργικά και αντιλαμβάνομαι επίσης ό,τι συναισθάνομαι.

-Στην ουσία, φροντίζω να μη δω εκείνο που δεν υπάρχει για να ειδωθεί (εκτός κι αν είμαι κουρασμένος).»⁴⁶⁶

Η διαδικασία συσχέτισης με τον κόσμο ξεκινά να λειτουργεί περισσότερο από το διάστημα του αποθηλασμού⁴⁶⁷ και μετά, και μέχρι την ηλικία των 5-6 ετών, που αναπτύσσει το παιδί εξερευνητική συμπεριφορά απέναντι στον κόσμο⁴⁶⁸, καθώς «*Η μητέρα μοιράζεται με το παιδί της ένα εξειδικευμένο τμήμα του κόσμου' αυτό το τμήμα το διατηρεί αρκετά περιορισμένο, ώστε να μην περιπλέκεται το παιδί και ταυτόχρονα το διευρύνει βαθμιαία, ώστε να τροφοδοτείται η αναπτυσσόμενη ικανότητα του παιδιού ν' απολαμβάνει τον κόσμο.*

⁴⁶² Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 202

⁴⁶³ Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 192 -194

⁴⁶⁴ Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 103-104, και «...αν όμως η μητέρα δεν μπορεί να επισημάνει τον άνθρωπο που κλείνει μέσα του το νεογέννητο, υπάρχει μικρή πιθανότητα να θεμελιωθεί η ψυχοδιανοητική υγεία του παιδιού, με τρόπο ώστε ν' αποκτήσει αργότερα μια πλούσια και σταθερή προσωπικότητα, που όχι μόνο θα μπορεί να προσαρμόζεται στον κόσμο, αλλά θ' αποτελεί και τμήμα του κόσμου που απαιτεί προσαρμογή.», Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 120

⁴⁶⁵ «Πάντως, όταν μια οικογένεια παραμένει άθικτη και υπάρχει μια συνεχής φροντίδα για ένα χρονικό διάστημα, κάθε παιδί αποσπά οφέλη με το να μπορεί να βλέπει τον εαυτό του στη στάση κάθε μέλους της οικογένειας, ή στη στάση της οικογένειας σαν σύνολο.», Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 203

⁴⁶⁶ Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 197

⁴⁶⁷ Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 83

⁴⁶⁸ «Αυτός ο πραγματικός κόσμος έχει να προσφέρει πολλά, με την προϋπόθεση πως η αποδοχή του δε σημαίνει απώλεια της πραγματικότητας του προσωπικού φανταστικού ή εσωτερικού κόσμου.», Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 80

...το παιδί βαθμιαία μόνο καταλαβαίνει πως ο κόσμος δεν είναι όπως τον φαντάζεται και πως η φαντασία δεν είναι ακριβώς όπως ο κόσμος.»⁴⁶⁹

Μεταβατικά αντικείμενα –παιχνίδι

Σε αυτό ακριβώς το διάστημα εμφανίζεται και η χρήση των **μεταβατικών αντικειμένων**⁴⁷⁰, μια έννοια θεμελιώδη στη θεωρία ανάπτυξης του Winnicot, καθώς βασίζεται στην άποψη του πως εκτός από την εξωτερική και την εσωτερική πραγματικότητα και ζωή σε κάθε άνθρωπο υφίσταται και η **ενδιάμεση ζώνη**⁴⁷¹, όπου συμμετέχουν και οι δύο⁴⁷², και η οποία έχει μεγάλη σημασία για την συναισθηματική, ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη του ανθρώπου, αφού «υπάρχει σαν χώρος ανάπαυσης για το άτομο που έχει εμπλακεί στο αιώνιο ανθρώπινο χρέος να διατηρεί ξεχωριστές κι ωστόσο αλληλένδετες την εσωτερική και την εξωτερική πραγματικότητα».

Η σχέση του μωρού με το μεταβατικό του αντικείμενο έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που προσομοιάζουν και στην σχέση του με τη μητέρα:

«1. Το νήπιο αξιώνει δικαιώματα πάνω στο αντικείμενο, και εμείς συμφωνούμε μ' αυτή την αξίωση. Πάντως, κάποια αναίρεση της παντοδυναμίας είναι χαρακτηριστικό στοιχείο από την αρχή.

2. Το αντικείμενο αγκαλιάζεται στοργικά, αγαπιέται ορμητικά όσο και ακρωτηριάζεται.

3. Δεν πρέπει να αλλαχτεί, εκτός κι αν το αλλάξει το ίδιο το νήπιο.

4. Πρέπει να 'επιζήσει' από τις εκφράσεις ενστικτώδους αγάπης και μίσους, και αν είναι ένα πρόσωπο, ακόμα και από την έκφραση καθαρής επιθετικότητας.

5. Για το νήπιο πάντως, πρέπει να φαίνεται πως δίνει ζεστασιά ή πως κινείται, ή πως έχει υφή ή πως κάνει κάτι που δείχνει ότι έχει κάποια ζωντάνια ή πραγματικότητα δική του.

6. Κατά τη δική μας άποψη, αυτό έρχεται απέξω, αλλά δεν είναι έτσι από την άποψη του βρέφους. Ούτε πάλι έρχεται από μέσα –δεν είναι παραίσθηση.

7. Η μοίρα του είναι να του επιτραπεί σταδιακά να αποκαθεξιοποιηθεί (*decathected*), έτσι που με το πέρασμα των χρόνων να μεταφερθεί, όχι τόσο στο χώρο της λησμονιάς όσο στο χώρο της αφάνειας. ...Δεν λησμονιέται και δεν θρηνείται. Χάνει τη σημασία του, κι αυτό γιατί τα μεταβατικά φαινόμενα έχουν γίνει διάχυτα, έχουν απλωθεί πάνω απ' όλη την ενδιάμεση περιοχή μεταξύ της 'εσωτερικής ψυχικής πραγματικότητας' και 'του εξωτερικού

⁴⁶⁹ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 82-83

⁴⁷⁰ «Με αυτόν τον ορισμό, οι ασυνάρτητοι ήχοι που κάνει με το στόμα ένα νήπιο και ο τρόπος που ένα μεγαλύτερο παιδί μουρμουρίζει ένα ρεπερτόριο από τραγουδάκια, καθώς ετοιμάζεται για ύπνο, συμπεριλαμβάνονται σ' αυτή την ενδιάμεση περιοχή σαν μεταβατικά φαινόμενα», Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 25

⁴⁷¹ Τον όρο **πραγματικότητα** αντί χώρου, προτιμά και ο C. Ellis Nelson: «Παρόλο που αυτή η δημιουργημένη πραγματικότητα σχετίζεται με την εσωτερική και εξωτερική εμπειρία, είναι μια ξεχωριστή πραγματικότητα.», C. Ellis Nelson (1996): *Formation of a God Representation*, Religious Education: The official Journal of the Religious Education Association, 91:1, σελ. 30-31.

⁴⁷² Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι κι η πραγματικότητα*, σελ. 26

κόσμου όπως τον αντιλαμβάνονται από κοινού δύο πρόσωπα' ' δηλαδή, πάνω απ' όλο το πολιτιστικό πεδίο.»⁴⁷³

Επιπλέον, ο Winnicot διαφοροποιεί το μεταβατικό αντικείμενο που αναφέρει από το εσωτερικό αντικείμενο όπως έχει διατυπωθεί από τη M. Klein. Το πρώτο έχει έρεισμα στην πραγματικότητα της ύπαρξής του, που επενδύεται από το μωρό με τις δικές του εσωτερικές ιδέες και στον εσωτερικό κόσμο του μωρού που τις δημιουργεί⁴⁷⁴. Το εσωτερικό αντικείμενο που αναφέρει η Klein δεν έχει έρεισμα σε πραγματική ύπαρξη, αλλά είναι η εσωτερική κάποιου πραγματικότητας από το μωρό, όπως αυτό την αντιλαμβάνεται⁴⁷⁵.

Αυτά τα ενδιάμεσα αντικείμενα είναι η ένδειξη για την αρχή της σχέσης του μωρού με τον κόσμο⁴⁷⁶, μια σχέση που είναι δυνατόν να δημιουργηθεί και να υπάρξει ομαλά μόνο μετά την ανάπτυξη παράλληλα του αισθήματος ασφάλειας και της πρώτης διαπροσωπικής σχέσης, που είναι δείκτες της ομαλής πορείας της συναισθηματικής ανάπτυξης του βρέφους⁴⁷⁷. Η γέφυρα για τη σχέση προς τα έξω, τον κόσμο, προς τα πρώτα αντικείμενα του κόσμου, είναι η μητέρα, αφού οι αναμνήσεις από τη σχέση με τη μητέρα «μπορούν πάλι να χρησιμοποιηθούν στη νέα σχέση με το αντικείμενο, που προσωπικά μου αρέσει να ονομάζω 'μεταβατικό αντικείμενο': αντιπροσωπεύει τη μετάβαση του βρέφους από την κατάσταση μέθεξης με τη μητέρα, στην κατάσταση όπου η σχέση του με τη μητέρα είναι **μια σχέση με κάτι έξω και ανεξάρτητο από τον εαυτό του.**⁴⁷⁸»

Η ύπαρξη μεταβατικού αντικειμένου δείχνει την ικανότητα συμβολικής σκέψης στο νήπιο, ή μάλλον τη μεταβατική διαδικασία προς τη συμβολική σκέψη⁴⁷⁹. Έχει σχέση με την δημιουργία ψευδαίσθησης παντοδυναμίας στο μωρό από τη μητέρα και στη συνέχεια την από-ψευδαισθητοποίησή του, τη δημιουργία δηλαδή στην αντίληψή του των κατηγοριών 'αντικειμενικά αντιληπτό' και υποκειμενικά συλλαμβανόμενο'⁴⁸⁰. Ουσιαστικά τα μεταβατικά αντικείμενα είναι το ορατό σημείο της δυσκολίας που υπάρχει στην εναρμόνιση της αντικειμενικής και υποκειμενικής αντίληψης⁴⁸¹, κάτι που κατά τον Winnicot δεν παύει ποτέ:

⁴⁷³ Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 30-31

⁴⁷⁴ Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 157

⁴⁷⁵ «Το μεταβατικό αντικείμενο δεν βρίσκεται ποτέ κάτω από μαγικό έλεγχο, όπως το εσωτερικό αντικείμενο, ούτε εκτός ελέγχου, όπως η πραγματική μητέρα.», Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 37

⁴⁷⁶ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 194-195 και «Αυτό το αντικείμενο συνεχίζει να είναι σημαντικό. Οι γονείς μαθαίνουν να εκτιμούν την αξία του και το παίρνουν μαζί τους όταν μετακινούνται.», Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 28

⁴⁷⁷ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 195

⁴⁷⁸ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 195

⁴⁷⁹ «Όταν χρησιμοποιείται ο συμβολισμός, το νήπιο κάνει ήδη σαφή διάκριση ανάμεσα στη φαντασίωση και το γεγονός, ανάμεσα στα εσωτερικά αντικείμενα και τα εξωτερικά αντικείμενα, ...Αλλά ο όρος μεταβατικό αντικείμενο, σύμφωνα με την εισήγησή μου, αφήνει χώρο για τη διαδικασία του να γίνει το νήπιο ικανό να αποδεχτεί τη διαφορά και την ομοιότητα», Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 31

⁴⁸⁰ Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 39-40

⁴⁸¹ «Τα μεταβατικά φαινόμενα παραχωρούνται στο νήπιο επειδή οι γονείς αναγνωρίζουν διαισθητικά την 'οδύνη' που είναι εγγενής στην αντικειμενική αντίληψη, και δεν προκαλούμε το νήπιο σχετικά με την υποκειμενικότητα ή την αντικειμενικότητα, εκεί ακριβώς όπου υπάρχει το μεταβατικό αντικείμενο.», Winnicot, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 43 και 41-42

«...η ανακούφιση απ' αυτή την καταπόνηση προσφέρεται από μια ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας (βλ. Riviere, 1936) που δεν αμφισβητείται (τέχνες, θρησκεία κλπ). Αυτή η ενδιάμεση περιοχή είναι σε άμεση αλληλουχία με την περιοχή παιχνιδιού του μικρού παιδιού, που νιώθει να 'χάνεται' μέσα στο παιχνίδι του.»⁴⁸² Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Winnicott είναι ότι τα μεταβατικά αντικείμενα βρίσκονται στο μεταίχμακό κόσμο της ψευδαίσθησης που συνδέει την εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα και που διατηρείται στην ενήλικη ζωή σε ό,τι δημιουργικό⁴⁸³.

Για τα μεταβατικά αντικείμενα ο Winnicott διαπιστώνει πως τα νήπια περνούν από δύο φάσεις: πρώτα της σχέσης⁴⁸⁴ μαζί τους και μετά της χρήσης⁴⁸⁵. Περνώντας από την ενδιάμεση φάση της καταστροφής του αντικειμένου ως δημιουργήματος του παιδιού, καταφέρνει να συνειδητοποιήσει ότι το αντικείμενο υπάρχει έξω από τον έλεγχό του⁴⁸⁶. Συνεπώς, η δεύτερη φάση προϋποθέτει αλλά υπερβαίνει⁴⁸⁷ τελικά την πρώτη καθώς διαμορφώνεται στο παιδί που μεγαλώνει, «*Η ανάπτυξη της ικανότητας για χρήση ενός αντικειμένου ... δηλαδή η αντίληψη του υποκειμένου για το αντικείμενο σαν εξωτερικό φαινόμενο κι όχι σαν προβαλλόμενη οντότητα' στην ουσία, η αναγνώρισή του σαν αυτοτελούς και αυτόνομης οντότητας.*»⁴⁸⁸ αν και όχι μόνο εξαιτίας της ωρίμανσής του.

Η μητέρα έχει πολύ σημαντικό ρόλο να παίξει σε αυτήν τη διαδικασία, ως διευκολυντικό περιβάλλον για την ανάπτυξη της ικανότητας χρήσης του αντικειμένου, αφού σημαντικό μέρος του ρόλου της είναι να απορροφά τους κραδασμούς από την επιθετικότητα του νηπίου και να συμβάλει θετικά έτσι στην φαντασισιακή καταστροφή του αντικειμένου **επιβιώνοντας / μη αντεκδικούμενη**⁴⁸⁹.

Σημαντική σε αυτό το σημείο είναι η διαπίστωση ότι η διαδικασία που περιγράφεται ουσιαστικά είναι το πρώτο σκαλί για την αποδοχή της ύπαρξης Θεού, ως οντότητας εκτός του δικού μας ελέγχου //επιστημονικών αποδείξεων, και ως ζώντος πέρα

⁴⁸² Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 43

⁴⁸³ «Αυτή η ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας –που είναι αδιερεύνητη σχετικά με το αν ανήκει στην εσωτερική ή εξωτερική (την κοινή) πραγματικότητα – αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρίας του νηπίου και διατηρείται σ' όλη τη ζωή στα έντονα βιώματα που ανήκουν στις τέχνες, τη θρησκεία, τη ζωή της φαντασίας και στη δημιουργική επιστημονική εργασία.», Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 44

⁴⁸⁴ Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 155-156

⁴⁸⁵ «...αν το αντικείμενο πρόκειται να χρησιμοποιηθεί πρέπει απαραίτητα να είναι πραγματικό, με την έννοια ότι είναι μέρος μιας κοινής πραγματικότητας κι όχι μια 'δέσμη' από προβολές. Κι αυτό είναι, πιστεύω, εκείνο που προωθεί προς τη σφαίρα της διαφοράς ανάμεσα στη σχέση και τη χρήση.», Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 156

⁴⁸⁶ Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ.158-159 και «...το υποκείμενο δημιουργεί το αντικείμενο, με την έννοια ότι ανακαλύπτει την εξωτερικότητα καθαυτή και πρέπει να προσθέσουμε ότι αυτή η εμπειρία εξαρτάται από την ικανότητα του αντικειμένου να επιζήσει. (Είναι σημαντικό ότι 'επιζεί' σ' αυτό το πλάσιο, σημαίνει 'δεν αντεκδικείται').», Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ.160

⁴⁸⁷ «...η σχέση δηλαδή μπορεί να περιγραφεί αναφορικά με το ατομικό υποκείμενο και πως η χρήση δεν μπορεί να περιγραφεί παρά μόνο σε σχέση με την αποδοχή της ανεξάρτητης ύπαρξης του αντικειμένου, δηλαδή της ιδιότητάς του ότι είχε πάντα υπάρξει.», Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ. 157

⁴⁸⁸ Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ.158

⁴⁸⁹ Winnicott, D., *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, σελ.163-167

από τις δικές μας δυνατότητες, με άλλα λόγια ως ‘αντικείμενο’ υπαρκτό στην εσωτερική μας ζωή αλλά όχι υπό τον έλεγχό μας.

Ουσιαστικά, «η σχέση του βρέφους με το πρώτο αντικείμενο, αποτελεί μια πρώιμη εκδοχή του παιχνιδιού»⁴⁹⁰, αυτή την τόσο σημαντική δραστηριότητα για την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη⁴⁹¹ του παιδιού. Η ενασχόληση με τα μεταβατικά αντικείμενα δείχνει την αρχή της εσωτερικής ζωής του βρέφους⁴⁹², στην οποία η μητέρα συνεισφέρει πάρα πολύ από την αρχή της ζωής του⁴⁹³ συμμετέχοντας στο παιχνίδι του, και διαλύοντας τις ψευδαισθήσεις παντοδυναμίας του μωρού, με τις διαδικασίες που αναλύθηκαν στη σημασία του αποθλασμού από το Winnicot. Το παιχνίδι είναι το πεδίο που τα όνειρα ζουν στην πραγματικότητα, ο ενδιάμεσος χώρος εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας, καθώς το παιδί κατανοεί σταδιακά αυτό το διαχωρισμό⁴⁹⁴. Πόσο σπουδαίο είναι για το παιδί να παίζει φαίνεται στα εξής:

*«Αν στο παιχνίδι χρησιμοποιεί πλούσια φαντασία κι αν αντλεί ικανοποίηση από παιχνίδια που βασίζονται στην ακριβή αντίληψη της εξωτερικής πραγματικότητας, τότε μπορείτε να είστε αρκετά ευτυχημένη, έστω κι αν το ίδιο παιδί βρέχει το κρεβάτι του, τραυλίζει, εμφανίζει παραφορές οργής ή υποφέρει από γαστρικό φόρτο ή κατάθλιψη. Το παιχνίδι δείχνει πώς το παιδί είναι ικανό, μέσα σ’ ένα ανεκτά καλό και σταθερό περιβάλλον, ν’ αναπτύξει ένα προσωπικό τρόπο ζωής και τελικά να γίνει ένας ολοκληρωμένος άνθρωπος, αποδεκτός και ευπρόσδεκτος στον ευρύτερο κόσμο.»*⁴⁹⁵

Μεγαλώνοντας, μετά τα 2-3 και αρχίζοντας τα παιχνίδια ρόλων το παιδί εκφράζει ό,τι μέχρι τότε εσωτερικευε από τη συμπεριφορά των γονιών του αναλαμβάνοντας το ρόλο του γονιού⁴⁹⁶. Εκτός από τη σημασία του να παρακολουθεί κάποιος πώς το παιδί αντιλαμβάνεται τους γονείς του, το παιχνίδι ρόλων είναι για το ίδιο η ευκαιρία του να παίξει

⁴⁹⁰ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 199

⁴⁹¹ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 167

⁴⁹² «έναν εσωτερικό κόσμο ζωντανής φαντασίας που εκφράζεται στο παιχνίδι.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 90 και «το παιδί αρχίζει σύντομα να δημιουργεί ένα προσωπικό εσωτερικό κόσμο, όπου μάχες χάνονται και κερδίζονται, ένα κόσμο όπου ισχύει η μαγεία. **Στις ζωγραφιές και τα παιχνίδια των παιδιών μπορείτε να διακρίνετε κάτι απ’ αυτό τον εσωτερικό κόσμο, που πρέπει όμως να πάρετε στα σοβαρά.**», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 149

⁴⁹³ «Έτσι, περιμένετε έτοιμη, χωρίς βία, θόρυβο ή ανυπομονησία, το παιχνίδι του μωρού σας. Αυτό, πάνω απ’ όλα, δείχνει την ύπαρξη μιας εσωτερικής ζωής στο βρέφος. Αν βρει στον εαυτό σας μια ανάλογη διάθεση παιχνιδιού, ο εσωτερικός πλούτος του βρέφους ανθίζει και το παιχνίδι σας γίνεται η καλύτερη πλευρά της σχέσης σας.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 90

⁴⁹⁴ «Οπωσδήποτε, ο διαχωρισμός των εξωτερικών φαινομένων από τα όνειρα είναι δύσκολος στόχος. Είναι ο στόχος που όλοι μας ελπίζουμε να πετύχουμε, ώστε να μπορούμε να ισχυριζόμαστε πώς είμαστε ψυχοδιανοητικά υγιείς. Ωστόσο, χρειαζόμαστε ένα χώρο ανάπαυσης από το συνεχές αυτό διαχωρισμό’ κι αυτός ο χώρος βρίσκεται στα πολιτιστικά ενδιαφέροντα και τις πολιτιστικές δραστηριότητες.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 199, πρβλ. και «Το παιχνίδι μπορεί να παρατηρηθεί τόσο νωρίς, όσο η περίοδος ανάμεσα στους δύο και έξι μήνες. Αυτοί που φροντίζουν το βρέφος παίζουν ‘κουκου-τσα’, ‘θα σε πιάσω’, ή παρόμοια παιχνίδια που δημιουργούν ενθουσιασμό και μεγάλη ευχαρίστηση στο βρέφος. Αυτή η δραστηριότητα του παιχνιδιού προϋποθέτει κάποιον να φροντίζει το μωρό, ώστε η διαλεκτική εαυτού /άλλου να δημιουργήσει τη μεταβατική πραγματικότητα.», C. Ellis Nelson (1996): *Formation of a God Representation*, Religious Education: The official Journal of the Religious Education Association, 91:1, σελ. 31.

⁴⁹⁵ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 149-150

⁴⁹⁶ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 118

τη μαμά ή το μπαμπά, να κάνει μια 'πρόβα ζωής' και να νιώσει, για όσο διαρκεί το παιχνίδι, αίσθημα ευθύνης⁴⁹⁷. Η σημασία του παιχνιδιού είναι πολύπλευρη, και δεν περιορίζεται σε μια ή δύο πλευρές της ανθρώπινης ανάπτυξης: βοηθά το παιδί ν' αναγνωρίσει και να διαχειριστεί την επιθετικότητά του ακίνδυνα⁴⁹⁸, να διοχετεύσει ή να κυριαρχήσει στο άγχος του⁴⁹⁹, να αποκτήσει εμπειρίες που εμπλουτίζουν την προσωπικότητά του⁵⁰⁰, να βάλει τις βάσεις για κοινωνική ανάπτυξη και ικανότητα συναισθηματικών σχέσεων αναγνωρίζοντας την ύπαρξη άλλων στους συμπαίκτες του και συνάπτοντας σχέσεις μαζί τους⁵⁰¹, τελικά να εκφράσει τον εαυτό του ειλικρινά και να επικοινωνήσει⁵⁰².

Συναισθηματική ζωή

Η αναγκαιότητα⁵⁰³ της γονεϊκής φροντίδας –ειδικά της μητρικής- για την υγεία και την ωριμότητα του κάθε ανθρώπου είναι ολοφάνερη, αφού προκρίνεται ως ουσιαστικός παράγοντας της εσωτερικής –συναισθηματικής ανάπτυξης και της δυνατότητας δημιουργίας σχέσεων, καθώς και απλές στερήσεις στο βρέφος μπορεί να οδηγήσουν σε προσωπική ψυχολογική δυσκολία αργότερα⁵⁰⁴. Με απλά λόγια, «η αγάπη εκφράζεται με φυσικούς όρους»⁵⁰⁵ καθώς η ζωντανή, παρούσα και διαθέσιμη μητέρα με τη φυσική παρουσία της καλύπτει την συναισθηματική ανάγκη, η φυσική φροντίδα του βρέφους (τάϊσμα, αλλαγμα, κράτημα) είναι ψυχολογική φροντίδα⁵⁰⁶. Η καλή έκβαση, λοιπόν, αυτών των μητρικών λειτουργιών το πρώτο διάστημα της ζωής του βρέφους είναι τα θεμέλια της συναισθηματικής ανάπτυξης⁵⁰⁷ και υγιούς πορείας⁵⁰⁸ της προσωπικότητας του βρέφους,

⁴⁹⁷ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 118-119

⁴⁹⁸ «...είναι πολύτιμο για το παιδί ν' ανακαλύπτει πως το μίσος και οι επιθετικές ορμές μπορούν να εκφραστούν σ' ένα γνωστό περιβάλλον, χωρίς το μίσος και η βία να επιστρέφει από το περιβάλλον στο παιδί.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 164-165

⁴⁹⁹ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 165

⁵⁰⁰ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 165-166

⁵⁰¹ «Τα παιδιά **στην αρχή παίζουν μόνο τους ή με τη μητέρα τους** τα άλλα παιδιά δε χρειάζονται αμέσως σα σύντροφοι στα παιχνίδια. Μέσα από το παιχνίδι, βασικά, όπου τα άλλα παιδιά τοποθετούνται σε ρόλους που έχουν νοηθεί εκ των προτέρων, αρχίζει το παιδί να επιτρέπει στους άλλους να έχουν ανεξάρτητη ύπαρξη. ...Το παιχνίδι παρέχει μια οργάνωση για τη μύηση στις συναισθηματικές σχέσεις κι έτσι συμβάλλει στην ανάπτυξη των κοινωνικών επαφών.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 166

⁵⁰² Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 167-168

⁵⁰³ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 120

⁵⁰⁴ «...στη συναισθηματική ανάπτυξη ενός ανθρώπου αν δεν υπάρχουν κενά ή παραμορφώσεις στη διαδικασία της ανάπτυξης, υπάρχει η υγεία. Αυτό σημαίνει, αν δεν κάνω λάθος, πως όλη η φροντίδα που αναλαμβάνουν η μητέρα και ο πατέρας δεν είναι απλώς μια ευχαρίστηση για αυτούς και το βρέφος, αλλά και απόλυτα αναγκαία και χωρίς αυτή το βρέφος δεν μπορεί να εξελιχθεί σ' ένα υγιή και άξιο ενήλικο άτομο.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 97-98

⁵⁰⁵ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 102

⁵⁰⁶ «...η μητέρα χρειάζεται σα ζωντανό πρόσωπο. Το μωρό της πρέπει να είναι σε θέση να νιώσει τη ζεστασιά του δέρματος και της αναπνοής της, να γεύεται και να βλέπει. Αυτό έχει ζωτική σημασία. Το ζωντανό σώμα της μητέρας πρέπει να είναι άμεσα προσιτό. ...Εδώ συναντιούνται η ψυχολογική και η φυσική φροντίδα. ...αν με φυσική φροντίδα εννοούμε την κατάλληλη τροφή, στην κατάλληλη θερμοκρασία και στην κατάλληλη στιγμή (εννοώ, κατάλληλη για το βρέφος), τότε αυτό είναι ταυτόχρονα ψυχολογική φροντίδα.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 101-103

⁵⁰⁷ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 59-60

⁵⁰⁸ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 29.

καθώς θα εξελίσσεται σε παιδί, έφηβο και ενήλικο –σε όλη του τη ζωή δηλαδή: «...ισχύει πάντοτε η εξής αρχή: η συναισθηματική ανάπτυξη του βρέφους κατά την πρώιμη φάση, εξελίσσεται καλά μόνο αν θεμελιωθεί στη σχέση μ' ένα και μόνο πρόσωπο, που, ιδανικά, θα πρέπει να είναι η μητέρα. Ποιος άλλος άλλωστε μπορεί να νιώθει και ταυτόχρονα να παρέχει ό,τι έχει ανάγκη το βρέφος;»⁵⁰⁹

Ειδικά η πρώτη πενταετία ζωής κάθε ανθρώπου, παρ' ότι έχει εξελικτική πορεία, και μάλιστα αλματώδη, αποτελεί ουσιαστικά μια ενότητα για τη ζωή του κάθε ανθρώπου, η οποία τελικά καθρεφτίζεται συνολικά στην ενήλικη συμπεριφορά του. Στην ηλικία αυτή μπορεί μεν να φαίνονται δραματικές αλλαγές στη δράση και την ανάπτυξη του βρέφους/νηπίου, όμως «είναι αναγκαίο να έχουμε πάντα κατά νου το **αναπτυσσόμενο παιδί. ...Η συναισθηματική ηλικία των παιδιών παρουσιάζει διακυμάνσεις προς τα εμπρός ή προς τα πίσω.**»⁵¹⁰

Στη βρεφική ηλικία βιώνονται πολύ έντονα τα συναισθήματα: ο πόνος⁵¹¹, η οργή⁵¹², η θλίψη και η ικανοποίηση⁵¹³ στα βρέφη υπάρχουν στο μέγιστο βαθμό, και το μωρό μαθαίνει μαζί, και από τη μητέρα να τα αντιμετωπίζει και να τα χειρίζεται, ώστε να μην το κατακλύζουν, αλλά να 'επιβιώνει' από αυτά. Ιδιαίτερα η διαχείριση του *θυμού* και της *θλίψης* είναι θεμελιώδεις λειτουργίες του μωρού για την αντίληψη του εαυτού του και τη θέση του σε σχέση με τον κόσμο: το οργισμένο κλάμα δείχνει την πίστη του στη μητέρα και στη θέλησή της να αλλάξει τις δυσμενείς συνθήκες⁵¹⁴, ενώ η επιβίωσή της από την οργή του μωρού, τού δείχνει το δρόμο για να αρχίσει να ξεχωρίζει την εσωτερική του πραγματικότητα από την εξωτερική, αφού «...η εμπειρία αυτή ενισχύει σημαντικά την ικανότητά του να αντιληφθεί πως ό,τι νιώθει σαν αληθινό δεν είναι υποχρεωτικά πραγματικό και πως η φαντασία και το γεγονός, αν και τα δύο σημαντικά, διαφέρουν μεταξύ τους.»⁵¹⁵.

⁵⁰⁹ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 105

⁵¹⁰ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 207

⁵¹¹ «Ένα είδος πόνου λέγεται πείνα. Νομίζω πώς η πείνα φαίνεται σαν πόνος στο βρέφος. ...Το κλάμα που προκαλεί ο φόβος έχει σα βάση τον πόνο και γι' αυτό το κλάμα ακούγεται το ίδιο και στις δύο περιπτώσεις' αλλά πρόκειται για τον πόνο που επανέρχεται στη μνήμη κι αναμένεται να επαναληφθεί.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 69-70

⁵¹² «... όταν είναι θυμωμένο δε ν ι ώ θ ε ι ακίνδυνο κι αβλαβές. ...Για μερικά λεπτά επιδιώκει πραγματικά να καταστρέψει ή τουλάχιστο ν' αναστατώσει τους πάντες και τα πάντα και δε νοιάζεται καθόλου αν καταστρέψει και τον εαυτό του.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 70-71

⁵¹³ «Πρέπει να αναγνωρίσουμε πώς η ευχαρίστηση υπάρχει στο κλάμα, όπως υπάρχει και στην εξάσκηση κάθε σωματικής λειτουργίας' ...οι στριγκλιές και οι κραυγές κι όλα τα είδη του κλάματος γίνονται οπωσδήποτε συναρπαστικά. ...το κλάμα έχει καθησυχαστική λειτουργία σε στιγμές δυσκολίας.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 67-68.

⁵¹⁴ «Το οργισμένο κλάμα σημαίνει πως το μωρό πιστεύει σε σας. Ελπίζει πως μπορεί να σας αλλάξει. Το βρέφος που έχει χάσει την πίστη του στη μητέρα του, δε θυμώνει, αλλά απλώς σταματάει να θέλει ή κλαίει θλιβερά κι απογοητευμένα, ή πάλι αρχίζει να χτυπά το κεφάλι του στο μαξιλάρι, στον τοίχο ή στο πάτωμα, ή καταφεύγει σ' αυτά που μπορεί να κάνει με το σώμα του.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 70

⁵¹⁵ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 71

Η θλίψη, από την άλλη, είναι αυτή που εκφράζει την ευθύνη που αρχίζει να νιώθει το μωρό απέναντι στο περιβάλλον του⁵¹⁶, η πρώτη 'συγγνώμη' και το πρώτο 'ευχαριστώ' που απευθύνει⁵¹⁷. Τέλος, ο Winnicot αναφέρει, χωρίς να το παρουσιάζει εξίσου αναλυτικά (αλλά, σε κάθε περίπτωση, το περιγράφει πολύ ξεκάθαρα) και το συναίσθημα της απόγνωσης και της απελπισίας, ως ακραία έκφραση της απώλειας στο παιδί κάθε ελπίδας για σχέση με κάποιον που το φροντίζει⁵¹⁸.

Πρώτη πενταετία (συνολική αντίληψη της σχέσης⁵¹⁹): ο Winnicot για αυτό το διάστημα ειδικά παρουσιάζει τα βασικά στοιχεία ανάπτυξης, που είναι πανανθρώπινες ανάγκες και σημεία εξέλιξης⁵²⁰. Παρουσιάζονται με αντίστροφη χρονολογική σειρά:

1. *Η τριγωνική σχέση (σχηματίζεται στα πλαίσια της οικογένειας)*
2. *Η σχέση δύο προσώπων (η μητέρα παρουσιάζει τον κόσμο στο παιδί)*
3. *Η μητέρα στηρίζει τη συνοχή του νηπίου στη φάση που είναι ακόμα ασυγκρότητο (αντιμετωπίζει το νήπιο σαν ολοκληρωμένο άτομο προτού το ίδιο νιώσει ολοκληρωμένο).*
4. *Η έκφραση της μητρικής αγάπης με τη μορφή φυσικής φροντίδας (τεχνικές μητρικής φροντίδας).*⁵²¹

Αναλυτικότερα για το κάθε στάδιο, ακολουθώντας την εξέλιξη του μωρού σε νήπιο αυτή τη φορά, αναφέρει πως στη χαραυγή της ζωής τα πάντα για το βρέφος εξαρτώνται από τη μητέρα. Η ίδια του η ύπαρξη, σωματικά και συνειδησιακά είναι –κυριολεκτικά– στα χέρια της. Η αγάπη⁵²² που είναι η πρώτη, η βασική του ανάγκη, του δίνεται με φυσικούς όρους, με τη σωματική του φροντίδα: «*Εκφράζοντας ... την αγάπη της με όρους φυσικής (σωματικής) φροντίδας και προσφέροντας του φυσικές ικανοποιήσεις, βοηθάει την 'ψυχή' του βρέφους ν' αρχίσει να ζει στο σώμα του βρέφους.*»⁵²³. Η μητέρα είναι αυτή που παρουσιάζει τον

⁵¹⁶ «Όταν το βρέφος σας φτάνει να κλαίει από θλίψη, τότε μπορείτε να συμπεράνετε πως τα συναισθήματά του έχουν αναπτυχθεί σημαντικά. ... υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην οργή και στην θλίψη, γιατί ενώ η οργή είναι μια, λίγο πολύ, άμεση αντίδραση στη ματαιώση (frustration), η θλίψη προϋποθέτει περίπλοκες καταστάσεις που συμβαίνουν στο μυαλό του παιδιού...», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 73 και «... το λυπημένο κλάμα είναι κάτι πολύ περίπλοκο κι αποτελεί ένδειξη πώς το παιδί σας ... Αντί να αντιδρά απλώς στις περιστάσεις, αρχίζει να νιώθει υπεύθυνο γι' αυτές. Το πρόβλημα είναι πως αρχίζει να νιώθει ολοκληρωτικά υπεύθυνο για ό,τι συμβαίνει στο ίδιο και για τους εξωτερικούς παράγοντες της ζωής του. Βαθμιαία μόνο αρχίζει να ξεχωρίζει αυτό για το οποίο είναι υπεύθυνο, από όλα όσα νιώθει υπεύθυνο.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 75

⁵¹⁷ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 76

⁵¹⁸ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 77

⁵¹⁹ «...κάθε παιδάκι τεσσάρων χρονών είναι ταυτόχρονα και τριών και δύο και ενός, καθώς και βρέφος στη βάση του απογαλακτισμού, ή ένα νεογέννητο, ή ακόμα ένα ενδομήτριο βρέφος.» Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 207

⁵²⁰ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 213

⁵²¹ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 210

⁵²² «...μόνο κάποιος που αγαπά το βρέφος μπορεί να κάνει τις αναγκαίες προσαρμογές στις ανάγκες του και μόνο κάποιος που αγαπά το βρέφος μπορεί να κλιμακώνει βαθμιαία μια αποτυχία προσαρμογής ανάλογα με την ανάπτυξη της ικανότητας του παιδιού και να χρησιμοποιήσει θετικά μια αποτυχία.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 212-213

⁵²³ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 212

κόσμο στο παιδί σε δόσεις ανάλογες με τις δυνατότητές του, ξεκινώντας από τον ίδιο του τον εαυτό. Το πόσο μεγάλη σημασία έχει αυτή η μητρική λειτουργία είναι ολοφάνερη στην έλλειψή της⁵²⁴. Λέγοντας ότι ακόμα και για να γνωρίσει τον ίδιο του τον εαυτό το βρέφος χρειάζεται τη μητέρα κυριολεκτούμε: «*Η μητέρα, αν χρειαστεί, μπορεί να φέρει στο νου της όλα τα συμβάντα της μέρας και να στοχαστεί το νόημα που είχαν για το νήπιο. Η μητέρα καταλαβαίνει. Βλέπει το παιδί της σαν άνθρωπο σε μια φάση που το νήπιο είναι ανίκανο να νιώσει απαρτιωμένο.*»⁵²⁵. Έτσι, μέσα από αυτή τη σχέση, που αρχικά είναι πιο πολύ εξάρτηση και βαθμιαία διαμορφώνεται σε σχέση δύο προσώπων, το παιδί αναπτύσσει την προσωπικότητά του, γίνεται μια ανθρώπινη ολότητα⁵²⁶, ένας ολοκληρωμένος άνθρωπος, ικανός να σχετιστεί πλέον με άλλους ανθρώπους⁵²⁷, αρχής γενομένης με τον πατέρα του, τα αδέρφια του και σταδιακά το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία συσχετισμού έχει το παιχνίδι: «*Το παιχνίδι είναι ιδιαίτερα σημαντικό στην περίπτωση μας, γιατί είναι ταυτόχρονα πραγματικότητα και όνειρο. Οι εμπειρίες του παιχνιδιού αφήνουν περιθώρια για κάθε είδους έντονα αισθήματα, που διαφορετικά θα έμεναν εγκλωβισμένα*»⁵²⁸.

Κάποιες φορές παρατηρείται στο παιδί που μεγαλώνει συμπεριφορά που είχε σε μικρότερη ηλικία. Αυτό για τον Winnicot είναι δείγμα της ανάγκης του να επιλύσει ή να κατακτήσει κάποιο στοιχείο της ανάπτυξης του που έχει σχέση με την προηγούμενη ηλικία, στην οποία 'επιστρέφει'⁵²⁹.

Είναι προφανής η θεμελιώδης σημασία που δίνει ο Winnicot στη σχέση μητέρας – μωρού για το σύνολο της ζωής, τονίζοντας ότι σε αυτό περιλαμβάνεται και η ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη. Δεν νοείται καν οποιουδήποτε είδους αναπτυξιακή πορεία χωρίς τη συμμετοχή μητρικής φροντίδας.

Στο κείμενο *Περί παιδων ανατροφής* του Χρυσοστόμου βρίσκουμε την άποψη πόσο εύπλαστα θεωρεί τα παιδιά από τους γονείς, ειδικά στην ελαχιστοποίηση των ελαττωμάτων τους' ακόμα και στο σημείο που αναφέρει το *από φύσεως ελάττωμα* παρουσιάζει τους γονείς σε απόλυτη ευχέρεια διάπλασης των παιδιών τους⁵³⁰, ένα σημείο στο οποίο επανέρχεται στο κλείσιμο της ομιλίας του, μιλώντας για το βαθμό που επηρεάζονται τα παιδιά από τις κρίσεις του πατέρα⁵³¹.

⁵²⁴ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 212

⁵²⁵ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 211-212

⁵²⁶ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 211

⁵²⁷ «Βαθμιαία το νήπιο γίνεται πρόσωπο ικανό ν' αγαπήσει άλλα πρόσωπα και να νιώσει πως αγαπιέται σαν πρόσωπο.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 113

⁵²⁸ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 210

⁵²⁹ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 115

⁵³⁰ *Περί Παίδων Ανατροφής*, κεφ. 22

⁵³¹ Αυτοθί, κεφ. 84

Ένας άλλος ερευνητής, ο John Bowlby, ο οποίος βασίζεται στη θεωρία της M. Klein, συμφωνεί για τη σπουδαιότητα της σχέσης μητέρας-παιδιού, την οποία και αναλύει πολύ διεξοδικά, αλλά μεταθέτει το κέντρο βάρους της από το τάϊσμα, δηλαδή το θηλασμό, που αποτέλεσε το επίκεντρο της ψυχαναλυτικής θεωρίας⁵³², στην προσφορά προστασίας⁵³³, την οποία θεωρεί διά βίου ανάγκη⁵³⁴, κάθε άλλο παρά κατακριτέα⁵³⁵, και δίνει μεγάλη σημασία στις έννοιες οικείο-ξένο, καθώς «οποιαδήποτε κατάσταση γίνεται οικεία αντιμετωπίζεται σαν να παρέχει ασφάλεια, ενώ οποιαδήποτε άλλη κατάσταση αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα»⁵³⁶.

Επίσης, διαφοροποιείται και σε κάποια άλλα βασικά στοιχεία από αυτήν, όπως λέει κι ο ίδιος: «Οι διαφορές που προκύπτουν αφορούν στα γεγονότα που θεωρούνται σημαντικά, στην ηλικία στην οποία έλαβαν χώρα, στη φύση και στην προέλευση του άγχους και της επιθετικότητας. ...Εκείνο που πιστεύω είναι ότι η απώλεια δεν αφορά το στήθος της μητέρας αλλά την ίδια τη μητέρα (και καμιά φορά τον πατέρα) και ότι η ευαίσθητη περίοδος δεν περιορίζεται στον πρώτο χρόνο της ζωής, αλλά επεκτείνεται σε αρκετά χρόνια της παιδικής ηλικίας (όπως ισχυρίστηκε ο Freud το 1938). Η απώλεια ενός γονιού δε φέρνει στην επιφάνεια μόνο το άγχος και τη θλίψη του πρώτου αποχωρισμού αλλά και τις διαδικασίες του πένθους όπου η επιθετικότητα, με την οποία επιχειρείται η επανασύνδεση, παίζει σημαντικό ρόλο.»⁵³⁷

Τη θεωρία της προσκόλλησης ανέπτυξε ο John Bowlby χρησιμοποιώντας τον όρο **συμπεριφορά δεσμού**, την οποία ορίζει ως εξής: «συμπεριφορά δεσμού θεωρείται κάθε τύπος συμπεριφοράς που έχει ως αποτέλεσμα το άτομο να αποκτά ή να διατηρεί την αμεσότητα με κάποιο άλλο άτομο το οποίο έχει επιλέξει και προτιμά και που συνήθως θεωρεί ισχυρότερο ή / και σοφότερο. Αν και είναι εμφανής στην παιδική κυρίως ηλικία, η συμπεριφορά δεσμού χαρακτηρίζει το ανθρώπινο είδος από τη γέννηση μέχρι το θάνατο. ... Η ενεργοποίηση των ιδιαίτερων προτύπων της συμπεριφοράς δεσμού που εμφανίζει ένα άτομο οφείλεται αφενός στην ηλικία, στο φύλο και στις συνθήκες και αφετέρου στις εμπειρίες που είχε με τα άτομα με τα οποία ανέπτυξε δεσμό στα πρώτα χρόνια της ζωής του.»⁵³⁸ Όπως φαίνεται και από τα παραπάνω, ο Bowlby δεν θεωρεί ως έκφραση 'νηπιακής ανάγκης' την συμπεριφορά δεσμού, αλλά μια βασική ανθρώπινη ανάγκη ταιριαστή σε κάθε

⁵³² Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ.168

⁵³³ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ.168

⁵³⁴ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 184

⁵³⁵ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ.187

⁵³⁶ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 167

⁵³⁷ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 99-100

ηλικία⁵³⁹. Διαπιστώνει πάνω από έναν τύπο συμπεριφοράς δεσμού: «μεταξύ του ενός ή και των δύο γονιών με το βλαστό τους, καθώς και ...ανάμεσα σε ενήλικους ετερόφυλους. ...ο πρώτος και διαρκέστερος δεσμός είναι συνήθως αυτός ανάμεσα στη μητέρα και στο παιδί, ένας δεσμός ο οποίος συχνά διατηρείται και στην ενήλικη ζωή»⁵⁴⁰. Επίσης, ανάλογα με τις συνθήκες χρησιμοποιεί τον όρο με θετική ή αρνητική χροιά.

Παράλληλα, ο J. Bowlby εισάγει νέους όρους, καθώς θεωρεί ότι είναι ακριβέστεροι στην περιγραφή του δυναμικού της ψυχής και των σχέσεων:

- προτιμά αντί για τους όρους «εξάρτηση⁵⁴¹» και «ανεξαρτησία», που έχουν μειωτική χροιά για τη σχέση⁵⁴², να μιλά για «συναισθηματική πρόσδεση, εμπιστοσύνη και αυτοπεποίθηση», καθώς έχουν τη βασική διαφορά όχι απλώς να είναι «έννοιες συμβατές αλλά αλληλοσυμπληρούμενες» αλλά και να προϋποθέτουν σχέση με κάποιο πρόσωπο αγαπητό⁵⁴³.
- προτιμά να μην περιγράφει ως «εσωτερικό αντικείμενο⁵⁴⁴», καλό ή κακό, όσα κρύβει ο άνθρωπος στην ψυχή του, αλλά ως «ένα ή περισσότερα λειτουργικά⁵⁴⁵ μοντέλα που αντιπροσωπεύουν βασικά χαρακτηριστικά του γύρω κόσμου αλλά και του εαυτού ως μέρους αυτού του κόσμου.»⁵⁴⁶

Μιλώντας για προσκόλληση /συμπεριφορά δεσμού διακρίνει τρεις διαδοχικές φάσεις:

- από τη γέννηση μέχρι τους 6 μήνες, που το βρέφος «μαθαίνει να αναγνωρίζει τη μορφή της μητέρας και αναπτύσσει έντονη επιθυμία να είναι κοντά της»,
- από τους 6 μήνες μέχρι τους 12 που δείχνει ξεκάθαρα την προτίμησή του σε αυτήν,

⁵³⁸ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 184

⁵³⁹ «...η τάση, σε λογικό βαθμό έντασης, να δείχνουμε μια τέτοια συμπεριφορά δεσμού είναι υγιές χαρακτηριστικό και κατά κανένα τρόπο παιδαριώδες», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 168

⁵⁴⁰ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 107

⁵⁴¹ «Πρέπει να σημειώσουμε ότι η έννοια του συναισθηματικού δεσμού διαφέρει πολύ από την έννοια της εξάρτησης. Για παράδειγμα, η εξάρτηση δε συνδέεται ιδιαίτερα με τη διατήρηση της προσέγγισης, δεν απευθύνεται σε συγκεκριμένο άτομο, δε συνεπάγεται διαρκή δεσμό ούτε συνδέεται απαραίτητα με έντονο συναίσθημα. Καμία βιολογική λειτουργία δεν αποδίδεται σε αυτήν. Επιπλέον, η έννοια της εξάρτησης αξιολογείται εντελώς διαφορετικά από την έννοια του δεσμού. Ενώ ο χαρακτηρισμός ενός ατόμου ως εξαρτημένου είναι υποτιμητικός, η περιγραφή του ως συναισθηματικά συνδεδεμένου με κάποιον άλλο μπορεί να θεωρηθεί έκφραση επιδοκμασίας», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 187

⁵⁴² Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ.168-169

⁵⁴³ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ.169

⁵⁴⁴ «... Κάτι τέτοιο υπονοεί μια σχέση με κάτι αδρανές, ενώ ένα ανθρώπινο πλάσμα παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της σχέσης. ...άλλαξα τη λέξη και αναφέρομαι στο 'αγαπημένο πρόσωπο' ή στο 'χαμένο πρόσωπο' αντί για το 'αγαπημένο αντικείμενο' ή 'χαμένο αντικείμενο', Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σημείωση 4, σελ. 104

⁵⁴⁵ Αναφέρονται επίσης και ως «εσωτερικά αναπαραστασιακά μοντέλα», βλ. Κουφογιάννη, Π., *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, σελ. 77

⁵⁴⁶ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ.169

(κάτι που διαρκεί μέχρι και το τέλος του τρίτου χρόνου) σημάδι πως το παιδί είναι «στενά συνδεδεμένο με τη μητέρα, πράγμα που σημαίνει ότι είναι ευχαριστημένο με τη συντροφιά της και στενοχωρημένο με την απουσία της».

➤ από τον πρώτο χρόνο και μετά ο δεσμός επεκτείνεται και σε άλλα πρόσωπα, όπως ο πατέρας ή η γιαγιά, τα οποία βεβαίως δεν παίρνουν τη θέση της μητέρας.

➤ Το επόμενο διάστημα, μετά τα 3 χρόνια, η έκφραση της συμπεριφοράς δεσμού γίνεται ηπιότερη⁵⁴⁷.

Ως προϋπόθεση της δημιουργίας δεσμού θέτει την ικανότητα αναγνώρισης ατόμων⁵⁴⁸, και περιγράφει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά ως βασικά:

❖ την **εξειδίκευση**, με την έννοια ότι «η συμπεριφορά δεσμού απευθύνεται προς ένα ή λίγα συγκεκριμένα άτομα, συνήθως με ξεκάθαρη σειρά προτίμησης»⁵⁴⁹,

❖ τη **διάρκεια**, καθώς «ένας δεσμός διαρκεί συνήθως για ένα μεγάλο μέρος του κύκλου της ζωής»⁵⁵⁰ ειδικά οι πρώτοι δεσμοί,

❖ τη **συμμετοχή του συναισθήματος**, καθώς «πολλά από τα πιο έντονα ανθρώπινα συναισθήματα εμφανίζονται στη διάρκεια της μορφοποίησης, της διατήρησης, της διακοπής και της ανανέωσης των συναισθηματικών δεσμών»⁵⁵¹ συμπεριλαμβάνοντας και το συναίσθημα της επιθετικότητας, που ο ρόλος και η θέση της στους συναισθηματικούς δεσμούς είναι αυτός της υπεράσπισής τους: «Οποιαδήποτε προσπάθεια τρίτου να χωρίσει το ζευγάρι αντιμετωπίζεται με σθεναρή αντίσταση... Η επιθετικότητα μπορεί να πάρει μορφή επίθεσης και τρομοκράτησης του παρείσακτου και έπειτα τιμωρίας του / της άπιστου συζύγου ή άτακτου παιδιού.»⁵⁵²,

❖ την **οντογένεση**, καθώς η συμπεριφορά δεσμού αναπτύσσεται στην αρχή της ζωής⁵⁵³,

❖ τη **μάθηση**,

❖ την **οργάνωση**, ειδικά μετά το πρώτο έτος, εκλεπτυσμένων συστημάτων συμπεριφοράς «τα οποία ενσωματώνουν αντιπροσωπευτικά μοντέλα του περιβάλλοντος και του εαυτού», και τα οποία ενεργοποιούνται από το άγνωστο κι ό,τι

⁵⁴⁷ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 78-79

⁵⁴⁸ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 108

⁵⁴⁹ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 185

⁵⁵⁰ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 185

⁵⁵¹ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 109

⁵⁵² Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 108

⁵⁵³ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 186

προκαλεί φόβο, και καταπαύουν από την παρουσία της μητέρας και την ευτυχή αλληλεπίδραση μαζί της⁵⁵⁴,

❖ και τέλος τη **βιολογική λειτουργία**, με την έννοια ότι και στα μικρά, σχεδόν όλων των θηλαστικών ειδών, η συμπεριφορά δεσμού έχει αξία για την επιβίωση και την προστασία (κυρίως από αρπακτικά)⁵⁵⁵, που στην ανθρώπινη περίπτωση αντιστοιχούν στους γενικότερους κινδύνους και απειλές.

Έννοια-κλειδί για την υγιή ψυχολογική ανάπτυξη είναι ο όρος της **‘ασφαλούς βάσης’** που προσφέρεται από το πρόσωπο δεσμού, ανεξάρτητα από την ηλικία που αναφερόμαστε⁵⁵⁶. Στη λειτουργία της προσωπικότητας βρίσκουμε τόσο εξωτερικές / περιβαλλοντικές⁵⁵⁷ όσο και εσωτερικές / οργανισμικές⁵⁵⁸ επιδράσεις (για τον Bowlby σπουδαιότερες για την ψυχολογική ανάπτυξη είναι οι εσωτερικές αντιδράσεις, περισσότερο από τα εξωτερικά ερεθίσματα αυτά καθ’ εαυτά⁵⁵⁹), που τελικά οδηγούν στη δημιουργία προτύπων μέσα από την αλληλεπίδρασή τους⁵⁶⁰, τα οποία προσδιορίζουν τις διαπροσωπικές του σχέσεις, μια από τις οποίες είναι και η σχέση του με το Θεό, την οποία προσπαθούμε να διερευνήσουμε εδώ. Χαρακτηριστικά για το μηχανισμό της λειτουργίας των προτύπων ο Bowlby γράφει: *«...τα είδη εμπειρίας που δοκίμασε ένα άτομο, ιδιαίτερα στη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό αφενός το κατά πόσο αναμένει ή όχι να βρει μια ασφαλή προσωπική βάση, αφετέρου το βαθμό ικανότητας που διαθέτει για να δημιουργήσει και να διατηρήσει μια αμοιβαία ικανοποιητική σχέση όταν δοθεί η ευκαιρία. Από την άλλη μεριά, η φύση των προσδοκιών που έχει ένα άτομο και ο βαθμός της ικανότητας που διαθέτει παίζουν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό τόσο του*

⁵⁵⁴ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 186

⁵⁵⁵ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 187

⁵⁵⁶ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 152-153

⁵⁵⁷ «παρουσία ή απουσία, μερική ή πλήρης, μιας έμπιστης μορφής πρόθυμης και ικανής να προσφέρει το είδος της ασφαλούς βάσης που απαιτείται σε κάθε φάση του κύκλου της ζωής.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 153

⁵⁵⁸ «Το δεύτερο σύνολο αφορά στη σχετική ικανότητα ή ανικανότητα του ατόμου να αναγνωρίζει, πρώτον, ότι ένα άλλο πρόσωπο είναι έμπιστο και πρόθυμο να προσφέρει μια βάση και, δεύτερον, αφού το αναγνωρίσει, να συνεργαστεί μαζί του με τρόπο που θα αναπτυχθεί αμοιβαία ανταποδοτική σχέση.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 153

⁵⁵⁹ «Το πρόβλημα είναι να καταλάβουμε γιατί ένα άτομο μεγαλώνει χωρίς μεγάλες δυσκολίες, όσον αφορά στις ενορμήσεις του, ενώ ένα άλλο τυραννιέται από αυτές. ...Εκείνο που έχει σημασία όσον αφορά στο εξωτερικό περιβάλλον είναι ο βαθμός στον οποίο οι ματαιώσεις και άλλες επιδράσεις που δημιουργεί οδηγούν στην ανάπτυξη ενδοψυχικής σύγκρουσης σε ένταση και μορφή που ο ανώριμος ψυχικός μηχανισμός του βρέφους και του μικρού παιδιού αδυνατούν να ρυθμίσουν ικανοποιητικά.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 47-48

⁵⁶⁰ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 153

είδους των ανθρώπων με τους οποίους θα συνάψει σχέσεις, όσο και στο πώς αυτοί θα του συμπεριφερθούν»⁵⁶¹

Η περιγραφή του Bowlby για άτομα με **υγιή προσωπικότητα** περιλαμβάνει χαρακτηριστικά όπως η «*η ικανότητα να βασίζεται με εμπιστοσύνη στους άλλους, αλλά και να γνωρίζει σε ποιους θα πρέπει να βασιστεί όταν το απαιτούν οι περιστάσεις. Ένα υγιές άτομο έχει την ικανότητα να εναλλάσσει ρόλους όταν η κατάσταση αλλάζει*»⁵⁶² σε αντίθεση με τη διαταραγμένη λειτουργία προσωπικότητας⁵⁶³ που λείπουν αυτές οι ικανότητες. Παράλληλα, στα διαταραγμένα άτομα παρατηρείται η διατήρηση περισσότερων του ενός λειτουργικών μοντέλων για τον εαυτό τους και τη ζωή τους γενικότερα, πράγμα που δημιουργεί προβλήματα αφού «*αυτά τα πολλαπλά μοντέλα είναι συχνά ασυμβίβαστα μεταξύ τους και λίγο πολύ ασυνείδητα*»⁵⁶⁴. Μεγάλη σημασία για την υγιή ανάπτυξη των ικανοτήτων αυτών έχει η σταθερή οικογενειακή βάση, με την οποία οι δεσμοί παραμένουν σε όλες τις φάσεις της ζωής, όπως φαίνεται από έρευνες⁵⁶⁵.

Για το πεδίο ενδιαφέροντος της συγκεκριμένης εργασίας το πρόσωπο δεσμού που παρέχει την ασφαλή βάση είναι η μητέρα και η ηλικία η βρεφική-νηπιακή. Έρευνες⁵⁶⁶ αναφορικά με τη σχέση της μητρικής φροντίδας κατά τον πρώτο χρόνο ζωής του βρέφους και την αντιστοιχία της με τη συμπεριφορά του παιδιού, έδειξαν ότι «*η αυτοπεποίθηση αναπτύσσεται παράλληλα με την εμπιστοσύνη προς το γονιό, ο οποίος παρέχει στο παιδί μια ασφαλή βάση για εξερεύνηση*»⁵⁶⁷.

⁵⁶¹ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 153-154

⁵⁶² Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 154

⁵⁶³ «Αυτή η αδυναμία μπορεί να είναι οποιουδήποτε βαθμού και να πάρει πολλές μορφές. Περιλαμβάνει αγχώδη προσκόλληση, υπερβολικές ή πολύ έντονες για την ηλικία και την κατάσταση απαιτήσεις, έλλειψη αποδοχής τους και προκλητική ανεξαρτησία», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 154

⁵⁶⁴ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 170

⁵⁶⁵ «...μεγάλωσαν σε στενά δεμένες οικογένειες με γονείς που, όπως φαίνεται, υπήρξαν υποστηρικτικοί και ενθαρρυντικοί, ...η οικογένεια ήταν και παραμένει ένα κομμάτι σταθερού κοινωνικού δικτύου μέσα στο οποίο το παιδί που μεγαλώνει είναι ευπρόσδεκτο και μπορεί να συναναστρέφεται με άλλους ενήλικες και συνομήλικους που του είναι γνωστοί από τα πρώτα χρόνια της ζωής του.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 157, πρβλ. και σελ. 157-159 για έρευνες.

⁵⁶⁶ Βλ. αναφορά στο ερευνητικό έργο των Ainsworth, Bell, στην Ουγκάντα και τη Βαλτιμόρη, καθώς και του Baumrind στο Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 160-166

⁵⁶⁷ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 166

Μεγάλη έμφαση δίνεται από τον J. Bowlby στις συνέπειες⁵⁶⁸ που έχει ένα βίωμα, κατά το οποίο δεν παρέχεται από τη μητέρα η ασφαλής βάση⁵⁶⁹ στο παιδί στην παιδική ηλικία, για τη συνολική προσωπικότητα και ψυχική υγεία του παιδιού⁵⁷⁰. Η σχέση ανάμεσα στη γονεϊκή φροντίδα και την ικανότητα του ατόμου να έχει κατ' αρχήν διαπροσωπικές σχέσεις⁵⁷¹ στη μετέπειτα ζωή του και γενικότερα υγιή ψυχική ζωή είναι για τον Bowlby άρρηκτη. Ειδικό βάρος δίνει και πάλι στη μητρική φροντίδα και παρουσία: «...έχουν συγκεντρωθεί αρκετές αποδείξεις για την **αιτιακή** σχέση ανάμεσα στην απώλεια της μητρικής φροντίδας στα πρώτα χρόνια και την ανάπτυξη διαταραγμένης προσωπικότητας (Bowlby 1951), πολλές κοινές παρεκκλίσεις φαίνεται να ακολουθούν μια τέτοια εμπειρία – από τη δημιουργία χαρακτήρα παραπτωματικότητας μέχρι προσωπικότητα με τάση για κατάσταση άγχους και κατάθλιπτική νόσο⁵⁷²».

Επίσης, μεγάλη σημασία δίνεται στο χρόνο απώλειας αυτής της φροντίδας, αφού θεωρείται ότι μια τέτοια εμπειρία στα νηπιακά χρόνια είναι κρίσιμη για την εξέλιξη του παιδιού: «...Εκείνο όμως που φαίνεται βέβαιο είναι ότι η επίσπευση της εμφάνισης των αμυντικών διαδικασιών, απώθησης ή διχασμού [του εγώ] που έχουν ως αποτέλεσμα την καθήλωση, είναι πιο γρήγορη στην παιδική ηλικία από ότι στα χρόνια της ωριμότητας⁵⁷³».

Αναλυτικότερα για τα είδη 'λανθασμένης' αντιμετώπισης από τους γονείς που μπορούν να 'πυροδοτήσουν' διαταραχές⁵⁷⁴ στην προσωπικότητα των παιδιών αναφέρει:

⁵⁶⁸ «...σε όλες τις οικείες καταστάσεις ο φόβος και το άγχος μειώνονται πολύ με την απλή παρουσία έμπιστου συντρόφου. ...η προσεγγισιμότητα των γονιών και η προθυμία τους για ανταπόκριση προσφέρουν στο νήπιο, στο παιδί, στον έφηβο και στο νεαρό ενήλικα τις συνθήκες μέσα στις οποίες αισθάνονται ασφαλείς και μια βάση από την οποία θα αντλήσουν την εμπιστοσύνη για εξερεύνηση.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 178

⁵⁶⁹ «...όταν η μητέρα είναι παρούσα ή είναι γνωστό που βρίσκεται και εμφανίζεται πρόθυμη να κάνει ένα φιλικό διάλογο, το παιδί παύει να εμφανίζει συμπεριφορά δεσμού κι αρχίζει να εξερευνά το περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή η μητέρα μπορεί να θεωρηθεί ότι παρέχει στο παιδί μια ασφαλή βάση, από την οποία το παιδί αρχίζει την εξερεύνηση και στην οποία θα επιστρέψει όταν κουραστεί ή αισθανθεί φόβο. Αργότερα, στην υπόλοιπη ζωή του, ένα τέτοιο άτομο θα διατηρήσει πιθανότατα το ίδιο πρότυπο συμπεριφοράς. Θα μπορεί να απομακρύνεται από αυτούς που αγαπά για όλο και μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, διατηρώντας όμως πάντοτε επαφή μαζί τους, και αργά ή γρήγορα θα επιστρέφει.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 188

⁵⁷⁰ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 189

⁵⁷¹ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 192 και «Όσοι υποφέρουν από ψυχιατρικές διαταραχές, ψυχονευρωσικοί, ψυχοπαθητικοί ή ψυχωσικοί, εμφανίζουν πάντοτε αδυναμία να συνάψουν συναισθηματικό δεσμό, μια αδυναμία που συχνά είναι σε μεγάλη ένταση και διάρκεια. Αν και σε μερικές περιπτώσεις αυτή η αδυναμία είναι δευτερογενής άλλων μεταβολών, σε πολλές περιπτώσεις είναι πρωτογενής και προήλθε από στρεβλωμένη ανάπτυξη στη διάρκεια της παιδικής ηλικίας μέσα σε ένα άτυχο οικογενειακό περιβάλλον. Αν και η διακοπή του δεσμού ενός παιδιού με τους γονείς του δεν είναι η μόνη μορφή, δυσμενής φυσικά, που μπορεί να πάρει το περιβάλλον, είναι ωστόσο η πιο έγκυρη μορφή που έχει καταγραφεί για τις επιπτώσεις της οποίας γνωρίζουμε τα περισσότερα.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 111

⁵⁷² Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 77

⁵⁷³ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 93, Πρβλ. σελ. 170 και σελ. 125.

⁵⁷⁴ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 194

«α) Αδυναμία του ενός ή και των δύο γονιών να ανταποκριθούν στη συμπεριφορά του παιδιού για φροντίδα ή ακόμα και ενεργητική μείωση και απόρριψη του παιδιού
β) Διακεκομμένη γονεϊκή φροντίδα, σε κάποια συχνότητα, συμπεριλαμβανομένων περιόδων εισαγωγής σε νοσοκομεία ή ιδρύματα
γ) Επίμονες απειλές των γονιών ότι δεν αγαπούν το παιδί, ως μέσο ελέγχου του παιδιού
δ) Απειλές των γονιών για εγκατάλειψη της οικογένειας, που χρησιμοποιήθηκαν είτε ως μέθοδος πειθαρχίας του παιδιού είτε ως τρόπος πειθαναγκασμού του / της συζύγου
ε) Απειλές του γονιού είτε ότι θα εγκαταλείψει είτε ότι θα σκοτώσει τον άλλο, ή ακόμη απειλή αυτοκτονίας
στ) Δημιουργία συναισθήματος ενοχής στο παιδί, ότι η συμπεριφορά του είναι ή θα είναι υπεύθυνη για την ασθένεια ή το θάνατο του γονιού
ζ) Μερικά από τα άτομα αυτά είχαν εκτεθεί, ή εξακολουθούν να είναι εκτεθειμένα, στην πίεση ενός γονιού, συνήθως της μητέρας, να λειτουργήσουν ως δικό της πρόσωπο συναισθηματικού δεσμού, με αποτέλεσμα την αντιστροφή της φυσιολογικής σχέσης»⁵⁷⁵.

Σε όλες αυτές τις διαφορετικές περιπτώσεις παρέκκλισης της γονεϊκής φροντίδας από τη ζητούμενη η βασική αρνητική συνέπεια για το παιδί είναι η συσσώρευση θυμού, που δεν τολμά να εκφράσει, οδηγώντας το να διαμορφώσει «μια ασυνείδητη μνησικακία, η οποία παραμένει στην ενήλικη ζωή και εκδηλώνεται συνήθως προς κάποιον ασθενέστερο»⁵⁷⁶. Αυτή η συναισθηματική κατάσταση κρύβει μεγάλη ανάγκη για αγάπη και υποστήριξη, που εκφράζεται με συγκεκριμένους τύπους αντίδρασης και διαμόρφωσης συμπεριφοράς: αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές⁵⁷⁷, ή το αντίθετό τους, την παρουσίαση δηλαδή του εαυτού ως παντοδύναμου, είτε μέσω της 'εχθρικής' συμπεριφοράς⁵⁷⁸, είτε με την προσφορά υπερβολικής φροντίδας στους άλλους⁵⁷⁹. Όλες αυτές οι επιλογές αντίδρασης έχουν αντίκτυπο και στην μετέπειτα οικογενειακή ζωή του παιδιού, όταν πια ενηλικιωθεί και είναι στη θέση του / της συζύγου και γονιού, δημιουργώντας προβλήματα και συνεχίζοντας το φαύλο κύκλο⁵⁸⁰, καθώς «...έχει ως αποτέλεσμα την τάση αφομοίωσης οποιουδήποτε νέου

⁵⁷⁵ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 194-195

⁵⁷⁶ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 195

⁵⁷⁷ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 195

⁵⁷⁸ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 195-196

⁵⁷⁹ «Η τυπική παιδική εμπειρία των ατόμων αυτών αφορά στις σχέσεις τους με μια μητέρα η οποία, εξαιτίας κατάθλιψης ή άλλης ανικανότητας, δεν ήταν σε θέση να φροντίζει το παιδί, ενώ ταυτόχρονα επιθυμούσε να τη φροντίζουν και ίσως ακόμη απαιτούσε βοήθεια για τη φροντίδα των μικρότερων παιδιών. Ένα άτομο με τέτοια εμπειρία διαπιστώνει από πολύ μικρή ηλικία ότι μόνο αν το ίδιο προσφέρει φροντίδα έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει συναισθηματικό δεσμό και ότι η μόνη φροντίδα που μπορεί να πάρει είναι η φροντίδα που προέρχεται από τον ίδιο τον εαυτό του.», Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 196-197

⁵⁸⁰ Βλ. αναλυτικά Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 198-200.

προσώπου με το οποίο δημιουργεί δεσμό, όπως τον / την σύζυγο, το παιδί, τον εργοδότη, το θεραπευτή, με το υπάρχον πρότυπο (είτε του γονιού είτε του εαυτού του), και συχνά εξακολουθεί να λειτουργεί με τον τρόπο αυτό παρά τις ενδείξεις ότι το πρότυπο που έχει είναι ακατάλληλο.»⁵⁸¹

Πολύ σημαντικό είναι ότι ο Bowlby παραλληλίζει, μάλλον κατηγοριοποιεί, το άγχος αποχωρισμού ως μια μορφή πένθους, αφού και τα δύο περνούν από τις ίδιες φάσεις⁵⁸²: α) διαμαρτυρίας β) απόγνωσης και γ) «αποδέσμευσης» (detachment), με δύο βασικές διαφορές όμως, ότι η χρονική κλίμακα μετάβασης από τη μια φάση στην άλλη είναι συντεταγμένη στα παιδιά και ότι η «αποδέσμευση» στην παιδική ηλικία εμφανίζεται πρόωρα, επικαλύπτοντας την επιθυμία και το θυμό για το χαμένο πρόσωπο⁵⁸³, πράγμα που σημαίνει πως «στη διάρκεια της 'αποδέσμευσης' οι συναισθηματικές αντιδράσεις, που συνδέουν το παιδί με τη μητέρα και το οδηγούν στην προσπάθεια να την ξαναβρεί, υπόκεινται σε αμυντική διεργασία.»⁵⁸⁴

Οι θεωρίες συμπεριφορά δεσμού και αντικειμενοτρόπων σχέσεων μιλούν και οι δύο⁵⁸⁵ για το αντίκτυπο της μητρικής συμπεριφοράς στη διαμόρφωση της ψυχολογίας του παιδιού, κάτι που φαίνεται κι από το ότι και ο Winnicot αναφέρεται στις ίδιες διεργασίες, παρουσιάζοντάς τες πολύ πιο συνοπτικά μιν, ως προς την ουσία τους όμως σχεδόν πανομοιότυπα. Μιλά για τρεις διαφορετικές, διαδοχικές φάσεις όπου η απουσία της μητέρας έχει αυξανόμενο αντίκτυπο, ανάλογο με το χρονικό διάστημα που διαρκεί, συνδυάζοντας στην ερμηνεία της συμπεριφοράς του παιδιού και τις αντιδράσεις του προς τα μεταβατικά αντικείμενα ή δραστηριότητες⁵⁸⁶. Η σημασία αυτής της ερμηνείας για την παρούσα εργασία είναι μεγάλη, καθώς τα μεταβατικά αντικείμενα που αναφέρει ο Winnicot είναι κατ' ουσίαν η πρώτες σχέσεις του παιδιού με στοιχεία του εξωτερικού κόσμου, οι οποίες όμως βασίζονται στη σχέση του με τη μητέρα του, αφού η εσωτερίκευση της μητρικής στοργής είναι αυτή που θεμελιώνει την εμπιστοσύνη στο μωρό και τη σχέση του

⁵⁸¹ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 200

⁵⁸² Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 81-82

⁵⁸³ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 83-84

⁵⁸⁴ Bowlby, J., *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρ. «Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σελ. 91

⁵⁸⁵ Για αναλυτικότερη παράθεση των ομοιοτήτων και των διαφορών των δύο θεωριών: Nelson, J., M., *Psychology, Religion, and Spirituality*, σελ. 249.

⁵⁸⁶ «... τα μεταβατικά φαινόμενα' χάνουν το νόημά τους και το βρέφος αδυνατεί να τα χρησιμοποιήσει. Αυτό που αντιμετωπίζουμε τώρα είναι ένα βρέφος που έχει ανάγκη από φροντίδα ή τροφή, και πού, αν αφηθεί μόνο του, θα προχωρήσει σε διεγερτικές δραστηριότητες με αισθησιακή ικανοποίηση. **Αυτό που έχει χαθεί, είναι ολόκληρη η ενδιάμεση περιοχή της στοργικής επαφής.** Με την επιστροφή της μητέρας, αν η απουσία της δεν ήταν πολύ μεγάλη, αρχίζει να ξαναδημιουργείται η εσωτερική εκδοχή (παρουσία) της κι αυτό παίρνει χρόνο. ...γίνεται οπωσδήποτε σοβαρότερο, όταν, σε μια μεταγενέστερη φάση, το παιδί νιώθει εγκαταλειμμένο και δεν μπορεί να παίξει και δεν είναι σε θέση να προσφέρει ή να δεχτεί στοργή.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 197-198

και με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία του κόσμου. Ενδιαφέρον έχει η άποψη που υποστηρίζει ο Winnicot ότι οι τάσεις κλοπής σχετίζονται ακριβώς με τον κλονισμό αυτής της σχέσης⁵⁸⁷. Για το διάστημα αυτό, της βρεφικής-νηπιακής ηλικίας ο Winnicot παρατηρεί πώς θεμελιώνεται επίσης και η αίσθηση του καλού και του κακού (ηθική) στο νήπιο⁵⁸⁸, που επίσης σχετίζεται με την εργασία αυτή, αφού το θρησκευτικό συναίσθημα έχει πολύ στενή σχέση με την ηθική ανάπτυξη. Η μητέρα μετριάζει την ορμή της επιθετικότητας του βρέφους με την παρουσία και την φροντίδα της, κάθε φορά που επιβιώνει ήρεμη από τις επιθέσεις του, δημιουργώντας έτσι ένα προστατευτικό πλαίσιο και μια αίσθηση ασφάλειας στο βρέφος απέναντι στον 'κακό του εαυτού', βοηθώντας το έτσι να τον διαχειρίζεται αποτελεσματικά κι όχι να χάνεται στη δίνη των αρνητικών συναισθημάτων του⁵⁸⁹. Ο Winnicot λοιπόν αναγνωρίζει μια έμφυτη ηθική στο βρέφος –άρα σε κάθε άνθρωπο- βίαη και πρωτόγονη, εγωιστική. Η γέφυρα προς τον κόσμο που λέγεται μητέρα είναι ο κρίσιμος παράγοντας για την εξομάλυνσή της: *«Αυτή η βίαη ηθική χρειάζεται εξανθρωπισμό, αλλά δεν πρέπει να παταχθεί –όπως θα έκαναν οποιοδήποτε γονείς που εκτιμούν υπερβολικά την 'τάξη και ασφάλεια'. Η συμμόρφωση παρέχει άμεση ανταμοιβή και οι ενήλικοι πολύ εύκολα παίρνουν τη συμμόρφωση για ωρίμανση.»*⁵⁹⁰. Αυτή η αντίληψη βέβαια βρίσκεται σε αντιδιαμετρική θέση από την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι εικόνα Θεού με χαρίσματα και δωρεές, που τα ενεργοποιεί ή όχι επιλέγοντας ελεύθερα, χωρίς να είναι έρμαιο των ελαττωμάτων του /παθών μέχρι κάποιος να το πιέσει για κάτι καλύτερο. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Winnicot επιφυλάσσει για τη μητέρα το ρόλο που η Ορθόδοξη Ανθρωπολογία αναγνωρίζει στον Θεό όταν δημιούργησε τους πρωτόπλαστους. Στη συνέχεια του παραπάνω συλλογισμού θα μπορούσαμε να πούμε πως και η λέξη εξανθρωπισμός –όπως την χρησιμοποιεί ο Winnicot εδώ- εκφράζεται πληρέστερα και ακριβέστερα με την έννοια του εξαγιασμού, της υπέρβασης δηλαδή των παθών και των περιορισμών που βάζουν στην ανθρώπινη βιοτή, και της υπαρξιακής εκπλήρωσης του ανθρώπου (καθ' ομοίωσιν).

Η σταθερή φροντίδα της μητέρας για το βρέφος, ανεξάρτητα από τις επιθετικές του διαθέσεις, το βοηθά να συνειδητοποιήσει σιγά-σιγά ότι είναι αυτή η ίδια που το φροντίζει

⁵⁸⁷ «Το παιδί που κλέβει είναι ένα βρέφος που αναζητάει τη μητέρα ή το πρόσωπο από το οποίο έχει δικαίωμα να κλέψει», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 189-190

⁵⁸⁸ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 106

⁵⁸⁹ «... η βαθμιαία εδραίωση της ικανότητας του παιδιού να νιώθει το **αίσθημα της ευθύνης**, που στην ουσία είναι ένα αίσθημα ενοχής. ... Το παιδί γίνεται βαθμιαία ικανό να υπομένει το αίσθημα του άγχους (της ενοχής) σχετικά με τα καταστροφικά στοιχεία των ενστικτικών του εμπειριών, γιατί ξέρει πως θα έχει την ευκαιρία να επανορθώσει και ν' αποκαταστήσει.

Η ισορροπία που εξυπακούεται εδώ, ενισχύει το αίσθημα του δικαίου και άδικου περισσότερο από οποιαδήποτε επιβεβλημένη αρχή των γονιών. Αυτό που το παιδί οφείλει στη μητέρα είναι το αξιόπιστο και σταθερό περιβάλλον που προσφέρει η αγάπη της. Μπορούμε να δούμε το αίσθημα ενοχής να εξαφανίζεται, όταν χάνεται η εμπιστοσύνη στην αξιοπιστία του περιβάλλοντος», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 110-111

⁵⁹⁰ Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 111

και την αγαπά και η ίδια με την οποία θυμώνει, ένα πρόσωπο. Έτσι, στην επιθετικότητα παρεμβάλλεται η αγάπη του μωρού και η έγνοια του να μην κάνει κακό στη μητέρα του γεννιέται η τόσο πολύτιμη έμφυτη ηθική, το αίσθημα ευθύνης του μωρού απέναντι στους άλλους, με πρώτο αποδέκτη τη μητέρα, το πιο κοντινό του πρόσωπο⁵⁹¹. Στη συνέχεια το παιδί μπορεί να διαμορφώσει σύστημα αξιών το ίδιο⁵⁹², χωρίς να του επιβάλλεται εξωτερικά.

⁵⁹¹ «Αρχικά το βρέφος παρασύρεται από τις παρορμήσεις του και μόνο βαθμιαία έρχεται η συνειδητοποίηση ότι το αντικείμενο που δέχεται την επίθεση, σε μια διεγερμένη εμπειρία διατροφής, είναι μια τρωτή πλευρά της μητέρας, είναι ο άλλος άνθρωπος που έχει τόση αξία στα ήρεμα διαλείμματα.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 124-125

⁵⁹² «Η αμοιβή είναι μεγάλη για τη μητέρα που, ενώ διατηρεί τις αξίες της, μπορεί να περιμένει ν' αναπτύξει το ίδιο το παιδί το δικό του αίσθημα αξιών. ...Θα υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στο δικό σας δικαίωμα να κυριαρχήσετε και στο δικό του, αλλά αυτό είναι φυσικό και πολύ πιο θετικό από το να επιβληθείτε πάνω στο παιδί με την πρόφαση πως εσείς ξέρετε καλύτερα. ...Κάθε παιδί σας έχει το δικαίωμα να έχει ένα μικρό τμήμα από το σπίτι σας, που να μπορεί να ονομάζει δικό του και να έχει ακόμα το δικαίωμα να καταναλώνει ένα διάστημα από το χρόνο σας κάθε μέρα (κι από το χρόνο του πατέρα) στο οποίο μπορεί να βασίζεται και στη διάρκεια του οποίου βρίσκεται μέσα στον κόσμο του.», Winnicot, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, σελ. 141

(β) Ρόλος μητέρας στη θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού μέχρι 5 ετών

Στην ηλικία που αναφέρεται η παρούσα εργασία η μητέρα είναι πανταχού παρούσα για το παιδί, ρυθμιστής και διαμεσολαβητής σχεδόν των πάντων, έχοντας το ρόλο ‘ενδιάμεσου αντικειμένου’, δηλαδή μέτρο και επιβεβαίωση της συμμετοχής του παιδιού στην πραγματικότητα αποτελεί η συναίνεση της μητέρας. Η επιρροή της για την αντίληψη του κόσμου είναι μεγάλη, μιας και το παιδί τώρα αρχίζει να ξεφεύγει από το μητρικό και στενά οικογενειακό περιβάλλον (γονείς και αδέρφια) και να συνειδητοποιεί την ύπαρξη του σχολικού κόσμου στο νηπιαγωγείο, με κέντρο φυσικά τη δασκάλα και τον κόσμο που δημιουργεί για το παιδί. Η ισχύς της σταδιακά προσεγγίζει τη μητρική παντογνωσία και παντοδυναμία, αφού εάν “το είπε η δασκάλα” είναι πολύ δύσκολο για τη μητέρα να αλλάξει την εντύπωση που έχει δημιουργηθεί στο παιδί. Παρ’ όλα αυτά, η ‘εξουσία’ της νηπιαγωγού δεν επεκτείνεται στο σπίτι και την κοινωνική ζωή ακόμη, όπου “κρατά τα σκήπτρα” η μητέρα: *«Δεν υπάρχει κίνδυνος από τον οποίο δεν μπορούν να το προστατέψουν οι γονείς του. “Μαμά, φτιαξ’ το” λέει –και το πρόβλημα εξαφανίζεται. Κάτω από ιδεώδεις συνθήκες μια τέτοια εμπειρία ‘στοργικής και δίκαιης παντοδυναμίας’ είναι πολύ βοηθητική για να αναπτυχθεί στο παιδί η ιδέα του Θεού.»*⁵⁹³

Οι σχέσεις ρυθμίζονται σύμφωνα με τις συμβουλές και την καθοδήγησή της, η συμπεριφορά επιβραβεύεται ή επικρίνεται σύμφωνα με τα κριτήριά της. Η μητέρα, με την καλή ή ανεπαρκή φροντίδα που παρέχει, χτίζει το συναισθηματικό κόσμο⁵⁹⁴ του παιδιού από τις πρώτες μέρες της ζωής του, και κατά συνέπεια τη δυνατότητά του να σχετίζεται με τους άλλους, δυσχεραίνοντας (πιθανώς) τη μετέπειτα σχέση του και με το Θεό⁵⁹⁵. Όμως, μπορούμε να πούμε πως η πίστη οικοδομείται πάνω στα θεμέλια και μόνο που θέτει η μητέρα με όλα τα παραπάνω⁵⁹⁶;

⁵⁹³ Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 48.

⁵⁹⁴ «Η τραγικότητα του ανθρώπου έγκειται στο γεγονός ότι, όταν το ίδιο το άτομο είναι σε θέση να επιλέγει (όταν ενεργοποιείται η προαίρεσή του, περί το πέμπτο έως έβδομο έτος της ζωής), ο συναισθηματικός του κόσμος έχει ήδη διανύσει ένα μεγάλο μέρος της ζωής του. και αυτό είναι που συσκοτίζει τα πράγματα, περιορίζει την προσωπική ελευθερία και δυσχεραίνει και αυτή την εν Χριστώ ζωή.» Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε αναζήτηση της ακεραιότητας*, σελ. 56.

⁵⁹⁵ «Η κατά κανόνα στενή, βαθιά και ειλικρινής αυτή σχέση και επαφή των γονέων με το παιδί δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την απαρχή της πίστης στο παιδί ως μια ικανότητας θέασης και αντιμετώπισης του νέου περιβάλλοντος στο οποίο είναι προορισμένο να ζήσει.» Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 95-96.

⁵⁹⁶ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 95-96.

Η μητέρα αποτελεί το αντικείμενο της πρώτης αγαπητικής σχέσης⁵⁹⁷ του παιδιού, είναι όμως ταυτόχρονα και αντικείμενο και υποκείμενο της γνωστικής του δραστηριότητας.⁵⁹⁸ Όσον αφορά τη διαδικασία του 'καθρεφτίσματος' και τη σχέση της με την εικόνα του Θεού που αποκτά το παιδί η Ana-Maria Rizzuto γράφει, μεταξύ άλλων ότι το παιδί βλέπει τον εαυτό του στο βλέμμα της μητέρας του. Όποιον εαυτό δει σε αυτό το βλέμμα, αυτόν βλέπει και στη ζωή του να καθρεφτίζεται στις σχέσεις του. Ισχύει, όμως, το ίδιο και για τη σχέση του με το Θεό; Καθρεφτίζει και στο Θεό στοιχεία από το βλέμμα της μητέρας, χωρίς όμως να είναι η επίδραση απόλυτη: η εικόνα του εαυτού αλλά και του Θεού εξελίσσονται στη ζωή, και συνεπώς δεν είναι απόλυτα καθορισμένες από τη σχέση μητέρας-παιδιού, όσο κι αν βασίζονται αρχικά σε αυτήν.⁵⁹⁹

Ειδικότερα για τη θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού, η μητέρα αποτελεί τον πρώτο⁶⁰⁰ και σημαντικότερο άνθρωπο που οδηγεί το παιδί προς τον Θεό και την Εκκλησία: «*Η μητρική αγάπη μπορεί να συνδέσει το παιδί με τη θρησκευτική εμπειρία των μεγάλων, με τη ζωή της προσευχής και της συμμετοχής στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας.*⁶⁰¹»

Υπάρχει βέβαια πάντα και η πιθανότητα ο γονεϊκός ρόλος να μην εκπληρώνεται από τους συγκεκριμένους γονείς ιδανικά, να υπάρχουν 'κενά' στη σχέση τους με το παιδί, άρα και στις όποιες επιδράσεις τους. Εκεί οφείλουμε να αναρωτηθούμε για τη σημασία του κακού γονεϊκού παραδείγματος, χωρίς να υπερβάλλουμε στον αντίκτυπο που έχει για την εικόνα Θεού που σχηματίζει το παιδί, αλλά ούτε και να τον παραγνωρίσουμε⁶⁰². Όπως ήδη

⁵⁹⁷ «...ξεχωρίζει τη μητέρα απ' όλα τα υπόλοιπα πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντος, ότι η μητέρα καταλαμβάνει μια μοναδική θέση στον κόσμο του, κι ότι έχει πια γίνει το ερωτικό του αντικείμενο. 'Πριν από αυτή την περίοδο [οκτώ μηνών], δύσκολα θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για αγάπη, αφού δεν υπάρχει αγάπη όσο το αγαπημένο πλάσμα δεν είναι διακριτό από τα άλλα, ή για λιβιδινικό αντικείμενο όσο αυτό εναλλάσσεται», Ρεϊμόν-Ριβιέ, Μ., *Η Κοινωνική Ανάπτυξη του παιδιού*, σελ. 41.

⁵⁹⁸ «Μπορούμε να πούμε ότι οι αντίληψεις, οι δράσεις, οι γνώσεις, όλα έχουν προκληθεί, αναπτυχθεί, αποκτηθεί με τη μεσολάβηση της μητέρας. ...Στις ανταλλαγές μητέρας-παιδιού παρεμβαίνει λοιπόν μια πληθώρα παραγόντων, γνωστικών και θυμικών' οι πρώτοι καθορίζουν τη μορφή αυτών των ανταλλαγών, οι δεύτεροι το περιεχόμενό του», Ρεϊμόν-Ριβιέ, Μ., *Η Κοινωνική Ανάπτυξη του παιδιού*, σελ. 44 και 24, πρβλ. και Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 96.

⁵⁹⁹ «1. Τα στοιχεία του καθρεφτίσματος στην αναπαράσταση του Θεού βρίσκουν την πρώτη τους εμπειρία στη βλεμματική επαφή, την πρώιμη φροντίδα, και την προσωπική συμμετοχή της μητέρας στην πράξη του καθρεφτίσματος.

2. Η ανάγκη για το καθρέφτισμα εξελίσσεται και αλλάζει στην πορεία της ζωής, αλλά ποτέ δεν σταματά εντελώς. Όταν το παιδί είναι ικανό να συνδέσει τη λέξη Θεός με τις εμπειρίες του θα χρησιμοποιήσει τις εμπειρίες του από τη φάση του καθρεφτίσματος για αυτή την πρώτη επεξεργασία. Εάν δεν έχει βρει τον εαυτό του στην αντανάκλαση και το αντικείμενο πίσω από τον καθρέφτη, θα κάνει αμυντικούς ελιγμούς και θα επεξεργάζεται φαντασίες για να αποζημιωθεί νιώθοντας 'σαν το Θεό'. ...

3. Εάν το παιδί που βρίσκεται στον καθρέφτη μπορεί να περάσει μέσα από αυτόν για να αντιμετωπίσει τη μητέρα –σε αυτό το στάδιο το εξιδανικευμένο *imago* της- τότε μπορεί να οργανώσει τις θολές έννοιες του για το Θεό γύρω από αυτό και να το κεντήσει με τις φαντασίες του.» Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of The Living God*, σελ. 188-190.

⁶⁰⁰ Η άποψη αυτή είναι κοινός τόπος και σε θεολογικά και σε αναπτυξιακά-ψυχολογικά έργα από παλιά. Ενδεικτικά αναφέρεται η τοποθέτηση του Niebuhr: «Στο κείμενο "Faith on Earth" ο Niebuhr θεωρεί ότι κατ' αρχάς η πίστη διαμορφώνεται από τη βρεφική ήδη ηλικία του ανθρώπου με την επαφή του με τα πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντος ανατροφής του και ιδιαίτερα με τη μητέρα.», Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 54.

⁶⁰¹ Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σελ. 40-41.

⁶⁰² Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού. Ψυχολογική Προσέγγιση*, σελ. 19-22.

είδαμε στο Α΄ μέρος υπάρχουν οι θεωρίες είτε της αντιστοιχίας είτε της αποζημίωσης για τη γονεϊκή σχέση⁶⁰³.

Σε κάθε μια από τις θεωρίες που διατυπώνονται μπορεί να υπάρξουν αντιρρήσεις⁶⁰⁴, εξάλλου και οι ερευνητές (L. Kirkpatrick, 1999) έχουν βρει υφιστάμενες και τις δύο πρώτες περιπτώσεις, ως αποτέλεσμα διαφορετικών –έως και αντιθέτων- συνθηκών οικογενειακής ζωής, αλλά και την τρίτη περίπτωση (De Roos, 2001, 2003), όπου τα παιδιά αποκτούν επαρκώς καλή εικόνα για το Θεό, παρ' ότι προέρχονται από περιβάλλον αγνωστικιστικό, χωρίς όμως κατ' ανάγκην με δυσχερείς οικογενειακές σχέσεις.

Αν και οι θεωρίες διατυπώνουν την στενή σχέση μεταξύ της βασικής εμπιστοσύνης που χτίζει η μητέρα που φροντίζει καλά το μωρό της, και της εικόνας που διαμορφώνει το παιδί για το Θεό (κατά συνέπεια και της πίστης ή της δυσπιστίας του σε Αυτόν), η σχετική έρευνα⁶⁰⁵ δεν υποστήριξε επαρκώς αυτή τη θέση, όπως φάνηκε στην έρευνα της de Roos et al, η οποία ξεκίνησε με δύο υποθέσεις εργασίας: η πρώτη βασισμένη στη θεωρία της αντιστοιχίας ότι η αρνητική σχέση των παιδιών με τους γονείς θα καθρεφτίζεται στην αντίληψή τους για το Θεό (εικόνα Θεού) και η αναθεωρημένη εκδοχή που λαμβάνει υπόψιν και τη γονεϊκή θρησκευτικότητα και την κοινωνικοποίηση. Η δεύτερη υπόθεση εργασίας βασίζεται στο ότι το παιδί με ασφαλή προσκόλληση/δεσμό εσωτερικεύει την εικόνα Θεού που έχει το πρόσωπο που προσκολλάται, δηλαδή μμείται τη θετική ή αρνητική αντίληψη για το Θεό του προσώπου αυτού.

Η πρώτη υπόθεση δεν βρήκε υποστήριξη στα δεδομένα της έρευνας και η δεύτερη επιβεβαιώθηκε εν μέρει⁶⁰⁶: τα συμπεράσματα της έρευνας είναι 1) **«...Τα παιδιά μπορούν νοητικά να μάθουν για έναν ισχυρό και παρηγορητικό, υποστηρικτικό Θεό από τους γονείς και τους δασκάλους τους, ακόμη και σε ένα περιβάλλον στο οποίο όλες οι σχέσεις**

⁶⁰³ Πρβλ και Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού. Ψυχολογική Προσέγγιση*, σελ. 19-22.

⁶⁰⁴ **«Καμμία όμως από τις αναφερθείσες τρεις στάσεις δεν φαίνεται να ικανοποιεί αληθινά.**

α) Στην πρώτη μπορούμε να αντιτάξουμε, ότι ο Θεός στην υπερβατικότητα του, δεν έχει ανάγκη από γήινες γονεϊκές μορφές για να γίνει καταληπτός: η ανθρώπινη πατρότητα προέρχεται, σύμφωνα με τον Απόστολο Παύλο, από τον Θεό και δεν συμβαίνει το αντίθετο (Εφεσίους γ' 15).

β) Στην δεύτερη θέση μπορούμε ν' αντιστρέψουμε πώς μία αναζήτηση του Θεού που δεν θα θεμελιωνόταν παρά πάνω σε μια απογοήτευση ή σε ένα κενό, θα εκινδύνευε πολύ στο να οδηγήσει σ' έναν πατέρα της αναπληρώσεως, της εικασίας, για τον οποίο θα μπαίναμε στον πειρασμό να χρησιμοποιήσουμε την ίδια λέξη του Φρόντ μιλώντας για ένα 'πατέρα της αυταπάτης'.

γ) Στην τρίτη θέση, τέλος, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε πώς η απογοήτευση του παιδιού, ως προς τους γεννήτορές του, πολύ περισσότερο μια εγκατάλειψη, μια απόρριψη, κακή μεταχείριση, θα ξεπηδήσουν αναγκαστικά στον εσωτερικό του κόσμο, ... Το να λάβουμε όμως υπόψη αυτό το μειονέκτημα δεν απαιτεί με κανένα τρόπο να απαρνηθούμε μίαν Αποκάλυψη. ...όταν αυτή η Αποκάλυψη προσφέρεται με τρόπο ακριβή και λεπτό όχι μόνο δεν πέφτει στο κενό, δεν τραυματίζει το άτομο, δεν υφίσταται τις παραμορφώσεις», Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού. Ψυχολογική Προσέγγιση*, σελ. 19-22.

⁶⁰⁵ Joyce E. Bellous, Simone de Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 210.

⁶⁰⁶ Joyce E. Bellous, Simone de Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 210.

με τους σημαντικούς άλλους βιώνονται ως αρνητικές. Όμως, σε ένα τέτοιο περιβάλλον δεν αποκτούν συναισθηματικά μια έννοια ενός στενού, προσωπικού δεσμού με το Θεό... 2) Ένα αξιοσημείωτο εύρημα στη μελέτη είναι ότι οι ελαττωματικές σχέσεις με τη μητέρα, τον πατέρα, ή το δάσκαλο μπορεί να αντισταθμιστούν από άλλες σχέσεις, περιθάλποντας έτσι στα μικρά παιδιά μια στενή σχέση με το Θεό... 3) ...η θρησκευτική κοινωνικοποίηση συνεισφέρει σημαντικά στις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό.»⁶⁰⁷

Αξιοσημείωτος είναι ο ρόλος των παραδοσιακών στόχων για τη θρησκευτική αγωγή: **«Όσο περισσότερο οι μητέρες, οι πατέρες και οι δάσκαλοι τονίζουν την αξία των παραδοσιακών στόχων⁶⁰⁸ για τη θρησκευτική αγωγή, τόσο περισσότερο τα νηπιάκια τους αντιλαμβάνονται το Θεό ως μια ισχυρή, υποστηρικτική και αγαπητική οντότητα.»⁶⁰⁹**

Ως συνολικό συμπέρασμα της έρευνας διατυπώνεται η ετοιμότητα των παιδιών να δεχθούν μια εικόνα του Θεού αγαπητική παρά τιμωρητική: **«...Τα παιδιά αναφέρονταν πιο συχνά στο Θεό ως μια αγαπητική παρά ως μια τιμωρητική παρουσία και η τιμωρητική εικόνα τους για το Θεό δεν μπορούσε να προβλεφθεί από καμία μεταβλητή. Αυτά τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι, για τα παιδιά την παρούσα στιγμή, μια αγαπητική αντίληψη για το Θεό είναι πιο προεξέχουσα από μια τιμωρητική αντίληψη, και η πηγή της αρνητικής εικόνας του Θεού είναι αβέβαιη.»⁶¹⁰**

Με βάση τα ευρήματα της παραπάνω έρευνας φαίνεται πως τα παιδιά της νηπιακής ηλικίας είχαν γονείς που μπορούν να χωριστούν σε τρεις ομάδες: 1) οι γονείς που είχαν καλή/ικανοποιητική σχέση με τα παιδιά τους και μιλούσαν θετικά για το Θεό 2) οι γονείς που είχαν καλή/ικανοποιητική σχέση με τα παιδιά τους αλλά μιλούσαν αρνητικά για το Θεό 3) οι γονείς που είχαν κακή σχέση με τα παιδιά τους. **Σε κάθε περίπτωση τα νήπια φάνηκαν έτοιμα να δεχτούν έναν Θεό αγάπης και φροντίδας. Η εικόνα του τιμωρού Θεού δεν ανιχνεύτηκε επαρκώς** πιθανότατα δημιουργείται σε μεγαλύτερες ηλικίες, πιθανώς ως κάλυψη και δικαιολόγηση των αδυναμιών μας ('δεν φταίω εγώ που δεν τα πάω καλά με το Θεό, αυτός είναι εκδικητικός'). Το αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ακριβώς αυτό, όμως: ότι περιβάλλον κι αν βιώνουν στο σπίτι –αρνητικές ή θετικές σχέσεις με τους γονείς- και

⁶⁰⁷ Joyce E. Bellous, Simone e Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 210.

⁶⁰⁸ «Οι παραδοσιακοί στόχοι για τη θρησκευτική αγωγή τείνουν να περιλαμβάνουν σκοπούς όπως: -να γίνουμε καλοί Χριστιανοί -να μεταστραφούμε –να έχουμε δέος για το Θεό –να μάθουμε διηγήσεις από τη Βίβλο –να μάθουμε να προσευχόμαστε. Οι αντιλήψεις των φροντιστών για το Θεό επηρέασαν τις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό ως μέρος της διαδικασίας κατάκτησης αυτών των στόχων.», Joyce E. Bellous, Simone e Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 210.

⁶⁰⁹ Joyce E. Bellous, Simone e Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 210.

⁶¹⁰ Joyce E. Bellous, Simone e Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 210-215.

ατμόσφαιρα θρησκευτική –ή μη- είναι πολύ έτοιμα να δεχτούν, και αποδέχονται, μια εικόνα του Θεού παντοδύναμου, καλού και αγαπητικού, όταν τους παρουσιαστεί από τους δασκάλους τους, ακόμη κι αν απλώς την εκφράζουν λεκτικά, χωρίς να την υιοθετούν και οι ίδιοι. Δεν γνωρίζουμε αν στο δείγμα συμπεριλήφθηκαν παιδιά κακοποιημένα, όμως θεωρούμε ότι μάλλον ανήκουν στις ακραίες περιπτώσεις ψυχισμού λόγω του ακραίου περιβάλλοντος που μεγαλώνουν, κι έτσι δεν μπορούν να καταγραφούν στο μέσο όρο της νηπιακής ηλικίας, αλλά να αντιμετωπιστούν ως ξεχωριστή, ιδιαίτερη ομάδα. Αξιοσημείωτα είναι αυτά που γράφει η αδελφή Μαγδαληνή για το θέμα με αφορμή τη συζήτησή της με μια γυναίκα κακοποιημένη κατά την παιδική ηλικία⁶¹¹.

Όμως οι θεωρίες της αντιστοιχίας και της αποζημίωσης δεν είναι οι μόνες, καθώς αναφέρεται: «*γ) η τρίτη τέλος, των αδιαφόρων, που θεωρούν ότι αυτή η κατάσταση δεν μπορεί να έχει κανενός είδους επιπτώσεις στην κατήχηση ή διαποίμανση, δεδομένου ότι ο ουράνιος Πατέρας είναι τελείως άλλης τάξεως από τον επί γης πατέρα ή μητέρα.*»

Ένα παράδειγμα που αναφέρει η Ana-Maria Rizzuto επιβεβαιώνει, με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο, τα ευρημάτα της προαναφερθείσας έρευνας⁶¹², καθώς δείχνει την προαίρεση του κοριτσιού να υπερισχύει της γονεϊκής προτροπής και παραδείγματος: «*Το παιδί που οι γονείς του τού απαγορεύουν να έχει ένα Θεό μπορεί να αναγκαστεί να καταφύγει είτε σε μια κρυφή πίστη, ή σε μια πάλη να βρει τη δικιά του ισορροπία ανάμεσα στους γονείς του και την ήδη διαμορφωμένη αίσθηση του εαυτού, των αντικειμένων, και των αναπαραστάσεων του Θεού. Ένας ασθενής από αυτούς που μελέτησα, η κόρη μαχητικά αθεϊστών γονιών, ανέφερε ότι κλείδωνε την πόρτα της στην ηλικία των επτά, γονάτιζε στο πάτωμα, και προσευχόταν για πολύ ώρα 'Σε παρακαλώ, ας υπάρχει Θεός'. Ενώ προσευχόταν, ένιωθε ένοχη για το ότι πρόδιδε τους γονείς της και φοβόταν μην την ανακαλύψουν γονατιστή, αλλά η ανάγκη της να 'λατρεύει κάποιον, κάτι' ήταν δυνατότερη από την απαγόρευσή τους.*»⁶¹³.

Το παράδειγμα και η νουθεσία της μητέρας είναι το παν τα πρώτα χρόνια της ζωής, και οφείλει να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς τα παιδιά της στο ακέραιο, όχι γιατί θα χαθούν αν δεν το κάνει –είναι αρκετά τα παραδείγματα⁶¹⁴ που δείχνουν ότι ο άνθρωπος βρίσκει μόνος του το δρόμο προς τον Θεό, ακόμα κι αν δεν έχει τη στήριξη των γονιών του-

⁶¹¹ Αδελφής Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 103-105.

⁶¹² Joyce E. Bellous, Simone de Roos, William Summey, "The Child's Concept of God", in the collective work Ratchiff D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research sand Applications*, σελ. 210-215.

⁶¹³ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 52.

⁶¹⁴ Ως ακραίο παράδειγμα έλλειψης μητρικής καθοδήγησης, αναφέρονται ενδεικτικά ιστορίες κοριτσιών που επέζησαν από έκτρωση: <http://www.theabortionsurvivors.com/public-survivors-their-stories/carrie-holland-fischer/>, <http://www.theabortionsurvivors.com/public-survivors-their-stories/gianna-jessen/>, <http://www.theabortionsurvivors.com/public-survivors-their-stories/hope-hoffman/>.

αλλά για να έχει ‘καλήν απολογία επί του φοβερού βήματος’. Στα έργα του Χρυσόστομου λέγεται πως σε μεγάλο βαθμό υπόλογοι για τις πράξεις τους είναι οι γονείς, κι όχι τα ίδια τα παιδιά. Δάσκαλος και προστάτης, κηδεμόνας και άρχοντας του παιδιού ο γονιός για τον Χρυσόστομο, ορισμένος από τον Θεό⁶¹⁵. Έτσι, με τη σωστή ανατροφή των παιδιών ο κάθε γονέας εξιλιώνεται, ακόμη και «εἰ μύρια σαύτῳ σύνοιδας κακά»⁶¹⁶. Τονίζει ότι πρώτοι οι ίδιοι οι γονείς ωφελούνται από την σωστή ανατροφή των παιδιών τους, και μετά ο Θεός.⁶¹⁷

Από την έρευνα προκύπτει το συμπέρασμα ότι η ευθύνη⁶¹⁸ της μητέρας για την ανατροφή του παιδιού της, και της θρησκευτικής συμπεριλαμβανομένης, της ‘καταλογίζεται’ στο ακέραιο. Είναι παρούσα για να δίνει κατευθύνσεις και να δείχνει το δρόμο στα παιδιά της. Οφείλει να είναι ακέραια και συνεπής στα ζητούμενα αυτά. Όμως δεν είναι απόλυτη η επιρροή της στη θρησκευτικότητα του παιδιού, καθώς τα νήπια δείχνουν, σύμφωνα με τις έρευνες, να διαμορφώνουν σχέση με το Θεό ανεξάρτητα από μεταβλητές που αφορούν τη μητρική επιρροή.

Η Εκκλησία, μέσω των ευχών (γέννησης, σαραντισμού) στην αρχή θεωρεί τη δυάδα μητέρα-νεογέννητο αχώριστη. Όμως, δεν συμβαίνει το ίδιο και αργότερα’ στο μυστήριο του Βαπτίσματος η δυάδα, που πλέον είναι τριάδα (παιδί-μητέρα-πατέρας), μια ‘Μικρά Εκκλησία’ με επί κεφαλής τον Χριστό⁶¹⁹. Όμως, για να κοινωνήσει το παιδί δεν απαραίτητη η συνοδεία του από τη μητέρα’ αργότερα, στην ενηλικίωση, στην ακολουθία του γάμου η Εκκλησία μιλά πια για αποχωρισμό από τους γονείς (‘Ενεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα’⁶²⁰) και προσωπική ανάληψη της ευθύνης της ζωής από τους δύο συζύγους⁶²¹. Σταδιακά λοιπόν, στην πράξη της Εκκλησίας η αχώριστη δυάδα

⁶¹⁵ “ου κατώκησα σοι, φησίν, ἐξ ἀρχῆς τὸν παῖδα; Επέστησα δε σέ αὐτῷ διδάσκαλον καὶ προστάτην καὶ κηδεμόνα καὶ ἄρχοντα” οὐ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ πάσαν φέρων εἰς τὰς σὰς ἐνέθηκα χεῖρας;», MIGNE 63, 766

⁶¹⁶ **αὐτόθι, κεφ. 19**

⁶¹⁷ “Σὺ δε πρῶτος ἀπολαύεις τῶν ἀγαθῶν, ἐὰν υἱὸν ἔχῃς καλόν’ καὶ τότε ὁ Θεός’ σαυτῷ κάμνεις” Περί κενοδοξίας, κεφ. 20.

⁶¹⁸ «...απόλυτης ανάγκης τα παιδιά των ανθρώπων να μεγαλώνουν σε θεραπευτικές σχέσεις για να επιβιώσουν και επειδή η ποιότητα μια τέτοιας ανατροφής των παιδιών είναι βαθιά συνδεδεμένη με την πνευματική ωριμότητα των ενηλίκων», Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 35.

⁶¹⁹ «Ενθαρρύνουμε το παιδί, καθώς μεγαλώνει, να προσεύχεται μόνο του και να συμβουλευεται ένα πνευματικά έμπειρο πρόσωπο για διάφορες αποφάσεις. Οι γονείς μαθαίνουν να δέχονται να εξαιρούνται από κάποιες αποφάσεις σχετικές με το παιδί και από το παιδί. Το παιδί έχει την ανάγκη και την ικανότητα να διερευνά με βάση τη δική του εμπειρία τη διδασκαλία που ακούει ή βλέπει σε άλλους. ‘Προσεύχησης γι’ αυτό’ ‘Διαβάστε σχετικά με αυτό’ ‘Σκέψου πως αισθάνεσαι μετά τη θεία Κοινωνία’», Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 200.

⁶²⁰ «Για να ‘καταλείψει’ το άτομο το γονιό, προκειμένου να προχωρήσει προς την ωριμότητα, αναλαμβάνοντας το ρόλο του συντρόφου και του γονιού, θα πρέπει προηγουμένως ο δικός του γονιός να υπάρξει στις πραγματικές του διαστάσεις. Να αναγνωρίσει το διαμεσολαβητικό ρόλο των γονιών για την ύπαρξή του. Θα πρέπει να έχει επίγνωση αυτού που αφήνει. Σε αντίθετη περίπτωση, σε συναισθηματικό επίπεδο το άτομο θα μείνει εξαρτημένο από το γονιό (θα τον πάρει, τρόπον τινά, μαζί του), πράγμα που θα αποτελεί στη συνέχεια παράγοντα δυσλειτουργικής επικοινωνίας στις σημαντικές του σχέσεις», Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 55.

⁶²¹ «Η επανόρθωση (αποκατάσταση) του γονιού είναι ανάγκη να γίνει, επειδή μόνο έτσι διασώζεται η δυνατότητα της προσωπικής ωριμότητας του ατόμου. Ίσως το ‘τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ἵνα εὖ σοι γένηται...’ (Εξ. 20, 12) να παραπέμπει και στη συγκεκριμένη πτυχή που αναδεικνύει η ψυχανάλυση. ...Η πορεία

γίνεται τριάδα και μεγαλύτερη ομάδα (οικογένεια), και εν τέλει καταργείται η οικογενειακή ομάδα για να δημιουργηθεί μια νέα: η δυάδα –μονάδα των συζύγων.

Όπως φαίνεται από τις έρευνες, τα παιδιά κάνουν τις επιλογές τους. Η πεποίθηση του νηπίου ότι ο Θεός είναι παντοδύναμος και καλός φαίνεται ισχυρότερη, λοιπόν, του παραδείγματος γονιών και δασκάλων αλλά και της όποιας αρνητικής επίδρασης από μια δύσκολη σχέση μαζί τους. Μοιάζει ασφαλές να πούμε ότι τα παιδιά της νηπιακής ηλικίας έχουν φυσική εσωτερική ροπή προς την εικόνα ενός Θεού αγάπης. Όσο κι αν τονίζουμε την ισχυρή επιρροή της μητέρας, του πατέρα, του οικογενειακού περιβάλλοντος, μοιάζει να βρίσκει το όριο της ισχύος της στη δημιουργία της εικόνας του Θεού -όσον αφορά τα παιδιά μέχρι 5-6 ετών, πριν πάνε στο δημοτικό σχολείο.

Το θρησκευτικό συναίσθημα είναι έμφυτο, όχι επίκτητο μέσα από τη φροντίδα της μητέρας ή άλλων προσώπων, αλλά αντιθέτως «...τα παιδιά πίστευαν ότι πρέπει να είναι απαραίτητο και επιθυμητό να αναστείλουν τις φυσικές πνευματικές τους σκέψεις, συναισθήματα και εμπειρίες. Πολλές από αυτές τα είχαν σαφώς οδηγήσει να αναγνωρίσουν το Θεό, όχι επειδή τους το είχαν πει, αλλά επειδή είχαν ανακαλύψει, νιώσει ή βιώσει από πρώτο χέρι τη σχέση του Θεού μαζί τους.»⁶²² Ο πυρήνας της θρησκευτικότητας (όπως αναλύθηκε στο Α' μέρος της εργασίας), **το θρησκευτικό βίωμα ενός καλού και παντοδύναμου Θεού, είναι παρόν στην αρχή της ζωής, δεν προστίθεται σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή.** Η φροντίδα αυτή μπορεί να το ενισχύσει και να το κατευθύνει περισσότερο προς το Θεό, ή να το αποδυναμώσει και να οδηγήσει σε αρνητική αντίληψη για Αυτόν αργότερα, στις μεγαλύτερες ηλικίες.

Αυτή η 'απώλεια' της θρησκευτικότητας/πνευματικότητας⁶²³, στους Πατέρες αντιμετωπίζεται ως εκδήλωση της προαίρεσης του ανθρώπου, μέσω των παθών, τα οποία καλείται να υπερβεί αγωνιζόμενος τις αρετές και να κερδίσει τον στέφανο της αγιότητας. Θεωρείται αναγκαίο ενδιάμεσο στάδιο, ανάμεσα στη 'φυσική' ζωή των άκακων νηπίων και την πληρότητα της αρετής των ώριμων ενάρετων αγωνιστών της Χριστιανικής ζωής, ώστε ο άνθρωπος να παραμείνει αυτεξούσιος, και με αυτόν τον αγώνα να καταξιωθεί της μέθεξης του Θεού ελεύθερα.

προς την ωριμότητα περνά μέσα από την οικογένεια καταγωγής μας. Μας υποχρεώνει να εντοπίσουμε τις οικογενειακές μας 'αμαρτίες', να τις καταδικάσουμε και να τις απορρίψουμε. Είναι αναγκαίο να συγχωρήσουμε όσους μας έβλαψαν, και κυρίως τους γονείς, για το δικό μας καλό. ...η συγχώρηση είναι για τη δική μας υγεία και πνευματική προκοπή, επειδή η εμμονή μας στο θυμό εμποδίζει την ανάπτυξή μας (μας 'καθλώνει') και μας χωρίζει από το Θεό της αγάπης και της συγχώρησης.» Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 55.

⁶²² Nye, Rebecca, "Christian Perspectives on Children's Spiritual Development", in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 94.

⁶²³ Nye, Rebecca, "Christian Perspectives on Children's Spiritual Development", in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 94

Πώς εξηγείται αυτό το φαινόμενο; Πώς μπορεί ένα μικρό παιδί να διαφοροποιείται από τα γονεϊκά παραδείγματα, τη γονεϊκή καθοδήγηση και να φτάνει σε αυτήν την αντίληψη, ακόμα και στην περίπτωση που δεν του δίνεται 'υλικό' από τους γονείς του ή και τους πρώτους του δασκάλους προς αυτήν την κατεύθυνση; Για να γυρίσουμε στα αρχικά ερωτήματα της εργασίας «Υπάρχει βιολογικό δεδομένο 'γενετικά' δοσμένο;»

Στην έρευνα για την παιδική θρησκευτικότητα από τον R. Hay και την R. Nye βρίσκουμε τη διαπίστωση ότι η πνευματικότητα /θρησκευτικότητα ενυπάρχει σε κάθε άνθρωπο: «...μια αντίληψη της πνευματικότητας σαν κάτι βιολογικά ενσωματωμένο στο ανθρώπινο είδος, μια ολιστική συνείδηση της πραγματικότητας που δυνητικά μπορεί να βρεθεί σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη.»⁶²⁴ Στην έρευνά τους, ένα ολόκληρο κεφάλαιο (κεφ. 2: Social destruction of spirituality) είναι αφιερωμένο στην αποδόμηση της έμφυτης παιδικής θρησκευτικότητας / πνευματικότητας –relational consciousness όπως την ονομάζουν- στα χρόνια μετά την παιδική ηλικία. Αποδίδουν ευθύνες στην κατά κόρον εκκοσμικευμένη κοινωνία γι' αυτό, θεωρώντας ότι αποτελεί ένα καθαρά κοινωνικό γεγονός. Όμως, μένει να διερευνηθεί εάν, με αναφορά στην περί παθών και αρετών διδασκαλία της Εκκλησίας που φωτίζει αυτή την ανθρώπινη διαδικασία από τη θεολογική σκοπιά, φανεί ότι αποτελεί ένα στάδιο θρησκευτικής ανάπτυξης. Αυτή η προοπτική μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο έρευνας μελλοντικά.

Η θεολογική εξήγηση για αυτή την έμφυτη προδιάθεση των νηπίων ποιά είναι; Η απάντηση βρίσκεται στη δημιουργία του ανθρώπου κατ' εικόνα Θεού. Όπως διατυπώνει ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης, τα νήπια έχουν το κατ' εικόνα μέσα τους καθαρό, όπως δόθηκε από το Θεό, είναι εικόνες Θεού χωρίς να έχουν αμαυρωθεί από τα πάθη και τις αμαρτίες, αφού είναι ακόμα απαθή και 'απειρόκακα'. Όπως το εκφράζει ο άγιος Πατήρ, ζουν κατά φύσιν ακόμα' δεν έχουν βέβαια την ευκαιρία να αναπτύξουν το λογικό τους, κι έτσι να εξασκήσουν τις αρετές, εργαζόμενα προς την ομοίωσιν, όπως οι ώριμοι άνθρωποι, όμως, αν και δεν φθάνουν στα ύψη και την πληρότητα της αρετής των ενάρετων ανθρώπων, απολαμβάνουν της μετοχής στη Βασιλεία του Θεού στο μέτρο που τους αντιστοιχεί, το νηπιακό: «Δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι βρίσκεται σε όμοια κατάσταση ο ώριμος άνθρωπος με το νήπιο, ...Αλλά στη ζωή εκείνη, που προηγούμενα προσδιόρισε ο λόγος ως γνώση και μέθεξη Θεού, μετέχει στην αρχή τόσο μόνο, όσο είναι δεκτικό αυτό που τρέφεται, μέχρις ότου, αφού δυναμώσει εσωτερικά, σαν με άλλη κατάλληλη τροφή, με τη θεωρία του Θεού, γίνει δεκτική του περισσότερου, κοινωνώντας πλούσια κι ελεύθερα με Αυτόν. ...Ο

⁶²⁴ Hay-Nye, *The Spirit of The Child*, σελ. 63.

νήπιος όμως ...δεν μπορεί να βρεθεί σε κείνα τα αγαθά, στα οποία βρίσκεται ο πρώτος, δηλ. ο ώριμος»⁶²⁵

(γ) η σχέση μητέρας και παιδιού ως θεμέλιο της θρησκευτικότητάς του

Η σχέση μητέρας-νηπίου, λοιπόν, είναι ακριβώς αυτό. Όσο το παιδί απομακρύνεται από τη νηπιακή ηλικία, τόσο μειώνεται και η εξάρτησή του από τη μητέρα, και τον πατέρα, και τόσο αναλαμβάνει την ευθύνη των αποφάσεων και των πράξεών του, και της σχέσης του με το Θεό. Είναι ο μονόδρομος που οδηγεί στην ωριμότητα: «Ακόμη κι αν ο τρόπος της παρουσίασης των πιστεύω των γονέων κάποτε μας έπνιγαν, έρχεται κάποια ώρα που είμαστε εμείς υπεύθυνοι για το πώς θα χειριστούμε το παρελθόν μας. Διαφορετικά, η κάθε γενιά θα μπορούσε απλώς να κατηγορεί την προηγούμενη για κάθε δικό της ελάττωμα.»⁶²⁶

Μιλώντας θεολογικά, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το αυτεξούσιο⁶²⁷ του ανθρώπου, που είναι δοσμένο από το Θεό στον καθένα μας, μπορεί να παραγνωριστεί και να θεωρηθεί ότι 'απενεργοποιείται' από την καλή ή κακή σχέση με τους γονείς μας, και την καλή ή κακή τους συμπεριφορά και παράδειγμα. Πέρα από τους γονείς, η σχέση με τον Θεό είναι προσωπική για κάθε άνθρωπο⁶²⁸, ώστε να πρέπει να λάβουμε υπόψη και την παρουσία και ενεργητική παρέμβαση Θεού ζώντος, που έρχεται σε απευθείας επικοινωνία με τον καθένα μας, ώστε να υπάρχει προσωπική σχέση, σαν τις προσωπικές σχέσεις που συνάπτουμε με τον κάθε συνάνθρωπό μας ξεχωριστά, 'πρόσωπο με πρόσωπο'⁶²⁹. Αυτός είναι ο κίνδυνος που ελλοχεύει όταν προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τα θεία εκ των ανθρωπίνων: καταλήγει να θεωρείται ισχυρότερη η μεταπτωτική⁶³⁰ μας πραγματικότητα από τις συνθήκες της επουράνιας πραγματικότητας, της Χάρης του Θεού και του αυτεξουσίου που μας έδωσε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θεωρούμε ότι μπορεί να τα εγκλωβίζει. Όμως, το ζήτημα της πίστης και της σχέσης με τον Θεό εναπόκειται στην

⁶²⁵ Γρηγορίου Νύσσης, *Περί των Νηπίων των πρό Ωρας Αφαρπαζομένων*, κεφ. 9, 11.

⁶²⁶ Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 196.

⁶²⁷ «...ο Θεός, που σέβεται την ελευθερία του ανθρώπου, αλλά θέλει και τη σωτηρία του, βρίσκει τον τρόπο, ώστε και το αυτεξούσιο να διαφυλαχθεί, αλλά και η επάνοδος προς το αγαθό να μην παρακωλυθεί (P.G. 46, 524-525)», Αρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη, σχόλια στο *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, του Γρηγορίου Νύσσης, σελ. 133, πρβλ. Και «...κάθε νέο βρέφος είναι, ακόμη και για τον Θεό, ένας άλλος, στον οποίο έχει δοθεί θεϊκή ελευθερία' ο προορισμός του δεν μπορεί να προγραμματιστεί από κανένα άλλο πρόσωπο, θείο ή ανθρώπινο.», Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με Παιδιά. Μεταδίδοντας την Πίστη*, σελ. 22.

⁶²⁸ Joyce E. Bellous, Simone e Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 215.

⁶²⁹ «Ο Απόστολος Παύλος, μιλώντας για την ένωση και την κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό, χρησιμοποιεί την έκφραση 'πρόσωπον προς πρόσωπον'. Λέγει: 'βλέπομεν γάρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον' (Α Κορ. Ιγ', 12). ...Αυτός, άλλωστε, είναι και ο πραγματικός άνθρωπος.», Μητρ. Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου, *Το Πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, σελ. 78-79.

⁶³⁰ «Χαρακτηριστικό του μεταπτωτικού ανθρώπου είναι ότι το εγώ (η προσωπική ταυτότητα) διαμορφώνεται κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση (με ψυχολογική έννοια) άλλων μεταπτωτικών προσώπων, που ορίζουν αρχικά τη ζωή του ατόμου, της μητέρας και του πατέρα και στη συνέχεια του δασκάλου, του ιερέα, των προτύπων της κοινωνίας », Κουφογιάννη, Πανωραία, *Ορθόδοξη Θεολογία και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 42.

προσωπική τοποθέτηση του κάθε ανθρώπου απέναντι Του, στην προσωπική του σχέση μαζί Του: «Ο χώρος της πίστης προσφέρει κάτι μοναδικό κι από πλευράς ψυχολογικής' προβάλλει ένα σταθερό 'Καλό Αντικείμενο', το Χριστό, που διδάσκει την αγάπη, τη συγχώρηση και την ελευθερία. Ο πιστός με τη μετάνοια (την εγκατάλειψη ενός δυσλειτουργικού τρόπου σχετίζεσθαι με το Θεό και τους άλλους) καλείται να αφεθεί σε Εκείνον, όπως το μικρό παιδί στη μητέρα»⁶³¹

Συνεπώς, η προσωπική ευθύνη κάθε ενηλίκου είναι αναντίρρητη, αφού το αυτεξούσιο που είναι δοσμένο από το Θεό δεν μπορεί να το καταργήσει κανένας άνθρωπος –ακόμη και η μητέρα- για λογαριασμό μας, παρά μόνο αν εμείς του παραχωρήσουμε τη δυνατότητα: «...Ο δρόμος προς την ωριμότητα και την αυτονομία διευκολύνεται με τη συνειδητοποίηση του ατόμου ότι είναι παιδί του Θεού, όπως ο πατέρας, η μητέρα και ο καθένας. ...προϋποθέτει επίσης την αναγνώριση του γεγονότος ότι οι γονείς, όπως και ο καθένας, μετέχουν στην καθολική πτώση.»⁶³²

Δεν μπορούμε παρά να αναρωτηθούμε αν είμαστε τόσο απόλυτα προσδιοριζόμενοι από τους άλλους, ακόμα και τους γονείς μας, ώστε να μην μπορούμε να ξεπεράσουμε και να υπερβούμε τη σχέση μας μαζί τους μεγαλώνοντας. Η απάντηση είναι πως ακριβώς αυτό συνιστά την ωριμότητα, τη διαμόρφωση των δικών μας επιλογών, και των θρησκευτικών συμπεριλαμβανομένων, είτε σε συμφωνία με την ανατροφή μας είτε σε αντίθεση με αυτήν, αναλαμβάνοντας και την ευθύνη για αυτές⁶³³.

Διαφορετική παραδοχή θα σήμαινε ότι η ωριμότητα δεν αποτελεί προσωπική κατάκτηση για τον καθένα μας, αλλά απόρροια και αποτέλεσμα της όποιας προσπάθειας ή αδιαφορίας ή κακής συμπεριφοράς των γονιών μας, καθιστώντας μας άβουλους και ανεύθυνους προσωπικά. Όσον αφορά ειδικότερα στην αντίληψη και τη σχέση μας με το Θεό, από την οποία έχουμε αυτές τις προσδοκίες, περνά κι αυτή από παρόμοια φίλτρα: **«Εάν κάποιος είναι πρόθυμος να αποδεχτεί ότι μια ώριμη σχέση με τους γονείς του είναι πιθανή, τότε μια ώριμη σχέση με την αναπαράσταση του Θεού θα πρέπει επίσης να είναι πιθανή. ...Αυτοί που είναι ικανοί για ώριμη θρησκευτική πίστη ανανεώνουν την αναπαράσταση που έχουν για το Θεό για να την κάνουν συμβατή με τη συναισθηματική, συνειδητή, και ασυνείδητη κατάσταση, καθώς και με τη νοητική και αντικειμενότητα**

⁶³¹ Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 57.

⁶³² Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 49-57, πρβλ. και «Συμφωνούμε με την άποψη του Costi Bendaly (1982), όταν λέγει, ότι 'όσο και να έχει τις ρίζες της στις ασυνείδητες γονεϊκές εικόνες που προέρχονται από την παιδική ηλικία, μια αυθεντική θρησκευτική στάση δεν μπορεί εντούτοις να συρρικνωθεί μόνο σ' αυτές. Τις αναλαμβάνει, βέβαια, αλλά και τις μεταξιώνει σε σύμβολα μιας συναντήσεως με τον Όλως-Άλλο, που δεν ολοκληρώνεται όμως ποτέ.»

Σταυρόπουλος, Α., Μ., *Η Θρησκευτική Ανάπτυξη του Παιδιού. Ψυχολογική Προσέγγιση*, σελ. 19.

⁶³³ Κουφογιάννη, Πανωραία, *Ορθόδοξη Θεολογία και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 49-52.

ανάπτυξή τους.»⁶³⁴ Η παραπάνω διατύπωση βρίσκει εφαρμογή στο Χριστιανισμό, αφού «*Το πρόσωπο του Χριστού που έχει φτάσει στον καθένα μας έχει αλλοτριωθεί και πολλές φορές δεν έχει καμιά σχέση με τον αληθινό Χριστό. ...Συνήθως γνωρίζουμε έναν Θεό όπως τον βίωναν οι γονείς. ...Έχουμε, λοιπόν, να πετάξουμε ό,τι άφησε επάνω στο πρόσωπο του Χριστού ο χρόνος, οι άνθρωποι, η ιστορία' πράγματα που υπόκεινται στη φθορά και επομένως σε αναθεωρήσεις, για να μπορέσουμε να συναντήσουμε ό,τι ανήκει στο ζωοποιό Άγιο Πνεύμα.»*⁶³⁵

Και στο έργο του Fowler βρίσκουμε την αποδοχή αυτού που η Εκκλησία ονομάζει *προαίρεση*⁶³⁶ του ανθρώπου: «*Ο Fowler, βέβαια αναγνωρίζει ότι ο βαθμός ανταπόκρισης και ευαισθητοποίησης απέναντι στις βασικές αφηγήσεις, τους μύθους και τις αξίες, στις οποίες τα μέλη μιας οικογένειας πιστεύουν, διαφέρει σημαντικά από άτομο σε άτομο. Είναι δυνατόν, δηλαδή, κάθε μέλος της οικογένειας να συμμετέχει και σε εξωοικογενειακά τρίγωνα πίστης, όπως ο Fowler τα αποκαλεί, που έχουν κέντρα με διαφορετική αξία και δύναμη.»*⁶³⁷

Όσο βασική και ζωτική και να είναι η σχέση με τη μητέρα και τον πατέρα για κάθε άνθρωπο, δεν παύει να είναι επί της γης, επίγεια. Η σχέση με το Θεό, η 'κάθετη κοινωνικότητα' αποτελεί προσωπική σχέση του κάθε ανθρώπου χωριστά με το Θεό: «*...οι αντιλήψεις για το Θεό είναι περισσότερο προσωπικές παρά ακριβείς. Φτιάχνονται από την πρώιμη εμπειρία.»*⁶³⁸

Ο θείος έρωσ, όπως ονομάζουν οι Πατέρες αυτό το συναίσθημα και αυτή την υπαρξιακή τοποθέτηση του κάθε ανθρώπου απέναντι στο Θεό, με όλο του το είναι, ξεπερνά τα επίγεια δεδομένα, γίνεται σύνδεσμος με τον ουράνιο Πατέρα, με την Αλήθεια και την αιώνια ζωή: «*...είναι ενέργεια τής Χάριτος τού Θεού, είναι άλλης προελεύσεως, είναι αποτέλεσμα τής καθαρότητας τού ανθρώπου καί τής αρπαγής τού νού του από τόν Θεό.»*⁶³⁹

⁶³⁴ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 46-47.

⁶³⁵ Κουφογιάννη, Πανωραία, *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 50-51.

⁶³⁶ «Κατά την ημέρα της Πεντηκοστής η κλήση του Θεού απευθύνεται με το στόμα των αποστόλων προς όλους χωρίς καμιάν εξαιρεση, ...Στον άνθρωπο βέβαια εναπόκειται η αποδοχή ή η απόρριψή της. ...Συνεπώς ο άνθρωπος μπορεί να φθάσει στη θέωση με το δυναμισμό της προαίρεσής το, άσχετα από το ήθος και την πορεία που ακολουθούν οι γεννήτορές του. ...δεν μπορεί από τη φύση της η χάρη του Θεού να παραμείνει σε ψυχές που αποφεύγουν τη σωτηρία.», Αρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη, σχόλια στο *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, του Γρηγορίου Νύσσης, σελ. 17-18 και 112-113.

⁶³⁷ Περσελής, Εμμ., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, σελ. 98-99.

⁶³⁸ Joyce E. Bellous, Simone e Roos, William Summey, "The child's Concept of God" in the collective work Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, σελ. 216-217.

⁶³⁹ Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Ο Θεός έρωσ κατά τόν άγιο Ιωάννη τόν Χρυσόστομο*, http://www.parembasis.gr/2013/13_09_12.htm, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, μηνιαία

Μετά από την ανάλυση και την παρουσίαση των σχετικών ερευνών απαντάται το ερώτημα που τέθηκε στην αρχή της εργασίας, κατά πόσο το θρησκευτικό συναίσθημα στον άνθρωπο είναι έμφυτο κι αυθόρμητο, κομμάτι της ανθρώπινης ψυχής αυθύπαρκτο ή αποτέλεσμα περιβαλλοντικών επιρροών, δηλαδή επίκτητο, και χρειάζεται οπωσδήποτε την επιρροή του περιβάλλοντος για να λειτουργήσει, κι αν είναι η σχέση μητέρας-παιδιού θεμέλιο της θρησκευτικότητας, δηλαδή αν, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα 5 χρόνια της ζωής του, διευκολύνει ή παρεμποδίζει τη σχέση του παιδιού με το Θεό, για την νηπιακή αλλά και την ενήλικη ζωή του: Η μητέρα κυρίως –αλλά και οι δύο γονείς- είναι η πόρτα που γνωρίζει κάθε παιδί τον κόσμο και από αυτούς μαθαίνει τον τρόπο να σχετίζεται με αυτόν. Η σχέση του καθενός μας με το Θεό όμως δεν μπαίνει σε ανθρώπινα όρια και καλούπια- είναι ο καθένας μόνος του απέναντι στο Θεό και επιλέγει πώς θα σταθεί, από τη στιγμή που συνειδητοποιεί τον εαυτό του και μετά. Φάνηκε από τις έρευνες ότι στη νηπιακή ηλικία τα παιδιά έχουν καλή και θετική εικόνα για το Θεό, ακόμα και σε οικογενειακές συνθήκες αγνωστικισμού ή με αρνητικές διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ παιδιών και γονιών, που θεωρούνται πρόδρομοι μιας αρνητικής εικονας Θεού. Η παιδική θρησκευτικότητα από τους ερευνητές έχει περιγραφεί ως ξεχωριστή και διαφορετική από αυτή των εφήβων και των ενηλίκων, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που χάνονται στις επόμενες ηλικίες για να ξανακατακτηθούν μέχρι το τέλος της ζωής. Αυτήν την ιδιαιτερότητα είδαμε να περιγράφουν οι Πατέρες, κυρίως ο Γρηγόριος Νύσσης, και να την αιτιολογούν με την κατ' εικόνα Θεού δημιουργία του ανθρώπου και την απάθεια και 'απειροκακία' των νηπίων, που συμβάλλουν στη διατήρησή της καθαρής από πάθη και αμαρτίες. Πατέρες, λοιπόν, και ερευνητές συμφωνούν στην εκ φύσεως θρησκευτικότητα του ανθρώπου, στην πνευματικότητα που υπάρχει μέσα στον καθένα δοσμένη από τη γέννησή του. Στην πορεία της ζωής είναι πια προσωπική ευθύνη του κάθε ανθρώπου να καλλιεργήσει την πνευματικότητα μεγαλώνοντας ή να την ελαχιστοποιήσει, ασκώντας το αυτεξούσιο.

Όσα εμπόδια ή διευκολύνσεις, λοιπόν, κι αν φέρουν άνθρωποι επί της γης, εσκεμμένα ή αθέλητα, δεν μπορούν να τροποποιήσουν σε μεγάλο βαθμό τη σχέση του ανθρώπου με το Θεό παρά μόνο επιφανειακά και προσωρινά, εφόσον αυτή αποτελεί απαρέγκλιτα προσωπική επιλογή του ατόμου⁶⁴⁰, εξάσκηση του αυτεξούσιου της ψυχής του.

Η προτροπή, που βρίσκουμε στην Ακολουθία του Γάμου να αφήσει πίσω του τις επιρροές των γονιών, υπερισχύει πολύ περισσότερο στο πλαίσιο της δημιουργίας προσωπικής σχέσης⁶⁴¹ με τον Θεό, που υπερβαίνει τις ανθρώπινες σχέσεις, ακόμα και τις

έκδοση της Ιεράς Μητροπόλεως Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2013, ΤΕΥΧΟΣ: 206.

⁶⁴⁰ Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of The Living God*, σελ. 199-200.

⁶⁴¹ Rizzuto, *The Birth of the Living God*, σελ. 7-8.

οικογενειακές⁶⁴², αφού «Ο πιστός με τη μετάνοια (την εγκατάλειψη ενός δυσλειτουργικού τρόπου σχετίζεσθαι με το Θεό και τους άλλους) καλείται να αφεθεί σε Εκείνον, όπως το μικρό παιδί στη μητέρα ...Και με περισσότερη αγάπη και εμπιστοσύνη, επειδή ο Κύριος είπε: "Ο φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστι μου ἄξιος" (Ματθ. 10, 37).»⁶⁴³.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Έχοντας υπ' όψιν τις πλευρές και την πορεία της θρησκευτικότητας, μπορούμε να ασχοληθούμε, με άλλη ματιά και αντίληψη πλέον, με το ρόλο της μητέρας ξεκινώντας από την εγκυμοσύνη, ένα διάστημα που συνήθως δεν συμπεριλαμβάνεται στις θεωρίες ανάπτυξης. Οι θεωρίες προσκόλλησης και δεσμού μας δίνουν ένα μέτρο για τη βαρύτητα που έχει η σχέση μητέρας-παιδιού για τις σχέσεις που θα έχει στην μετέπειτα ζωή του, και η θεωρία των μεταβατικών αντικειμένων μας δίνει το χώρο που διαδραματίζονται όλα αυτά, μαζί και η δημιουργία σχέσης με το Θεό. Για την εικόνα του Θεού οι άνθρωποι παίρνουν στοιχεία από τις νοητικές αναπαραστάσεις των γονιών τους –κυρίως του διαθέσιμου γονιού. Η πορεία της σχέσης με το Θεό όμως δεν προδιαγράφεται αυστηρά στο πλαίσιο της θεωρίας δεσμού, όπως φαίνεται από τις έρευνες της DeRoos σε νήπια: τα παιδιά έδειξαν έτοιμα να δεχτούν την εικόνα ενός καλού, αγαπητικού Θεού ανεξάρτητα από τη σχέση με τους γονείς και ανεξάρτητα από τη γονεϊκή τοποθέτηση απέναντι στο Θεό και τη θρησκευτικότητά τους.

Φαίνεται ότι είτε ακολουθηθεί η οδός της αποζημίωσης (για την κακή σχέση με τους γονείς) είτε της αντιστοιχίας (με την καλή σχέση με τους γονείς) το παιδί βρίσκει το δρόμο του για μια καλή σχέση με το Θεό, ειδικά στη μικρή ηλικία, που τα παιδιά φανερώνουν μια ετοιμότητα και έμφυτη προδιάθεση να πιστέψουν ότι ο Θεός είναι καλός και τα αγαπάει. Και αργότερα συμβαίνει αυτό, όμως πια δεν είναι θέμα προδιάθεσης, αλλά καθαρά θέμα **επιλογής**.

Το πόσο αυτό αφορά στην πράξη της Χριστιανικής Αγωγής και της Ποιμαντικής το λέει ολοκάθαρα η Σ. Κουλόμζιν: «*Η πίστη δεν επιβάλλεται σαν κάτι που δεν μπορείς να το αρνηθείς. ...Δεν μπορεί να υπάρξει πίστη χωρίς ελευθερία, μπορείς να πιστεύεις αληθινά μόνον όταν μπορείς να αμφιβάλεις. ...Η παιδαγωγική εργασία θα πρέπει να βασίζεται στην*

⁶⁴² Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Ο Θεός έρωσ κατά τόν άγιο Ιωάννη τόν Χρυσόστομο*, http://www.parembasis.gr/2013/13_09_12.htm, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, μηνιαία έκδοση της Ιεράς Μητροπόλεως Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2013, ΤΕΥΧΟΣ: 206.

⁶⁴³ Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία. Σε Αναζήτηση της Ακεραιότητας*, σελ. 57.

προϋπόθεση ότι ένα παιδί μπορεί να φθάσει στην πίστη μόνο μέσα από μια δική του, αυθεντική, ελεύθερη πράξη.»⁶⁴⁴

⁶⁴⁴ Οπισθόφυλλο, *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*.

Table 1: Comparison of the different types of knowledge (declarative, procedural, and conditional) and their corresponding learning outcomes.

Knowledge Type	Learning Outcomes					
	Declarative	Procedural	Conditional	Declarative	Procedural	Conditional
Declarative	Knowledge of facts and concepts	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships
Procedural	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task
Conditional	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill
Declarative	Knowledge of facts and concepts	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships
Procedural	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task
Conditional	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill
Declarative	Knowledge of facts and concepts	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships	Knowledge of concepts and their relationships
Procedural	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task	Knowledge of how to perform a task
Conditional	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill	Knowledge of when to use a skill

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην αρχή της εργασίας τέθηκαν τα ερωτήματα «εάν το οικογενειακό περιβάλλον επηρεάζει εξ ολοκλήρου τη θρησκευτική αντίληψη του παιδιού ή εάν το ίδιο το παιδί αυθόρμητα εκδηλώνει σημεία με τη συμπεριφορά και τις ερωτήσεις του, που πιστοποιούν την ύπαρξη έμφυτης θρησκευτικότητας.» (Περσελής, 2000:74)

Η προσπάθεια αυτής της εργασίας επικεντρώθηκε λοιπόν σε αυτούς τους άξονες: περιγραφή και οριοθέτηση της έννοιας της θρησκευτικότητας, καθώς και διερεύνηση των αντικειμενοτρόπων σχέσεων στη δυάδα μητέρα-παιδί τα πρώτα πέντε χρόνια ζωής. Μεγάλη σημασία δόθηκε στις θεωρίες ψυχονοητικής ανάπτυξης αλλά και της συμπεριφοράς δεσμού, που επικεντρώνεται στη σχέση μητέρας παιδιού, για έναν κυρίως λόγο: αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό οι θεωρίες ανάπτυξης της πίστης / θρησκευτικής ανάπτυξης / δημιουργίας της εικόνας Θεού, που είναι και ο πυρήνας αυτής της εργασίας.

Σε μια εργασία για τη θρησκευτική ανάπτυξη είναι αναγκαία η άποψη των ερευνητών γύρω από τη θρησκευτικότητα, ώστε να διερευνηθεί τί την αποτελεί, όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένα, καθώς κρίνεται απαραίτητη η εμβάθυνση σε αυτήν, η κατανόηση της θέσης που έχει στον ανθρώπινο ψυχισμό, πώς συσχετίζεται και πώς αλληλεπιδρά με τις πλευρές της ανθρώπινης ψυχής. Ιδιαίτερος δε αυτό ισχύει για όσους εμπλέκονται στη Χριστιανική Αγωγή και στην Ποιμαντική.

Απαντώντας στα ερευνητικά ερωτήματα βρίσκουμε πως η θρησκευτικότητα αναφέρεται στην αναζήτηση της υπερβατικότητας και του νοήματος στη ζωή, ταυτίζεται με αυτό που η σύγχρονη έρευνα αποκαλεί πνευματικότητα αλλά και την υπερβαίνει, αφού συμπεριλαμβάνει και τη λειτουργικότητα της θρησκείας. Σε κάθε άνθρωπο εκφράζεται μοναδικά, περικλείοντας τον όλο άνθρωπο –δεν είναι το άθροισμα των περιοχών της ανθρώπινης ανάπτυξης- αφού το θρησκευτικό βίωμα αγγίζει τη διανοητική αλλά και τη συναισθηματική μας πλευρά: είναι το συναίσθημα η κινητήρια δύναμη που κατευθύνει τη νόηση, το ενδιαφέρον, και η νόηση που επεξεργαζόμενη τροφοδοτεί, νοηματοδοτεί το συναίσθημα.

Γνωστικά τροφοδοτείται η θρησκευτικότητα, αφού είναι έλλογη διαδικασία. Με τα θρησκευτικά σύμβολα ανάγεται ο άνθρωπος σε έννοιες υπερβατικές. Κρίσιμος είναι και ο ρόλος της φαντασίας, καθώς με αυτήν ο άνθρωπος γεφυρώνει τον εσωτερικό του κόσμο και την εξωτερική πραγματικότητα, δημιουργώντας το μεταβατικό χώρο ανάμεσά τους, που τροφοδοτεί τη δημιουργικότητα αλλά κυρίως τη σχέση με τους άλλους και τον κόσμο. Ο D. Winnicott και η A.M. Rizzuto αξιολογούν αυτό το μεταβατικό χώρο ως κρίσιμο και ζωτικό, και τα μεταβατικά αντικείμενα ορόσημα στην ύπαρξη και σχέση του ανθρώπου με τους γύρω

του, τον κόσμο και το Θεό. Στην προσπάθεια να δοθεί το περίγραμμα και να οριοθετηθεί η υπό έρευνα έννοια, το θρησκευτικό βίωμα, στην βιβλιογραφία βρίσκουμε πως η έννοια της θρησκευτικότητας αναλύεται στην εικόνα Θεού που έχει ο άνθρωπος, στην αυτοεικόνα του, την πίστη που νιώθει και εκφράζει, τις ύψιστες αξίες που αντλεί από αυτήν αλλά και επιδιώκει μέσω αυτής, τη θρησκευτική σκέψη και κρίση, την ηθική και φυσικά την κοινωνική του διάσταση, το νόημα τελικά που δίνει στη ζωή.

Τα παραπάνω προσφέρουν, για όσους ασχολούνται με τη Χριστιανική Αγωγή και την Ποιμαντική, όσο το δυνατόν σαφέστερη αντίληψη για την πλευρά του ανθρώπινου ψυχισμού στην οποία στοχεύουν, αφού απευθύνονται στη θρησκευτικότητα των παιδιών και των εφήβων αλλά και των ενηλίκων. Μπορεί να αξιολογηθεί καλύτερα η ωφέλεια κάθε δράσης ή δραστηριότητας έχοντας ως συγκεκριμένους στόχους στη διδακτική ή ποιμαντική παρέμβαση τις παραμέτρους της θρησκευτικότητας: την εικόνα Θεού, την αυτοεικόνα, τις ύψιστες αξίες ή τη θρησκευτική σκέψη και κρίση, αλλά και πιο ξεκάθαρες οδούς προσέγγισης: φαντασία, συμβολισμοί, συναίσθημα, ηθική, κοινωνικότητα.

Ειδικά η παιδική θρησκευτικότητα αναδύεται ξεχωριστά στις έρευνες, που βασίζονται στις ευαγγελικές περικοπές όπου ο ίδιος ο Χριστός ξεχώρισε τα παιδιά ως πρότυπα για τη Βασιλεία του Θεού. Αυτή η ειδικότερη ανάλυση της θρησκευτικότητας στην παιδική ηλικία είναι απαραίτητη, καθώς οι ενήλικοι έχουν διαφορετικό τρόπο αντίληψης του κόσμου, της ζωής και βεβαίως του Θεού από τα παιδιά, τα οποία και ο ίδιος ο Χριστός ξεχώρισε ως προς τη σχέση τους με το Θεό. Πολύ περισσότερο όρισε τη δική τους προσέγγιση ως στόχο για τους ενηλίκους, καθορίζοντας έτσι το πλαίσιο της Χριστιανικής Αγωγής. Γνωρίζοντας σε βάθος τη θρησκευτικότητα ως έννοια, μπορεί η Χριστιανική Αγωγή που προσφέρεται, να οργανωθεί πληρέστερα και πιο ξεκάθαρα, να αξιοποιηθούν αποτελεσματικότερα όσα εργαλεία προσφέρει η παιδαγωγική επιστήμη (μεθόδους, στοχοθεσία, φάσεις διδασκαλίας, αξιολόγηση), ώστε να υλοποιείται αυτός ο στόχος που τίθεται στα ευαγγελικά κείμενα.

Κατανοώντας εννοιολογικά τη θρησκευτικότητα είναι εφικτό να ακολουθηθεί η εξέλιξη της στην πορεία ζωής κάθε ανθρώπου, ξεκινώντας από τα πρώτα χρόνια. Η κατανόηση γενικότερα της ανάπτυξης, η αναγνώριση των σταδίων και των δυνατοτήτων του παιδιού σε κάθε φάση δίνει σε κάθε εκπαιδευτικό, καθηγητή, γονέα ή άλλως εμπλεκόμενο με την αγωγή γενικά, και τη χριστιανική ειδικά, το πλαίσιο που οφείλει να κινηθεί, τί έννοιες μπορεί να παρουσιάσει, με ποιους τρόπους να τις κάνει καλύτερα κατανοητές, τί απορίες και δυσκολίες να προσμένει. Αλλιώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά του δημοτικού την αφήγηση της δημιουργίας του ανθρώπου, για παράδειγμα, αλλιώς τα παιδιά του γυμνασίου, σε μεγαλύτερο βάθος οι μαθητές του λυκείου (αναλυτικός πίνακας με

αντιστοίχιση των δυνατοτήτων κάθε ηλικίας και των εννοιών που μπορούν να διδαχθούν, και με ποιες μεθόδους, υπάρχει στις σελ. 166-217 στο βιβλίο της Σ. Κουλόμζιν *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά Μας*).

Λέγοντας ανάπτυξη εννοούνται οι προσδοκώμενες αλλαγές, σωματικά και ψυχοδιανοητικά, στο παιδί, το έφηβο και τον ενήλικο με το πέρασμα του χρόνου. Από τις υπάρχουσες θεωρίες ανάπτυξης στην εργασία παρουσιάζεται πρώτη η ψυχοδυναμική λόγω της εκτεταμένης ανάλυσης που κάνει στα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας, που είναι αυτή που αφορά η παρούσα εργασία, αλλά και λόγω της διατύπωσης των αλληλένδετων κύκλων ζωής από τον Erikson, που είναι η βάση της θεωρίας θρησκευτικής ανάπτυξης του Fowler. Δεύτερη παρουσιάζεται η γνωστική-εξελικτική, που περιγράφει αναλυτικά τα στάδια εξέλιξης της συμπεριφοράς και της γνωστικής ικανότητας του παιδιού, ιδιαιτέρως έως τη λήξη της εφηβείας και στην οποία βασίζεται η θεωρία θρησκευτικής ανάπτυξης του J. Fowler, και τρίτον η ορθόδοξη ανθρωπολογική, μέσω των παιδαγωγικών λόγων του ι. Χρυσοστόμου αλλά του Γρηγορίου Νύσσης, και της Κλίμακος του Ιωάννου του Σιναΐτη.

Δίνεται έμφαση ιδιαιτέρως στα στοιχεία της θρησκευτικής ανάπτυξης που αφορούν τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής ενός παιδιού όπως παρουσιάζονται σε αυτές τις προσεγγίσεις: διατυπώνονται στάδια, σε αντιστοιχία με αυτά της ψυχοδυναμικής και γνωστικής-εξελικτικής θεωρίας. Για τα πρώτα δύο χρόνια ζωής, βασικό ρόλο στην έρευνα για την παιδική θρησκευτικότητα έχει παίξει η θεωρία ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson και η θεμελίωση της βασικής εμπιστοσύνης στον ψυχισμό του παιδιού, μέσω της μητρικής φροντίδας. Πάνω σε αυτήν διατυπώνει ο Fowler τα χαρακτηριστικά του πρώτου σταδίου ανάπτυξης της πίστης, πάνω σε αυτήν κινήθηκαν και οι θεωρητικοί της συμπεριφοράς δεσμού για να διερευνήσουν τη διαμόρφωση της εικόνας του Θεού. Η έρευνα της A.M. Rizzuto για τη διαμόρφωση της εικόνας του Θεού, ορμώμενη από τη θεωρία των μεταβατικών αντικειμένων και τη σπουδαιότητά τους απ' τον D. Winnicott, καθώς και η εργασία του C. Ellis Nelson βρίσκουν πως είναι καθοριστικής σημασίας η σχέση με τη μητέρα για τη δυνατότητα του παιδιού να συνάψει σχέσεις στη ζωή του, και με το Θεό, αφού η εικόνα του Θεού φαίνεται να έχει πολλά από τα στοιχεία της μητέρας ή των όποιων προσώπων έχουν τη φροντίδα του βρέφους –νηπίου. Η πορεία της εικόνας του Θεού αποτυπώνεται στην πρωτότυπη έρευνα της A. M. Rizzuto, μια πορεία που απεικονίζει παράλληλα και τη σχέση μαζί Του και συσχετίζεται βαθύτατα με την αυτοεικόνα του ανθρώπου αλλά και τις νοητικές αναπαραστάσεις των γονιών του.

Στην έρευνα δίνεται θεολογική ερμηνεία των επιστημονικών ευρημάτων με το έργο του Γρηγορίου Νύσσης *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, που

ξεχωρίζει την παιδική από την πλήρη θρησκευτικότητα του ενηλίκου, ακολουθώντας το λόγο του Κυρίου (Ματθ. 18,3), αλλά και γενικότερα από την Ορθόδοξη Ανθρωπολογία που διαφέρει από τη θεωρία θρησκευτικής ανάπτυξης του Fowler στο εξής: δεν θεωρεί προκαθορισμένη τη διαδοχή και τη σειρά των σταδίων της θρησκευτικής ανάπτυξης μετά τα πρώτα χρόνια της παιδικής θρησκευτικότητας, αλλά ως μια εν δυνάμει πορεία από το ένα στάδιο στο άλλο, αφήνοντας πολλά περιθώρια για υπερπήδηση κάποιων σταδίων ή και επιστροφή σε πιο αρχικά στάδια, μέχρι το τέλος της ζωής. Κανένα 'στάδιο' (ή σκαλί της Κλίμακος) δεν θεωρείται κατακτημένο, δεδομένο για όποιον το ανέβηκε (όπως διαφαίνεται στη θεωρία θρησκευτικής ανάπτυξης του Fowler), αλλά υπάρχει πάντα η πιθανότητα είτε για άλμα προς τα πάνω είτε για πτώση προς τα κάτω, όπως παραστατικά απεικονίζεται στην εικόνα της Κλίμακος του Ιωάννη του Σιναΐτη. Αυτή είναι μια παράμετρος που θέτει η Εκκλησία και οφείλει να διερευνηθεί από τους ερευνητές περισσότερο.

Αυτή η συγκεκριμένη θεώρηση, είναι πολύ χρήσιμο να είναι κατανοητή ιδιαιτέρως από όσους βρίσκονται στο χώρο της Χριστιανικής Αγωγής και της Ποιμαντικής, καθώς προϋποθέτει για την ύπαρξη αγίων νηπιακής ηλικίας, όπως ο Άγιος Κήρυκος των τριών ετών, αλλά και για ηλικιωμένους με θρησκευτικότητα αρχαρίου. Σημαντικό στοιχείο σε αυτή τη θεώρηση αποτελεί η αποσύνδεση της ηλικίας και της νοητικής ανάπτυξης από τη θρησκευτική /πνευματική κατάσταση του ανθρώπου, ιδιαίτερα από την παιδική ηλικία και μετά, μια άποψη ανατρεπτική ως προς την προσδιορισμένη αλληλουχία των σταδίων που συναντάται στις θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης, και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης και μελέτης.

Οι θεωρητικοί της ανάπτυξης δίνουν μεγάλη βαρύτητα στο ρόλο της μητέρας κατά τα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού. Ειδικά στο συλλογικό έργο *Χαραυγή των Αισθήσεων* τονίζεται η σημασία της σχέσης τόσο νωρίς όσο η εγκυμοσύνη (ένα διάστημα που δεν συμπεριλαμβάνεται συνήθως στις θεωρίες ανάπτυξης), όπως αποτυπώνεται Όσο πιο μικρό το παιδί (βρέφος, νεογνό, έμβρυο) τόσο πιο άμεσα απορροφά την ψυχική κατάσταση της μητέρας και την ενσωματώνει ως προσωπικό του στοιχείο. Ξεκινώντας από την σημασία του μαστού και του θηλασμού της M. Klein ο Winnicott μιλά για τα μεταβατικά αντικείμενα και την αξία τους στο παιδί, αλλά την μεγάλη σημασία του μεταβατικού χώρου, του παιχνιδιού για την ψυχοδιανοητική ανάπτυξη του παιδιού. Από την καλή διαχείριση εκ μέρους της μητέρας αυτών των διαδικασιών προκύπτει ο τύπος δεσμού που θα αναπτύξει το παιδί μαζί της (Bowlby), που θα καθορίσει και τους υπόλοιπους δεσμούς της ζωής του.

Μελετώντας ειδικά το ρόλο της μητέρας στη θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού, τη δημιουργία εικόνας Θεού και τη σχέση μαζί Του, οι ερευνητές βασίζονται στις θεωρίες της Klein, του Winnicott και του Bowlby. Αρχικά η A.M. Rizzuto βρίσκει την εικόνα του Θεού να

διαμορφώνεται με πολλά στοιχεία από τις εσωτερικευμένες εικόνες των γονιών από το παιδί, όχι όμως αποκλειστικά από αυτές. Παρ' ότι για την εικόνα του Θεού οι άνθρωποι παίρνουν στοιχεία από τις νοητικές αναπαραστάσεις των γονιών τους –κυρίως του *διαθέσιμου* γονιού- η πορεία της σχέσης με το Θεό δεν προδιαγράφεται αυστηρά από αυτό το πλαίσιο, όπως φαίνεται από τις έρευνες της DeRoos σε νήπια, όπου τα παιδιά έδειξαν έτοιμα να δεχτούν την εικόνα ενός καλού, αγαπητικού Θεού ανεξάρτητα από παραμέτρους που αφορούν τη σχέση με τους γονείς και την τοποθέτησή τους απέναντι στο Θεό.

Στην πρωτότυπη έρευνα της A. M. Rizzuto για την εικόνα του Θεού υπάρχει ο πίνακας που παρατίθεται στην εργασία, στον οποίο συνδέονται πάρα πολύ παραστατικά οι τρεις θεωρίες του Erikson, Freud και Winnicot με το θέμα της ανάπτυξης της εικόνας του Θεού και της σχέσης του ανθρώπου με το Θεό. Είναι ίσως η πρώτη φορά που παρουσιάζεται μια σύνθεση τόσο διευρυμένη αλλά και τόσο κατανοητή. Επίσης, είναι πολύ βοηθητικό στην κατανόηση αυτής της νέας σύνθεσης και πρότασης το ότι η ερευνήτρια ενσωματώνει επεξηγηματικά απλές καθημερινές εκφράσεις για να παρουσιάσει τις σχέσεις μεταξύ του ατόμου και της μητέρας, του ατόμου και του Θεού, αλλά και την αυτοεικόνα του. Προσθέτει παραδείγματα για την θρησκευτικότητα πάλι με απλές προτάσεις που απεικονίζουν την σχέση στην οποία βρίσκεται ο άνθρωπος με το Θεό.

Σε σχέση με την παρούσα ερευνητική εργασία ο πίνακας αυτός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η συνολική σχεδόν απεικόνισή της, που είναι και ο λόγος που θεωρήθηκε απαραίτητο να συμπεριληφθεί. Απεικονίζει με σαφήνεια τόσο το πώς χτίζεται η σχέση με τη μητέρα όσο και το πώς η σχέση με το Θεό ακολουθεί τον άνθρωπο στην πορεία της ζωής του και εξελίσσεται, είτε προς την αποδοχή είτε προς την απόρριψη. Εντυπωσιακό είναι το πώς συμβαδίζουν οι νοητικές αναπαραστάσεις της μητέρας και του Θεού, αλλά και των άλλων κοντινών προσώπων, με την αυτοεικόνα του ατόμου. Εδώ βέβαια δεν περιλαμβάνονται τα στοιχεία από τις νεότερες μελέτες για την παιδική θρησκευτικότητα (Hay & Nye, Kirkpatrick, De Roos) όμως η αναγκαιότητα κατανόησης της πρότασης της Rizzuto δε μειώνεται στο ελάχιστο, αφού αποτελεί την αφετηρία και τη βάση αυτών των νέων ερευνών, που λειτουργούν συμπληρωματικά και σε καμία περίπτωση ακυρωτικά.

Στην έρευνα της A.M. Rizzuto δίνει θεολογική ερμηνεία το έργο του Γρηγορίου Νύσσης *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, που ξεχωρίζει την παιδική από τη θρησκευτικότητα του ενήλικου, λέγοντας πώς τα παιδιά ακόμη κρατούν τη φυσική χάρη της κατ' εικόνα δημιουργίας τους, που στην πορεία της ζωής συνήθως αμαυρώνεται με την εξάσκηση του αυτεξούσιου.

Στις έρευνες του ο Kirkpatrick έχει διατυπώσει το συσχετισμό της εικόνας και της σχέσης μαζί Του με την εμπειρία από τους γονείς σύμφωνα με τις θεωρίες της αποζημίωσης

και της αντιστοιχίας. Η S. DeRoos όμως, διεξάγοντας έρευνα σε νήπια, διαπιστώνει πως δεν ισχύουν απόλυτα, αλλά **τα παιδιά δείχνουν μια ετοιμότητα να δεχθούν το Θεό ως αγάπη, ανεξάρτητα από το παράδειγμα αλλά και τον τύπο δεσμού με τους γονείς τους**. Φαίνεται ότι είτε ακολουθηθεί η οδός της αποζημίωσης (για την κακή σχέση με τους γονείς) είτε της αντιστοιχίας (με την καλή σχέση με τους γονείς) το παιδί επιθυμεί μια καλή σχέση με το Θεό, ειδικά στη μικρή ηλικία, που τα παιδιά δείχνουν μια ετοιμότητα και έμφυτη προδιάθεση να πιστέψουν ότι ο Θεός είναι καλός και τα αγαπάει. Τα ευρήματα αυτά υποστηρίζονται θεολογικά από το έργο του Γρηγορίου Νύσσης *Περί των προ ώρας υφαρπαζομένων νηπίων* όπου λέει πως τα νήπια έχουν άφθαρτο το κατ' εικόνα μέσα τους, χωρίς να αναφέρεται σε κάποια επιρροή της σχέσης με τους γονείς τους. Η ταύτιση αυτή των ερευνητικών ευρημάτων με την Ορθόδοξη Ανθρωπολογία δημιουργεί την ανάγκη πια στην επιστημονική κοινότητα των ερευνητών της θρησκευτικής ανάπτυξης να λάβουν σοβαρά υπ' όψιν τους και να διερευνήσουν τη θρησκευτική ανάπτυξη και πορεία όπως αποτυπώνεται στα εκκλησιαστικά κείμενα. Χρειάζεται να μην περιορίζονται οι έρευνες στις θεωρίες της ψυχολογίας μόνο, καθώς με αυστηρά κοσμικά -μη θεολογικά- κριτήρια δεν γίνεται να αξιολογηθεί και να αναλυθεί η σχέση του ανθρώπου με το υπέρλογο και το υπερβατικό, καθώς *«Το πρόσωπο γεννιέται άνωθεν και γι' αυτό δεν υπόκειται στους νόμους της Φύσεως. Το πρόσωπο υπερβαίνει τα γήινα όρια και κινείται σε άλλες σφαίρες»*⁶⁴⁵. Χρειάζεται ενσυναίσθηση εκ μέρους των ερευνητών για την τοποθέτηση των πιστών, αναγνώριση του θρησκευτικού βιώματος ως πολύ πραγματικού και αναπόσπαστου μέρους της ψυχής τους. Ουσιαστικά, χρειάζεται να διερευνηθεί και να κατανοηθεί το συλλογικό βίωμα, όπως εκφράζεται εντός του φυσικού χώρου της θρησκευτικότητας, την Εκκλησία, στα εκκλησιαστικά κείμενα των Πατέρων. Εκεί μπορεί να διερευνηθεί η θεωρία θρησκευτικής ανάπτυξης της Εκκλησίας. Θα μπορούσε να διερευνηθεί το πώς σκιαγραφείται στην Κλίμακα, στο Πηδάλιο (σχετικά με τις προσδοκίες από κάθε ηλικία), σε έργα των Πατέρων (του Χρυσοστόμου και του Μάξιμου του Ομολογητού, για παράδειγμα). Η ίδια η Εκκλησία τι θεωρία θρησκευτικής ανάπτυξης μας προσφέρει; Τι εικόνα Θεού; Πώς συνεισφέρει στην αυτοεικόνα του κάθε πιστού; Πόσο αυτή η θεώρηση απεικονίζεται στην πραγματικότητα του Χριστιανικού (Δυτικού και Ανατολικού) πληθυσμού; Είναι ερωτήματα που χρειάζεται να διερευνηθούν.

Στην μελέτη των Hay-Nye διαπιστώνεται με έντονο τρόπο η αποδόμηση της θρησκευτικότητας των παιδιών λόγω της εκκοσμίκευσης της κοινωνίας, σε βαθμό τέτοιο, ώστε να νιώθουν τα παιδιά την ανάγκη να κρύβουν τη θρησκευτικότητά τους. Αυτή η διαπίστωση δημιουργεί την ανάγκη για περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου.

⁶⁴⁵ Αρχιμ. Σωφρονίου, *Η ζωή Του, ζωή μου*, σελ. 43

Στη συνέχεια της παρούσης εργασίας έχει μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον να αποτυπωθεί ο τρόπος που βιώνεται η πίστη και στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, πέρα από το Δυτικό Χριστιανισμό, που αποτυπώθηκε στις αναφερόμενες έρευνες, καθώς από τις έρευνες που παρατέθηκαν απουσίαζαν Ορθόδοξοι συμμετέχοντες, αφού δεν συμπεριελάμβανε πληθυσμό από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου υπάρχει αυξημένο ποσοστό Χριστιανού Ορθόδοξου πληθυσμού.

Προς αυτή την κατεύθυνση της έρευνας μπορεί να αξιοποιηθεί γενικότερα η μεθοδολογία της ποιοτικής αλλά και ποσοτικής έρευνας (δομημένα ερωτηματολόγια, συνεντεύξεις, κλίμακες), όσο και τα συγκεκριμένα ερευνητικά εργαλεία των αναφερομένων ερευνών ώστε να εξαχθούν έγκυρα και αξιόπιστα αποτελέσματα.

Εν κατακλείδι, απαντώντας θετικά στο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας σχετικά με τον έμφυτο χαρακτήρα της θρησκευτικότητας, προκύπτει η μεγάλη σημασία του θρησκευτικού βιώματος και της συνήθειας στην πρώτη παιδική ηλικία, ένα εύρημα που αφορά ξεκάθαρα στην προσχολική αγωγή. Οι βιωματικές δράσεις, η συμμετοχή στα Μυστήρια, η καθημερινότητα της θρησκευτικότητας αποτελούν για τα παιδιά σημαντικές πηγές γνώσης και ανάπτυξης, καθώς έχουν έντονη μέσα τους την επιθυμία, την προδιάθεση να γνωρίσουν και να επικοινωνήσουν με το Θεό, έχουν πνευματικές ανάγκες και αναζητήσεις, όπως προκύπτει από τα ευρήματα των ερευνών. Αυτό είναι και το όφελος που φιλοδοξεί να προσφέρει η παρούσα μελέτη στη Χριστιανική Αγωγή: να μπορούν, γνωρίζοντας τις διαδικασίες και την εξέλιξη της σχέσης με το Θεό, όσοι συμμετέχουν (σε οποιοδήποτε επίπεδο, από Αβάθμια και Ββάθμια εκπαίδευση, κατηχητές) να παρουσιάσουν την εικόνα του Θεού ξεκάθαρα στα παιδιά, χωρίς τις τυχόν περίπλοκες επιβαρύνσεις που μπορεί να έχουν δημιουργηθεί από δυσχερείς οικογενειακές σχέσεις, ώστε αυτά να μπορέσουν να έχουν προσωπική σχέση με το Θεό, να έχουν ξεκάθαρη εικόνα και αντίληψη για το Θεό και ελεύθερα να επιλέξουν τι σχέση θέλουν να έχουν μαζί Του: *«Ο δρόμος προς την ωριμότητα και την αυτονομία διευκολύνεται με τη συνειδητοποίηση του ατόμου ότι είναι παιδί του Θεού, όπως ο πατέρας, η μητέρα και ο καθένας. ...Έχουμε, λοιπόν, να πετάξουμε ό,τι άφησε επάνω στο πρόσωπο του Χριστού ο χρόνος, οι άνθρωποι, η ιστορία' πράγματα δηλαδή που υπόκεινται στη φθορά και επομένως σε αναθεωρήσεις, για να μπορέσουμε να συναντήσουμε ό,τι ανήκει στο ζωοποιό Άγιο Πνεύμα. ...Ο Χριστός λειτουργεί ως οδηγός, ως 'καθρέφτης' μας. Έτσι το άτομο ...μπορεί να αναγεννηθεί στον τόπο του κατ'εξοχήν Άλλου, του Χριστού και της Εκκλησίας»*⁶⁴⁶

⁶⁴⁶Κουφογιάννη, Π., *Ορθόδοξη Πίστη και Επιστημονική Ψυχολογία*, σελ. 50-54.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

μεταφρασμένα αποσπάσματα παραπομπών

Psychology, Religion and Spirituality, Nelson, M., James, publ. Springer, 2009

“...οι συγγραφείς που γράφουν για το θέμα προσέρχονται στην μελέτη της ψυχολογίας και της θρησκείας με ποικιλόμορφο ακαδημαϊκό και προσωπικό υπόβαθρο/παρελθόν. Αυτό δημιουργεί μια θαυμάσια ποικιλία στις συζητήσεις, αλλά κάνει δύσκολη την κατανόηση και την ολοκληρωμένη γνώση επί του θέματος. ...Στους ανθρώπους που έχουν κάποιο υπόβαθρο στην ψυχολογία συχνά λείπει μια στέρεη κατανόηση των θρησκευτικών παραδόσεων που θέλουν να μελετήσουν, και οι θεολόγοι μπορεί να μην είναι ενήμεροι για τις τελευταίες εξελίξεις στην ψυχολογία. Δεύτερον, απαιτούνται εννοιολογικά εργαλεία για να οργανωθεί το υλικό και να κατανοηθούν τα βασικά προβλήματα που εμπλέκονται σε οποιαδήποτε προσπάθεια σύνδεσης της επιστήμης της ψυχολογίας με τη θρησκεία.”, σελ. ν[Preface]

«Παραδοσιακά ο όρος θρησκεία χρησιμοποιούνταν για να αναφερθεί σε όλες τις πλευρές της ανθρώπινης σχέσης με το Θείο ή υπερβατικό –αυτό που είναι μεγαλύτερο από εμάς, ‘η πηγή και ο στόχος κάθε ανθρώπινης ζωής και αξίας’. Προσφάτως, οι μελετητές έχουν αρχίσει να κατανοούν τη θρησκεία ως ένα σύνολο δραστηριοτήτων και έναν τρόπο ζωής... συνεπώς η θρησκεία δεν έχει να κάνει μόνο με το υπερβατικό όπως είναι ‘εκεί μακριά’ αλλά καθώς είναι έμφυτο στην σωματική μας ζωή, τις καθημερινές εμπειρίες και συνήθειες. ...Για την πλειοψηφία των θρησκευόμενων ανθρώπων στον κόσμο, αυτή η υπερβατικότητα δεν είναι απλώς μια αφηρημένη (αφαιρετική) πραγματικότητα, αλλά έχει μια προσωπική ποιότητα. ... άλλοι συγγραφείς προτιμούν να βλέπουν τη θρησκεία ως μια δραστηριότητα που είναι τμήμα του πολιτισμού, το σύνθετο σύνολο των ‘ικανοτήτων και συνηθειών που αποκτιώνται από τον άνθρωπο ως μέλος της κοινωνίας’, ειδικά ‘τα δίκτυα της σημαντικότητας’ που είναι διαθέσιμα στην κοινωνία και μας βοηθούν στην αναζήτηση νοήματος. ...Η Roof υποστηρίζει ότι η πνευματικότητα περιλαμβάνει 4 θεματικές ενότητες: (1) μια πηγή αξιών και έσχατου νοήματος ή σκοπού πέρα από τον

εαυτό, που συμπεριλαμβάνει και μια αίσθηση μυστηρίου και αυτό-υπερβατικότητας, (2) έναν τρόπο κατανόησης, (3) εσωτερική επίγνωση, και (4) προσωπική ολοκλήρωση. ...Η πνευματικότητα λειτουργεί προς την ολοκλήρωση και την εναρμόνιση εμπλέκοντας (α) την εσωτερική μας ενότητα και (β) τη σχέση μας και τη συνεκτικότητά μας με τους άλλους και με μια ευρύτερη πραγματικότητα που ενδυναμώνει την ικανότητά μας να είμαστε υπερβατικοί. Συνεπώς, το γεγονός ότι είμαστε πνευματικοί δεν είναι μια ξεχωριστή φύση ή χαρακτηριστικό που έχουμε αλλά ένα αναπόσπαστο κομμάτι του ποιοι είμαστε και τι κάνουμε συνολικά. Οι περισσότεροι οραματισμοί της πνευματικότητας εμπλέκουν επίσης και την επαφή με το ιερό. ...ο όρος συχνά χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την εμπειρική και προσωπική πλευρά της σχέσης μας με το υπερβατικό ή ιερό (cf. Hill et al., 2000, Emmons and Crumpler, 1999). ...Οι θεολόγοι και οι επαγγελματίες σχετικοί με τα θρησκευτικά ... έχουν την τάση να προτιμούν ορισμούς που δεν κάνουν τόσο αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα στη θρησκεία και την πνευματικότητα. Στα μάτια τους, η πνευματικότητα είναι η ζωντανή πραγματικότητα της θρησκείας όπως τη βιώνει ένας οπαδός της παράδοσης. ...στην σύγχρονη πρακτική, εμπλέκει την αναζήτηση ανώτερων αξιών, εσωτερικής ελευθερίας και πραγμάτων που δίνουν νόημα στη ζωή.» (σελ. 3-9)

«Η Χριστιανική παράδοση είναι η εμπειρία και η ανάπτυξη της σχέσεως του ανθρώπου με τον Θεό.» (σελ. 95)

Σε αυτές τις προσεγγίσεις η μεταγενέστερη έρευνα προσθέτει ακόμη μία: την αναγνώριση του Θεού ως μια απρόσωπης δύναμης, χωρίς δηλαδή προσωπικά χαρακτηριστικά. Αυτό όμως έχει ως συνέπεια τελικά την αδυναμία σχέσης με το Θεό, αφού τον αντιλαμβάνεται κατ' αυτόν τον τρόπο:

«Ο Otto πίστευε ότι η θρησκευτική ζωή έχει και λογικές και άλογες πτυχές. Σε ένα λογικό επίπεδο μπορούμε να σκεφτούμε σχετικά με έναν Θεό που έχει σκοπούς, ηθικότητα, και λογικές ιδιότητες, και να αναπτύξουμε εκλογικευμένα συστήματα περιγραφής του Θείου. Όμως, βιώνουμε επίσης ένα Θεό που είναι υπερβατικός και πέρα από τη φυσιολογική λογική. ...Εξαιτίας της υπερβατικότητας, σκεφτόμαστε για το Θεό με έναν τρόπο διαφορετικό από ότι για άλλα πράγματα. ...Η θρησκεία συμβαίνει όταν το μυαλό αναγνωρίζει και αποδίδει την αγιότητα σε κάτι χρησιμοποιώντας αυτήν την κατηγορία.

Το υπερβατικό είναι το μη λογικό συστατικό του Αγίου που βιώνεται όταν ένα θρησκευτικό ‘αντικείμενο’ το ενεργοποιεί. Ο Otto προσδιόρισε 3 στοιχεία του υπερβατικού: 1. Ένα αίσθημα κτιστότητας ή μηδαμινότητας σε αντίθεση με ‘αυτό που είναι υπέρτατο πάνω από όλα τα πλάσματα’, 2. Ένα αίσθημα **mysterium tremendum**, που περικλείει μια αίσθηση μυστηρίου, ‘αυτό που είναι κρυμμένο και απόρρητο, αυτό που είναι πέρα από την αντίληψη και την κατανόηση, ασυνήθιστο και οικείο’, σε συνδυασμό με μια αίσθηση θρησκευτικού δέους ή φόβου, ένα αίσθημα μιας συντριπτικής και κατακλυσμικής παρουσίας με μεγάλη δύναμη (cf. Keltner & Haidt, 2003). 3. Ένα αίσθημα γοητείας και λαχτάρας που μπορεί να οδηγήσει σε μια αναζήτηση για κάτι πέρα από τα επίγεια’ συνεπώς η εμπειρία έχει μια ιδιαίτερη αξία που είναι εγγενής. Ο καθένας έχει την ικανότητα να την αναπτύξει, παρ’ ότι δεν το κάνουν όλοι.» (σελ. 127)

«Το αρχικό περίγραμμα του Freud για το όραμά του περιέχεται στο χειρόγραφο Project for a Scientific Psychology (1953). Σε αυτήν την εργασία ο Freud ανέπτυξε την ιδέα ότι η ψυχή μπορούσε να περιγραφεί στο σύνολό της χρησιμοποιώντας υλικές διαδικασίες που λειτουργούσαν κατά τον μηχανιστικό τρόπο της φυσικής του 19^{ου} αι. Η δραστηριότητα της ανθρώπινης ψυχής ήταν απλώς ‘νευρωνική κίνηση’ (1953, p. 310). Αυτή η υλιστική βάση της θεωρίας του συνέχισε να είναι μια αρχή στην μεταγενέστερη δουλειά του, ακόμη κι όταν δεν αρθρωνόταν ρητά» (σελ. 144)

ως «επίγνωση του ότι υπάρχουμε και έχουμε ένα διαρκές ατομικό ύφος που παρέχει συνέχεια στις σχέσεις μας.» (σελ. 164)

Το ‘Εγώ’ στο έργο του λαμβάνει υπερβατική χροιά, μια εκ Θεού συνειδητοποίηση της ύπαρξης: «Ο Erikson ανέπτυξε μια υπερβατική, σχεδόν μυστικιστική πλευρά αυτής της σκέψης μέσα από τα γραπτά του για το ‘Εγώ’ ή την υπερφυσική αίσθηση επίγνωσης, ύπαρξης και ζωής που συνοδεύουν τη συνείδηση. Πίστευε ότι το ‘Εγώ’ αναδύεται από την αμοιβαία αναγνώριση και αλληλεπιδράσεις με έναν Άλλο, ο οποίος στην πρόωμη ζωή είναι όποιος μας παρέχει μητρική φροντίδα. Ο Erikson πίστευε ότι τελικά το ‘Εγώ’ μέσα στον καθένα μας έχει μια θρησκευτική ποιότητα κι ότι είναι αυτό το εσωτερικό ‘Εγώ’ στο οποίο απευθύνεται ο Ιησούς στα Ευαγγέλια. Εάν οι εμπειρίες μας σχετικά με την αναγνώριση και την αλληλεπίδραση έχουν υπάρξει θετικές, τότε ο Θεός εργάζεται στην ενήλικη ζωή για να παίξει το ρόλο ενός υπερφυσικού Άλλου που μας βοηθά τόσο στην ανάπτυξη της αίσθησής του ‘Εγώ’ μας και στη συνεκτικότητά μας με άλλους, όσο και στην αντιμετώπιση του ζητήματος μιας πιθανής αιώνιας ταυτότητας. ...Για τον Erikson το κέντρο του ανθρώπου ήταν το ego και η ταυτότητα που αυτό οικοδομεί μέσα από τις αλληλεπιδράσεις με το περιβάλλον. Στην παραδοσιακή Χριστιανική θεώρηση, το κέντρο της προσωπικότητας είναι η καρδιά –όχι η σωματική μας καρδιά αλλά το κεντρικό κομμάτι της προσωπικότητας γύρω από το οποίο

μπορεί να οικοδομηθεί ένας αληθινός ενιαίος εαυτός. Αυτή η καρδιά γνωρίζεται άμεσα μόνο από το Θεό –εμείς πρέπει να συμπεράνουμε την ύπαρξή της και τα χαρακτηριστικά της. Ανακαλύπτεται, δεν κατασκευάζεται' το να τη βρούμε είναι ένας από τους στόχους της Χριστιανικής ζωής» (σελ. 165)

«Η Ulanov (2001) έχει αναπτύξει μια περίτεχνη μεταχείριση της εικόνας του Θεού βασισμένη στη θεωρία του Winnicott. Σημειώνει ότι το υλικό για την εικόνα πιθανώς προέρχεται από ποικίλες πηγές, που συμπεριλαμβάνουν προσωπικές εμπειρίες, ιδέες της οικογένειας και των φίλων, και επίσημες εικόνες από τη θρησκευτική παράδοση και πολιτισμό. Κάποιες φορές συμπεριλαμβάνει υλικά προβολής, πράγματα για εμάς που έχουμε δυσκολία να τα αποδεχτούμε και προτιμούμε να τα εξωθήσουμε προς τον Θεό. Η εικόνα του Θεού, συνεπώς, έχει τη δυνατότητα να μας αποκαλύπτει πράγματα για τον εαυτό μας. Ανάλογα με τα συστατικά/υλικό που μπαίνουν στην εικόνα, μπορούμε να δούμε το Θεό ως θετικό και υποστηρικτικό, απαιτητικό ή πολύ τιμωρητικό.» (σελ. 170)

«Ο πρώιμος Χριστιανισμός δεν κατείχε κανένα συγκεκριμένο, ανεπτυγμένο μοντέλο πνευματικής ωρίμανσης. ...Αυτά τα διδακτικά γραπτά κείμενα άρχισαν να διαμορφώνονται τον τρίτο και τέταρτο αιώνα όταν οι Χριστιανοί ίδρυσαν θρησκευτικές κοινότητες στην Αιγυπτιακή και Συριακή έρημο για να ακολουθήσουν ζωή έντονης πνευματικής αναζήτησης. ...Εάν ένας άνθρωπος ήταν πρόθυμος να ανοίξει τον εαυτό του στο Θεό μέσω της σωματικής και νοητικής πειθαρχίας, μπορούσε σταδιακά να γίνει σαν το Θεό με μια διαδικασία μεταμόρφωσης γνωστή ως **θέωση** ή προφητεία, και στο υψηλότερο σημείο της ανάπτυξης να συμμετέχει στην εσωτερική ζωή του Θεού. ...Η έννοια της θεώσεως αναπτύχθηκε ιδιαίτερος στη σκέψη του Μάξιμου του Ομολογητή (c. 580-662). Ο Μάξιμος υποστήριξε ότι η θέωση είναι μια διά βίου διαδικασία που εμπλέκει όλες τις πτυχές του ανθρώπου. Κατ' αυτήν την άποψη, η θέωση δεν είναι απλώς μια προσωπική μυστικιστική εμπειρία ενώσεως αλλά μια σχεσιακή, συνεργατική δραστηριότητα που εμπλέκει το Θεό, το ανθρώπινο πρόσωπο και μια υποστηρικτική κοινότητα. Οδηγεί σε μια αλληλοπεριχώρηση ή αμοιβαία ανταποδοτικότητα βασισμένη στην πράξη της αγάπης, έτσι ώστε να υφαρπαζόμαστε από το Θεό και να αναπαράγουμε τον τρόπο και την ομοιότητα της Θεότητας σε ενάρετη συμπεριφορά, εσωτερική απλότητα και ενότητα. Η ομοιότητα δεν υπονοεί ότι είμαστε ο Θεός, μόνο ότι είμαστε ικανοί να θυμίζουμε

το Θείο Πρόσωπο, και να έχουμε κοινωνία με αυτό. ...Ο Μάξιμος μιλά για τέσσερις όψεις ή χαρακτηριστικά της διαδικασίας της θέωσης:

- 1.a.i.1. Προσπάθεια και Μη-προσπάθεια: Ενώ είναι απαραίτητο να δεσμευθούμε στο είδος ζωής και πρακτικών που κάνουν τη διαδικασία δυνατή, η θέωση τελικά μας πάει πέρα από τις φυσικές μας ικανότητες και είναι ένα δώρο από το Θεό. Το είδος των δοκιμασιών που πρέπει να ξεπεράσουμε αλλάζει με την αναπτυξιακή διαδικασία, με κάποια προβλήματα να ξεθωριάζουν στο φόντο και άλλα να γίνονται οξύτερα.
2. Μεταμόρφωση: Η θέωση μας πάει σε μια ομοιότητα με το Θεό μέσα από μια συνεχόμενη προσωπική αναμέτρηση και μίμηση, που οδηγεί σε νέα γνώση και τη μίμηση των θεϊκών αρετών όπως η αγάπη. Ως αποτέλεσμα, ο Θεός διακηρύσσεται μέσω ημών με τις αρετές μας έτσι ώστε τελικά το σώμα μας και η ψυχή μας να γίνει 'ο καθαρότερος καθρέφτης' που αντανακλά το Θεό.
3. Ενοποίηση: Για τον Μάξιμο, η θέωση είναι η ένωση με το Θεό αυτών που έχουν γίνει σαν αυτόν. Αυτή η ένωση είναι ένα είδος αλληλοπεριχώρησης (περιχώρηση) που σέβεται τη φύση καθενός από τους δύο. Συμβαίνει εν μέρει μέσω της αγάπης που μας φέρνει κοντά με το Θεό, ενσωματωμένης στις ενέργειές μας, και παρέχει το ύψιστο νόημα της ζωής (Bartos, 1999, p.331). Ξεπερνά επίσης τους διαχωρισμούς που είναι παρόντες εντός μας και με τον κόσμο, και αυξάνοντας της ενότητα σχετίζεται με μεγαλύτερη περιπλοκότητα στην πνευματική μας ζωή.
4. Αγάπη και Ελευθερία: Η απόδειξη και αποτέλεσμα της θεώσεως είναι η ανάπτυξη της αγάπης και της ελευθερίας στις ζωές μας. Καθώς γινόμαστε σαν το Θεό, ενωνόμαστε εν αγάπη με το Θεό και αναπτύσσουμε αγάπη και συμπόνια για όλα τα άλλα πράγματα που επίσης αγαπά ο Θεός. Έτσι η αγάπη προωθεί την ενότητα. Αυτή η συμπόνια μας βοηθά να πολεμήσουμε το πρόβλημα της αλαζονείας, που είναι πάντα ένας πειρασμός καθώς φτάνουμε υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης. Επιπλέον, η θέωση οδηγεί στην πνευματική ελευθερία, μια κατάσταση ξεκούρασης και ικανοποίησης της επιθυμίας όπως αντιτίθεται στη δουλεία των παθών. Ζωή χωρίς αυτήν την ελευθερία είναι ατελής' με αυτήν, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα χαρίσματά μας στο πλήρες δυναμικό τους. ...

Οι περιγραφές του Δυτικού Χριστιανισμού για την ανάπτυξη τυπικά περιελάμβαναν τρία ή τέσσερα στάδια του ταξιδιού προς το Θεό. Κεντρική θέση σε αυτές τις θεωρίες είχαν τρεις θέσεις ή 'τρόπους' της πνευματικής ζωής: η Via Purgativa (κάθαρση), η Via

Pluminativa (φωταγία) και η Via Unitiva (ένωση). Κάποιοι συγγραφείς, ιδιαίτερα αυτοί στον Προτεσταντικό Χριστιανισμό, πρόσθεσαν επίσης ένα αρχικό στάδιο, αυτό της αφύπνισης.» (σελ. 214-217)

«η θρησκευτική κρίση είναι το πώς το άτομο αντιμετωπίζει υποκειμενικά τη διαδικασία δημιουργίας νοήματος, αντιμετώπισης των απροόπτων, και της δημιουργίας υποκειμενικής ασφάλειας σε έναν κόσμο αντικειμενικής ανασφάλειας. Επίσης περιλαμβάνει το πώς σκέφτονται οι άνθρωποι για τη σχέση τους με τα Έσχατα. Παρέχει έναν βαθύ στοχασμό ή ‘μητρική δομή’ που λειτουργεί τον περισσότερο καιρό στα παρασκήνια, αλλά μπορεί να γίνει αντιληπτός όταν οι κρίσεις προκαλούν αμφισβήτηση του τρόπου με τον οποίο κατανοούμε το νόημα των γεγονότων. ...Η θρησκευτική κρίση είναι μέρος της **θρησκευτικής συνείδησης**, που επίσης περιλαμβάνει την οικοδόμηση μιας σχέσης με ένα Υπέρτατο ον που μπορεί να μας βοηθήσει να λύσουμε τα προβλήματα της ζωής.» (σελ. 235)

Στη θρησκευτική κρίση ο Oser βρίσκει επτά διπολικές διαστάσεις, τις οποίες προσπαθεί να εξισορροπεί: «υπερβατικότητα έναντι εγγενούς ιδιότητας, ελευθερία έναντι εξάρτησης, εμπιστοσύνη έναντι του φόβου του άγχους, ιερό έναντι του βέβηλου, ελπίδα έναντι παραλογισμού, αιωνιότητα έναντι εφημερότητας, και λειτουργική διαφάνεια (κατανοώ πως λειτουργούν τα πράγματα) έναντι αδιαφάνειας (το να έχω μια κρυμμένη ή μαγική ικανότητα). ...η ανάπτυξη αναζητά ένα περίπλοκο ισοζύγιο που επιτυγχάνεται τελικώς στο τελευταίο στάδιο. Οι μεταβάσεις στα στάδια συχνά πυροδοτούνται από σημαντικές εμπειρίες ή αλλαγές στη ζωή που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν επαρκώς εντός των υφισταμένων νοητικών δομών και απαιτούν την ενσωμάτωση νέων στοιχείων της σκέψης. Κάθε στάδιο είναι μια ολιστική ενότητα που περιλαμβάνει την απόρριψη προηγούμενων τρόπων αντιμετώπισης των πραγμάτων ενώ ενσωματώνει κομμάτια του παρελθόντος. Περιέχει μια νέα κοσμοθεωρία κι έναν νέο τρόπο να ερμηνεύουμε την εμπειρία, και μαζί με αυτό μια νέα υποκειμενική αντίληψη της σχέσης μας με το Θεό.» (σελ. 236-237)

«...θεωρίες σαν αυτές του Oser και του Fowler περιέχουν ένα τελικό στάδιο ανάπτυξης που δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί εμπειρικά (κατ’ ουσίαν κανείς δεν ταιριάζει σε αυτό το στάδιο), αλλά ή θεωρία χτίζεται γύρω από την παραφορτωμένη με αξία υπόθεση ότι αυτός είναι ο καλύτερος και έσχατος στόχος της ανάπτυξης (Fowler, 1991). ...Αγνοώντας το συγκεκριμένο πλαίσιο που παρέχεται από τις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες, το μοντέλο

αγνοεί το περιεχόμενο του θρησκευτικού συλλογισμού και διακινδυνεύει να παραμελήσει τις επιδράσεις του περιβάλλοντος στην αναπτυξιακή διαδικασία (Bronfenbrenner, 1977). ...Η επικέντρωση στο συλλογισμό που υπάρχει στη θεωρία του Oser –καθώς και σε αυτήν του Fowler- φέρνει επίσης μαζί της άλλους περιορισμούς. Για παράδειγμα, δεν παρέχει μια σαφή κατανόηση του πώς ο συλλογισμός μεταφράζεται σε δράση, πώς συναισθηματικές και ασυνείδητες διαδικασίες συνεισφέρουν στη θρησκευτική κρίση, ή πώς η θρησκευτική εμπειρία αλληλεπιδρά με την κρίση όταν ερμηνεύει το νόημα των γεγονότων (Power 1991, Rizzuto 1991, Tamminen 1994a) (σελ. 237-238)

«το έργο του James Loder (1931-2001) είναι σημαντικό επειδή προσφέρει ένα από τα μοντέλα της ανάπτυξης που έχουν και θεολογική και ψυχολογική πολυπλοκότητα. Πίστευε ότι οι θεολογικές καθώς και οι ψυχολογικές προοπτικές είναι απαραίτητες για να καταλάβουμε την ανθρώπινη ανάπτυξη. Αυτό δεν είναι επειδή διαφωνούσε με θεωρίες σαν αυτές του Piaget, του Kohlberg ή του Fowler. Μάλλον, πίστευε ότι η ανθρώπινη μοναδικότητα, ζητήματα σκοπού ή αξίας, καθώς κάποιες πιο συγκεκριμένες ερμηνευτικές εργασίες απαιτούν ή ωφελούνται από μια θεολογική προοπτική. ...Κατ' αυτήν την άποψη, η ανάπτυξη συμβαίνει σε δύο συστήματα, τη θεία τάξη και το σύστημα της τύχης, με το πρώτο να περικλείει το δεύτερο. Η θεία τάξη είναι η πηγή της χάριτος που μπορεί να ανασκευάσει την ανθρώπινη ζωή και το περιβάλλον μέσα στο οποίο συμβαίνει η ανάπτυξη, ενώ οι αλλαγές στο σώμα, στην ψυχή (ψυχολογικό εγώ) και στα κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια βρίσκονται στην τυχαία τάξη. Η πνευματική ανάπτυξη συμβαίνει στα σύνορα ανάμεσα στα δύο και έτσι επηρεάζεται και από τη θεία και την τυχαία τάξη. Η θεία τάξη έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει την τυχαία τάξη όταν η έκπληξη εισβάλλει στα σταθερά μοτίβα της τυχαίας ώρας, παρέχοντας τη δυνατότητα για μεταμόρφωση.

Ο Loder ισχυρίζεται ότι η σχετικότητα έχει προτεραιότητα έναντι της λογικής τόσο αναπτυξιακά όσο και με όρους «της ποιότητας της ύπαρξης» μας. Προσδιορίζει τη σχετικότητα ως την ενότητα που είναι δυνατή εντός της πόλωσης δύο πραγμάτων που είναι προφανώς αντίθετα και πιθανώς και ασύμμετρα. Αυτή η σχετικότητα είναι πρώτα και κύρια μια αλληλεπίδραση ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον, κάποιες φορές ανάμεσα σε ανθρώπους, και το πιο σημαντικό, ανάμεσα στον άνθρωπο και το Θεό ή της 'ύψιστης βάσης της ύπαρξης'. ...Η ανάπτυξη είναι μια σειρά αλληλουχιών και είναι μια βασική ανθρώπινη ορμή' η έλλειψη συνάρτησης όπως αυτή ανάμεσα στην ψυχή και το πνεύμα απαιτεί μεταμόρφωση ή ανα-δημιουργία.

Ο Loder μας παρέχει μια περιγραφή του πως οι άξονες της ψυχολογικής ανάπτυξης, της πνευματικότητας και της υπερβατικότητας αλληλεπιδρούν σε διάφορα στάδια της ζωής. Σαν τον Erikson, πιστεύει ότι υπάρχουν θεμελιώδεις εξελίξεις που συμβαίνουν σε κάθε στάδιο και οι οποίες είναι σημαντικές για μεταγενέστερα στάδια της ανάπτυξης.

...Ο James Loder διατυπώνει τη θεωρία του περί ανάπτυξης βασισμένος στην ιδέα ότι «η ανθρώπινη ανάπτυξη διαμορφώνεται από την πνευματική μεταμόρφωση, ενώ οι περισσότερες ψυχολογικές θεωρίες, όπως του Fowler ισχυρίζονται ότι η πνευματική μεταμόρφωση είναι ενσωματωμένη στην ανθρώπινη ανάπτυξη, μια προοπτική που τείνει να δίνει προβάδισμα σε ψυχολογικούς προβληματισμούς έναντι των θεολογικών ή πνευματικών.» (σελ. 241)

«Το έργο του πρώτου σταδίου στη ζωή είναι να δημιουργήσει έναν αξιόπιστο κόσμο μέσα από το χάος, “ένα μέλλον που είναι χρωμένο αλλά όχι ελεγχόμενο από το παρελθόν” (1998). ...Το πρωτότυπο της θρησκευτικής εμπειρίας που αναπτύσσεται σε αυτό το επίπεδο είναι η αίσθηση της αναγνώρισης, επιβεβαίωσης και παρουσίας που δέχεται κάποιος από έναν Άλλο που παρέχει ικανοποίηση και αρμονία. Αυτή η αίσθηση του Προσώπου του Άλλου πολεμά “την υποβόσκουσα άρνηση της ανθρώπινης ύπαρξης” που εκδηλώνεται στη μοναξιά, το φόβο και την έλλειψη εμπιστοσύνης (1998). Έχει αναλογίες με τις ύστερες Χριστιανικές θρησκευτικές εμπειρίες του Δημιουργού Πνεύματος, του προσώπου του Ιησού ως το πρόσωπο του Θεού, και την εμπειρία της άρνησης και της αρχικής αμαρτίας. ...Οι αλληλεπιδράσεις με το περιβάλλον παράγουν αυτονομία, αλλά και διαχωρισμό από την πηγή της αυτονομίας, που οδηγεί σε ντροπή και εσωτερική αμφισβήτηση. Αυτά τα ζητήματα της πρώιμης παιδικής ηλικίας έχουν μεγάλη σημασία, γιατί εδώ διαμορφώνονται τα θεμέλια της ανθρώπινης ελευθερίας. Αυτό είναι το στάδιο στο οποίο σύμβολα και μεταβατικά αντικείμενα είναι ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς ο εσωτερικός κόσμος του παιδιού γίνεται πιο περίπλοκος μέσα από τη φαντασία και το παιχνίδι. Είναι μια κρίσιμη περίοδος για τη θρησκευτική ανάπτυξη, γιατί είναι περίπου στην ηλικία των 2,5 ή 3 που αρχίζει η αναπαράσταση του Θεού να παίρνει μορφή. Επιτυχείς διαπραγματεύσεις σε αυτό το στάδιο θα δώσουν στο παιδί μια αίσθηση φαντασίας και μια ικανότητα να κατασκευάζει και να πιστεύει σε ένα όραμα, όπως και να ταυτίζεται με γονικά μοντέλα του καλού και του κακού.» (σελ. 242)

«Η θεωρία του Loder είναι ένα καινοτόμο παράδειγμα του πως η σύγχρονη ψυχολογία μπορεί να συνδυαστεί με τη θεολογική διορατικότητα για να παράγει μια ενδιαφέρουσα θεωρία ανάπτυξης. Δυστυχώς, θεωρίες σαν αυτή του Loder και του Wilber έχουν ξεκινήσει σχετικά μικρή συζήτηση μεταξύ των ψυχολόγων. Αυτό μπορεί εν μέρει να οφείλεται στη

γενικότητά τους, η οποία κάνει δύσκολη την εφαρμογή των θεωριών στην έρευνα ή την πρακτική.» (σελ. 243)

«Ακόμη και μια σύντομη θεώρηση των θεωριών από την ψυχολογία και τις διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις αποκαλύπτει την περιπλοκότητα των ζητημάτων που εμπλέκονται όταν μιλάμε για τη θρησκευτική ή πνευματική ανάπτυξη. Κάποια από τα θεμελιώδη ζητήματα που πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν συμπεριλαμβάνουν τα ακόλουθα: 1. Πώς λειτουργεί η ανάπτυξη στον χρόνο; Οι ψυχολογικές θεωρίες τείνουν να οικοδομούνται επάνω στις Νευτώνιες εκδοχές του χρόνου που δίνουν έμφαση στην αντικειμενική και γραμμική του ποιότητα' παίρνουν ως δεδομένο ότι ο χρόνος λειτουργεί το ίδιο σε όλες τις καταστάσεις. Οι θρησκευτικές απόψεις για την ανάπτυξη συχνά αντιμετωπίζουν τον χρόνο από μια μη-Νευτώνια σκοπιά και εξετάζουν τον υποκειμενικό, μακρόπνοο και ολιστικό χαρακτήρα του. 2. Ποιός είναι ο σκοπός της ανάπτυξης; γενικά, οι θρησκευτικές θεωρίες ανάπτυξης τείνουν να δίνουν έμφαση στην υπερβατικότητα, την ικανότητα του ατόμου να υπερβαίνει το σύννητες και να βρίσκει βαθύτατη μεταμόρφωση. Οι ψυχολογικές θεωρίες, από την άλλη, τείνουν να προδιαγράφουν τι είναι αναμενόμενο και προβλέψιμο, με την ανάπτυξη να συμπεριλαμβάνει μια εξέλιξη προς ολοένα και πιο περίπλοκους τρόπους προσαρμογής στις απαιτήσεις της ζωής εντός ενός γραμμικού πλαισίου ζωής. Κάποιες θεωρίες, όπως αυτή του James Loder προσπαθούν να κάνουν και τα δύο. 3. Ποια είναι τροχιά της ανάπτυξης; Πότε συμβαίνει η θρησκευτική ανάπτυξη; Οι παραδοσιακές θρησκευτικές απόψεις βλέπουν την παιδική ηλικία και την εφηβεία απλώς ως προάγγελους της πρωταρχικής περιόδου ανάπτυξης που απαντάται κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής. 4. Ποιά είναι η ποικιλομορφία της ανάπτυξης; Πόση ομοιότητα υπάρχει ανάμεσα στις αναπτυξιακές τροχιές ανθρώπων σε όλη τη διάρκεια της ζωής; Και οι θρησκευτικές και οι ψυχολογικές θεωρίες έχουν επισημάνει κοινά μοτίβα, παρόλο που θα μπορούσε να αντιταχθεί ότι πολλές θρησκευτικές θεωρίες αφήνουν μεγαλύτερο περιθώριο για ποικιλία στην αναπτυξιακή διαδικασία και αποτέλεσμα, ενώ οι νατουλαστικές αναγωγικές θεωρίες δίνουν έμφαση στο κοινό τους μοτίβο.» (σελ. 243-244)

«Η μελέτη της θρησκείας και της πνευματικότητας της παιδικής ηλικίας έχει καταλάβει μικρό χώρο είτε στην Χριστιανική θεολογία είτε στην παιδοψυχολογία (Boyatzis 2003, Benson, Roehlkepartain, & Rude, 2003). Αυτό προκαλεί έκπληξη, καθώς ψυχολόγοι ήδη από την εποχή του G. Stanley Hall έχουν αναγνωρίσει ότι η παιδική ηλικία και η εφηβεία είναι σημαντικές περιόδους στη θρησκευτική ανάπτυξη, και η ανατροφή των παιδιών είναι μια σημαντική μέριμνα του Χριστιανικού έργου, ιδιαίτερα κατά τη Μεταρρύθμιση και τον 20^ο αι. (Bunge, 2001, pp. 3-11). Αυτή η έλλειψη προσοχής στα παιδιά και τους εφήβους είναι αδικαιολόγητη, επειδή, εάν κάποιος ορίσει την πνευματικότητα ως λαχτάρα για υπερβατικότητα και νόημα, τότε σίγουρα τα παιδιά έχουν μια ισχυρά

πνευματική φύση. Αναζητούν αυτά τα πράγματα και βιώνουν το δέος και το θαυμασμό εξίσου ή και περισσότερο από τους ενήλικες (Ratcliff and May, 2004). ...Η παιδική ηλικία και η εφηβεία αντιμετωπίζονται κυρίως ως πρόδρομοι για την ενήλικη ζωή, και ως αποτέλεσμα η έρευνα συχνά εστιάζει στις επιπτώσεις της παιδικής ηλικίας και της εφηβείας στην ενήλικη πνευματικότητα, παρά βλέπει την παιδική ηλικία ως μια περίοδο της ζωής με την δική της σημασία. Αυτό είναι ένα βασικό ζήτημα, **καθώς τα παιδιά δεν είναι απλώς μικροί ενήλικες' η πνευματική και θρησκευτική τους ζωή έχει μοναδικά χαρακτηριστικά και θεωρήσεις, όπως ο ρόλος της οικογένειας (Pendleton, Benore, Jonas, Norwood & Hergmann, 2004). Ακόμη και πρώιμα έργα στην ψυχολογία αναγνώριζαν ότι το παιδί έχει θρησκευτικές ανάγκες κι ότι αυτές δεν είναι ίδιες με του ενήλικα (Wells, 1918).** ...Εάν η πνευματικότητα και η θρησκεία θεωρηθούν ότι ασχολούνται με μια σχέση με την απόλυτη έννοια και υπερβατικότητα που περιλαμβάνει τον όλο άνθρωπο, η πνευματικότητα της παιδικής ηλικίας μπορεί να θεωρηθεί ως αυθόρμητες εμπειρίες μιας σχεσιακής συνείδησης. Αυτή η σχεσιακή συνείδηση μπορεί να φανερωθεί με διάφορους τρόπους, συμπεριλαμβανομένων των αισθημάτων παρουσίας και κάποιες φορές εξάρτησης, μια αντίδραση θαυμασμού και δέους για τον κόσμο γύρω μας, και μια αίσθηση ύψιστης καλοσύνης και νοήματος. Ως επί το πλείστον, τα παιδιά δεν διαχωρίζουν τέτοιες εμπειρίες από τη θρησκεία (Hart, 2006, Ratcliff and May 2004, Hay and Nye 2006, Scott 2003, Tamminen, 1991, p. 34, Scarlet and Perriello, 1991, Shelton and Mabe, 2006, Loomba, 1942).» (σελ. 245-246)

«Οι μελέτες για την εικόνα του Θεού επίσης ταιριάζουν καλά στο πλαίσιο της θεωρίας δεσμού. Η εγγύτητα στο Θεό και ένας αγαπών, προστατευτικός γονεϊκός παράγοντας βρίσκονται με σταθερότητα ως πτυχές της εικόνας μας για το Θεό, και μοιάζουν να είναι περιγραφές ασφαλούς δεσμού (Kirkpatrick & Shaver, 1990), ενώ ο απορριπτικός-αποφευκτικός δεσμός σχετίζεται με μία εικόνα Θεού που δεν αγαπάει αλλά ελέγχει (Rowatt & Kirkpatrick, 2002).» (σελ. 251)

«Ο Lee Kirkpatrick έχει εντοπίσει δύο κύριες υποθέσεις που έχουν ακολουθηθεί από τους ερευνητές. Στην υπόθεση της αντιστοιχίας πιστεύεται ότι η σχέση μας με το Θεό ταιριάζει με το μοτίβο προσκόλλησης/δεσμού που αναπτύξαμε ως παιδιά' έτσι οι άνθρωποι με ασφαλές είδος δεσμού πιθανώς αναμένεται να έχουν καλύτερες σχέσεις με το Θεό. Κατ' αυτήν την άποψη, μια εμπειρία αγάπης είναι αναγκαίο θεμέλιο για την ικανότητά μας να αγαπούμε (von Balthasar, 1986). Η εναλλακτική άποψη είναι η θεωρία της αντιστάθμισης, που προβλέπει ότι οι άνθρωποι χωρίς πρώιμο ασφαλή δεσμό έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να στραφούν στη θρησκεία, επειδή ψάχνουν για ένα υποκατάστατο (Kirkpatrick, 1992, 2005). Στοιχεία από την έρευνα υποστηρίζουν και τις δύο υποθέσεις. ...Ο Kirkpatrick έχει ισχυριστεί ότι οι συμπεριφορές αντιστοιχίας και αντιστάθμισης είναι και οι δύο παρούσες αλλά βρίσκονται σε διαφορετικά είδη καταστάσεων.» (σελ. 251-252)

«Μια εξέχουσα ιδέα και στην ψυχολογική και θεολογική γραμματεία είναι ότι κάθε άνθρωπος εμπεριέχει εντός του μια εικόνα του Θεού. Στη Χριστιανική σκέψη, η ιδέα μιας εικόνας του Θεού εκτείνεται πίσω στις Ιουδαϊκές γραφές που διακηρύσσουν ότι οι άνθρωποι δημιουργήθηκαν κατ' εικόνα του Θεού. Οι στοχαστές της Ανατολικής Χριστιανικής Εκκλησίας συνήθως διακρίνουν ανάμεσα στην εικόνα του Θεού, ή τι δημιουργηθήκαμε να είμαστε, και την ομοιότητα με το Θεό, η έκταση στην οποία δείχνουμε ή αντικατοπτρίζουμε αυτή τη δυνατότητα (e.g. Lossky, 1974, 1998). Η εικόνα του Θεού συνεπώς σχετίζεται με κάποια ουσιώδη πτυχή της φύσης μας ως ανθρώπων. ...Η ιδέα μιας ψυχολογικής εικόνας του Θεού πρώτα αναπτύχθηκε στην ψυχοδυναμική σκέψη και σχετίζεται με ιδέες για τις αντικειμενότητες σχέσεις. Ο Freud πίστευε ότι οι εσωτερικές μας αναπαραστάσεις για το Θεό και τα υπερφυσικά όντα όπως οι διάβολοι σχετίζονταν με αρσενικές ή πατρικές φιγούρες, καθώς και με τις δικές μας αναπαραστάσεις του εαυτού, αγνοώντας τη μητέρα ή τις συνέπειες της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους γονείς. Ο Erikson επέκτεινε αυτήν την ιδέα και διέκρινε τρία είδη στις εικόνες του Θεού –μία εικόνα αγάπης και αποδοχής που σχετίζεται με την υλική εμπειρία μας, μια καθοδηγητική συνείδηση που σχετίζεται με τον πατέρα, και μία προ-γονεϊκή εικόνα (1958, pp. 263-264). Ο Jung πίστευε ότι οι εικόνες του Θεού ήταν αρχετυπικές, άρα και τα συγκεκριμένα προσωπικά χαρακτηριστικά της εικόνας είχαν μικρότερη σημασία από την παγκόσμια/καθολική ιδιότητά της. Οι σύγχρονες συζητήσεις για την εικόνα του Θεού βασίζονται κυρίως στην θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων και την ιδέα του Winnicott για τα μεταβατικά αντικείμενα. Οι Schaefer και Gorsuch (1991) υποστηρίζουν πως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, όπως εκδηλώνονται στην έννοια του Θεού που έχει το άτομο, είναι ένα από τα τρία θεμέλια της θρησκευτικότητας, μαζί με τα κίνητρα και τον τρόπο αντιμετώπισης ή επίλυσης προβλημάτων. Η πρώτη μείζων εργασία στις ψυχολογικές πτυχές της εικόνας του Θεού έγινε από την Rizzuto (1974, 1979).» (σελ. 253)

«Παρόμοιες ομάδες ανθρώπων βρέθηκαν σε μια μελέτη εφήβων από τον Banschick (1992), παρότι αναγνώρισε επίσης και έναν πέμπτο τύπο εικόνας όπου ο Θεός θεωρείται σαν μια απρόσωπη δύναμη.» (σελ. 254)

«Η τάση στην επιστημονική έρευνα είναι να απομακρυνθούμε από την Πιαζετιανή άποψη ότι τα παιδιά έχουν περιορισμένη και πρωτόγονη κατανόηση του Θεού, πλησιάζοντας την οπτική ότι τα παιδιά έχουν φαντασία και είναι ικανά για εκπληκτική επιτήδευση στον τρόπο που κατανοούν τα πράγματα. Οι Barrett and Richert (2003) φέρνουν

στο προσκήνιο μια εναλλακτική υπόθεση 'ετοιμότητας' που διατυπώνει ότι (1) τα παιδιά είναι ικανά να διαμορφώνουν έννοιες σκόπιμων παραγόντων που δεν περιορίζονται στους ανθρώπους (2) οι υπερφυσικές υποθέσεις είναι η προεπιλεγμένη θέση για τα παιδιά περισσότερο από μια παρεκτροπή που εφαρμόζεται μόνο στο Θεό, και (3) τα παιδιά από τόσο μικρές ηλικίες όσο τα 3 ή 4 είναι απολύτως ικανά να ξεχωρίζουν ανάμεσα στη θεία και την ανθρώπινη δραστηριότητα (cf. Harms, 1944)» (σελ.255)

«Γενικά, οι ψυχοδυναμικοί ψυχολόγοι ... βλέπουν την εικόνα ή τις εικόνες του Θεού ως ριζωμένες σε εμπειρίες και δημιουργική δραστηριότητα από τόσο νωρίς όσο ο πρώτος χρόνος ζωής. Αυτές οι εικόνες είναι συνεπώς προ-γλωσσικές και με ιδιαίτερος συναισθηματική φύση. Πρώιμα γεγονότα όπως οι εμπειρίες της εμπιστοσύνης και της βύθισης αναπτύσσουν συναισθηματικούς τόνους και διαπροσωπικούς πόρους που μπορούν να έχουν αντίκτυπο αργότερα σε μυστικιστικές ή θρησκευτικές εμπειρίες και εικόνες του Θεού, δίνοντάς τους μια πνευματική-υπερφυσική ιδιότητα (McDargh, 1983; Balswick et al. 2005). Κατ' αυτήν την θεώρηση, ο εαυτός αρχίζει και διαμορφώνει εικόνες σε μια διαλεκτική ανάμεσα στα βιολογικώς υποστηριζόμενα κίνητρα και τους φροντιστές που είναι συναισθηματικά διαθέσιμοι. Σε μια ηλικία τόσο πρώιμη όσο τα 3, αυτές οι αλληλεπιδράσεις χτίζουν έναν προ-αναπαραστασιακό συναισθηματικό πυρήνα που υποστηρίζει την αυτορρύθμιση, την ενσυναίσθηση, και έναν ηθικό εαυτό που έχει κανόνες και συναισθηματικά σινιάλα ικανά να καθοδηγήσουν τη συμπεριφορά.» (σελ. 255-256)

«Το άτομο διαμορφώνει μια εικόνα του Θεού που έχει μια πνευματική-υπερφυσική ποιότητα εξαιτίας μιας συγχώνευσης γνωστικών και συναισθηματικών διαδικασιών. Η θρησκεία σε αυτά τα πρώιμα στάδια συχνά εξυπηρετεί μια αμυντική λειτουργία προστασίας ενάντια στο άγχος. Καθώς το παιδί μεγαλώνει αντιλαμβάνονται περισσότερο την κοινή και κοινοτική ιδιότητα των πεποιθήσεων καθώς και το διαχωρισμό ανάμεσα στο γεγονός και της φαντασίας, το πρόβλημα των θρησκευτικών παραδόξων, και τα ηθικά ζητήματα που συνοδεύουν την ανάπτυξη του υπερεγώ και της συνείδησης. Σταδιακά το παιδί κάνει τη μετάβαση από τις κρίσεις που βασίζονται στην αυθεντία σε αυτές που βασίζονται στην προσωπική ευθύνη για την ταξινόμηση αυτά τα θέματα... Όταν το άτομο φτάσει στην ωριμότητα, η θρησκεία δεν χρειάζεται πια να έχει αμυντικό ρόλο, καθώς το άτομο έχει βρει, καλώς εχόντων των πραγμάτων, άλλους τρόπους να διαχειρίζεται το άγχος. Αντιθέτως, οι εντάσεις αγκαλιάζονται, διαβεβαιώνονται και επιλύονται, καταλήγοντας σε μια εσωτερική αρμονία που συνδυάζει αντικειμενότερες σχέσεις γεμάτες νόημα με μια μυστικιστική, πνευματική ιδιότητα της εμπειρίας.» (σελ. 256)

«Ο Shanfranske (1992) έχει ισχυριστεί ότι η εικόνα του Θεού περιέχει υλικό όχι μόνο σχετικό με τους γονείς, αλλά ότι είναι μια προσωπική δήλωση της σχέσης μας με την πηγή της ετερότητας και όλης της ύπαρξης, καθώς και με τη μεταμορφωτική δύναμη που είχε ή θα μπορούσε να έχει αυτή στις ζωές μας. Συνεπώς το αντικείμενο Θεός είναι και μεταμορφωτικό αντικείμενο και μεταβατικό. Η παρουσία του μας υποδηλώνει ότι η αλλαγή είναι δυνατή, και οι απόψεις περί Θεού και αλλαγής που εμπεριέχονται σε αυτό το αντικείμενο μας βοηθούν να προσδιορίσουμε τι είδους αλλαγών πιστεύουμε ότι είναι εφικτές και επιθυμητές. Σε αντίθεση με άλλα μεταβατικά αντικείμενα, ο Θεός δεν εγκαταλείπεται μετά την παιδική ηλικία και μπορεί να έχει έναν συνεχή λειτουργικό ρόλο στον αναπτυσσόμενο ενήλικα. (Banschick, 1992). Η εικόνα του Θεού έχει τη δυνατότητα να ωριμάζει και να αλλάζει κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής. Από μια θεολογική προοπτική, αυτό δεν προκαλεί έκπληξη, γιατί κάθε εικόνα υπολείπεται της πραγματικότητας του Θεού και κατά συνέπεια έχει τη δυνατότητα για αλλαγή. (Lonsdale, 2000).» (σελ. 256-257)

«Η εμπειρική έρευνα ισχυρίζεται ότι οι θεϊστικές εικόνες του Θεού είναι πολυδιάστατες και συμπεριλαμβάνουν αρκετά σχετικώς ανεξάρτητα χαρακτηριστικά. Συνεχίζοντας παλιότερη έρευνα ο Gorsuch έχει ταυτοποιήσει έναν αριθμό πιθανών τύπων για τα χαρακτηριστικά της εικόνας του Θεού που εμπίπτουν σε τρεις παραγοντικές ομάδες, παρέχοντας μια τυπολογία των εικόνων του Θεού. Πρώτα είναι τα χαρακτηριστικά που περιγράφουν έναν ενεργό, καλοπροαίρετο, καθοδηγητή και σταθερό Θεό με στοιχεία παντογνωσίας και παντοδυναμίας παρόμοια με την παραδοσιακή Χριστιανική αντίληψη. Δεύτερον, υπάρχουν περιγραφές ενός αυστηρού Θεού που είναι οργισμένος και καταδικαστικός· αυτές δεν βρίσκονται σε συσχετισμό με τον παράγοντα Χριστιανικός Θεός, που είναι υψηλότερης τάξης. Τρίτος είναι ένα σύνολο χαρακτηριστικών που περιγράφουν έναν απόμακρο ή αδιάφορο Θεό που μοιάζει με των θεϊστών, απρόσωπος, απρόσιτος, άσχετος με όλα και παθητικός. Αυτή η κατηγοριοποίηση με αυτή που αναπτύχθηκε από τον Vergote (1969) ο οποίος χωρίζει τις περιγραφές σε υποκειμενικές, ηθικές και συναισθηματικές ιδιότητες όπως το μεγαλείο (υποκειμενική), η καλοσύνη (ηθική), και η δύναμη (συναισθηματική).» (σελ. 258)

«Η θρησκεία και η ανάπτυξη της ταυτότητας μοιάζουν να έχουν μια αμφίδρομη σχέση, επηρεάζοντας η μία την άλλη με περίπλοκους τρόπους. Παραδοσιακά, η έρευνα έχει εστιάσει στο πώς οι παράγοντες που σχετίζονται με την ανάπτυξη της ταυτότητας επηρεάζουν τη θρησκευτική μας ζωή. ... Η άλλη μεριά της σχέσης θρησκεία-ταυτότητα είναι η επίδραση που μπορεί να έχει η θρησκευτική μας ζωή στη διαμόρφωση της ταυτότητάς μας. Η συμμετοχή σε μια θρησκευτική

κοινότητα μας διδάσκει ένα λεξιλόγιο και ένα σχέδιο για να ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά, και αυτό το σύστημα μπορεί να έχει μια ενοποιητική λειτουργία που βοηθά στην ανάπτυξη ταυτότητας, ιδιαίτερα σε όσους είναι σημαντική μια αναζήτηση για ασφάλεια. ...Ο Meissner (1987) έχει υποστηρίξει ότι υπάρχει μια εγγενής σύνδεση ανάμεσα στην πνευματική ανάπτυξη ή την εμβάθυνση της πνευματικής ταυτότητας και την εσωτερίκευση των θρησκευτικών συστημάτων αξιών στην προσωπικότητα και την εμπειρία της ζωής.» (σελ. 265-266)

«Η πίστη και η απιστία λοιπόν υπάρχουν σε αναφορά η μία με την άλλη με μία ένταση που αλλάζει με τον καιρό. Κατά μία έννοια, κομμάτια μας αποδέχονται την πίστη, ενώ άλλα κομμάτια την αγνοούν ή παλεύουν εναντίον της. Η πίστη είναι, λοιπόν, κάπως ασταθής –τουλάχιστον στο κομμάτι που αφορά τη θρησκευτική πίστη (Bishop, 2007)- και πρέπει συνεχώς να συντηρείται μέσω της ενεργής συμμετοχής, όπως ακριβώς μια σχέση. Οι πιστοί πρέπει επανειλημμένως να αρνούνται τις ανθρώπινες τάσεις να ακολουθήσουν έναν διαφορετικό τρόπο ζωής. Παρομοίως η απιστία είναι ένα σύστημα πίστης που απαιτεί συντήρηση. ...Ο Vergote ισχυρίζεται ότι αυτή η απέχθεια των μη πιστών για τη θρησκεία προκύπτει επειδή η θρησκευτική πίστη αντιπροσωπεύει έναν κίνδυνο, που αντικρούει βασικές βεβαιότητες στη ζωή του μη πιστού, συμπεριλαμβανομένου και του πρωτείου της λογικής στη στοχοθέτηση και την επιλογή των τρόπων που θα τους επιτύχουμε.» (σελ. 283-284)

«Η προσευχή είναι μια εσωτερική διαδικασία που μπορεί να μας φέρει σε επαφή με τις βαθύτερες πτυχές του εαυτού μας. ...ένα απαραίτητο κομμάτι της γνήσιας προσευχής είναι η αντιπαράσταση με τον ψευδή εαυτό μας και η ανακάλυψη του αληθινού. Ο ψευδής εαυτός αποτελείται από επιφανειακές ιδέες ή αυταπάτες σχετικές με τον εαυτό μας και τα μοτίβα συμπεριφοράς που λανθασμένα πιστεύουμε ότι μας είναι απαραίτητα. ...Αυτός ο ψευδής εαυτός δεν είναι ελεύθερος' μας τεμαχίζει και μας φέρνει σε αντίθεση με την πραγματικότητα, τους άλλους και τον εαυτό μας' ...ο αληθινός εαυτός είναι ο πραγματικός άνθρωπος κρυμμένος κάτω από το ψεύτικο εξωτερικό περίβλημα. ...Η αυτογνωσία και η πνευματική πρόοδος συνεπώς πηγαίνουν χέρι-χέρι.» (σελ. 445-446)

Hay and Nye, *The Spirit of the Child*, 2006

«Από την ώρα που ξεκινήσαμε τη διαδικασία της έρευνας έγινε φανερό ότι η πνευματικότητα είναι συντριπτικά παρούσα στις ζωές των παιδιών. Ταυτόχρονα, όμως, είναι κρυμμένη εξαιτίας μιας πολιτιστικά δομημένης λησμοσύνης που μας επιτρέπει να αγνοούμε το προφανές», σελ. 9

«Ακόμα και ανάμεσα σε ειδικούς της θρησκείας, παίρνουμε χαμπάρι ότι μπερδευόμαστε κάποιες φορές για τον ορισμό της πνευματικότητας.», σελ. 18

Για μεγαλύτερη ανάλυση μπορεί κανείς να ανατρέξει στο σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου **The Social Destruction of Spirituality**, σελ.33-48

«...δεν αρνούμαι ότι οι θεωρίες με στάδια έχουν τη χρηστικότητά τους. Το κυριότερο πρόβλημα είναι η στενότητά τους, σχεδόν διαλύοντας τη θρησκεία στη λογική και συνεπώς την πνευματικότητας της παιδικής ηλικίας σε τίποτα περισσότερο από μια μορφή ανωριμότητας ή ανεπάρκειας. Εάν η νοητική ανάπτυξη είναι κεντρική, θέτει εκτός πεδίου τη δουλειά του Henri Bissonier (“Religious expression and mental deficiency” in *From Religious Expression to Religious Attitude*, 1965, pp. 143-154), ο οποίος γράφει για τη βαθιά πνευματική συνείδηση που έχει παρατηρήσει σε ανθρώπους που είναι νοητικά ελλειπείς. Παρομοίως, αποκλείει τη συζήτηση του Jean-Marie Jaspard για την κατανόηση των θρησκευτικών τελετουργιών μεταξύ ενηλίκων ανδρών και γυναικών που είναι διανοητικά καθυστερημένοι. (η εργασία παρουσιάστηκε στο Έκτο Ευρωπαϊκό Συμπόσιο για την Ψυχολογία της Θρησκείας, University of Lund, June 1994).

Διανοουμενίστικες θεωρίες της θρησκείας χρειάζεται να συμπληρωθούν από ένα εξίσου έντονο ενδιαφέρον στη φύση της πνευματικής συνείδησης. Για παράδειγμα, ο Jaspard υποθέτει ότι, μεταξύ νοητικά ανάπηρων ανθρώπων, η τελετουργία είναι ο κύριος τρόπος με τον οποίο διαμεσολαβείται η πνευματική συνείδηση του Θεού. ...Με την ενασχόλησή της με τα βαθύτερα ερωτήματα της ύπαρξης, η θρησκεία είναι η πιο ακραία μορφή της ανθρώπινης επιθυμίας για γνώση. Παρ’ ότι μπορεί στα επιχειρήματά της να χρησιμοποιεί γραμμική λογική, δεν μπορεί να περιοριστεί από τη λογική και χρειάζεται να στραφεί σε άλλους τρόπους έκφρασης» (σελ. 57-58)

«Τα τελευταία χρόνια έχουν υπάρξει αρκετές απόπειρες από ερευνητές στο πεδίο της θρησκείας να αποκαταστήσουν το κύρος της τελετουργίας και του συμβόλου ως διαστάσεις της σκέψης. Ο Hans-Gunther Heimbrock ('The development of Symbols as a key to the developmental psychology of religion', British Journal of Religious Education 8, 1986, pp. 150-154), για παράδειγμα, αναρωτιέται εάν, στη θρησκεία, η συμβολική σκέψη είναι πραγματικά κατώτερη από τη γραμμική λογική. Αλλού, ('Religious development and the ritual dimension' in Stages of Faith and Religious Development: Implications for church, Education and Society, pp. 192-205) αμφισβητεί την προφανή υποτίμηση ή παραγνώριση της τελετουργίας, ειδικά από τον Ελβετό συνάδελφό του Fritz Oser. Ο Oser μοιάζει να αποδέχεται την άποψη ότι η τελετουργία είναι πρωτόγονη, ένα στάδιο από το οποίο βγαίνουμε ωριμάζοντας, όμως είναι κεντρικό για τη διαμεσολάβηση της πνευματικής εμπειρίας σε πολλές θρησκευτικές ομάδες, αν μη τι άλλο στη Ρωμαιοκαθολική πίστη του ίδιου του Oser. Επιμένοντας στην διανοητικοποίηση ως το πιο έγκυρο κριτήριο για την αξιολόγηση της θρησκευτικής κατανόησης, πιθανώς συσσωρεύουμε παραδοχές της αναπτυξιακής ψυχολογίας που μπορεί να μην ανταποκρίνονται στην ανθρώπινη πραγματικότητα. ...Όταν εξετάζουμε απευθείας το συνολικό φαινόμενο της θρησκείας, παρά να θεωρητικοποιούμε για τις νοητικές του πλευρές, βρίσκουμε ότι κομβικό στοιχείο πρακτικής εφαρμογής του είναι η χρήση τελετουργιών ή πρακτικών που, σε πολλές περιπτώσεις, έχουν αναπτυχθεί ανά τις χιλιετίες και είναι ιδιαίτερα περίπλοκες. Μπορεί να θεωρηθεί ότι σχεδιάστηκαν για να ενισχύσουν την επίγνωση μέσω τεχνικών στοχασμού. Τέτοιου είδους επίγνωση μοιάζει να είναι ένα ιδιαίτερα ανεπαίσθητο και λεπτό φαινόμενο, αλλά κι ένα φαινόμενο, για το οποίο ισχυρίζομαι για πολύ καιρό ότι είναι ριζωμένο στη βιολογική μας κατασκευή. Το γεγονός ότι η εκφραστική διάσταση της θρησκείας σηματοδοτείται από μια ιδιαίτερος πλούσια έμφαση στο τελετουργικό, καθώς και στο συμβολισμό και τη μεταφορά, μοιάζει να σχετίζεται με αυτήν την ολιστική επίγνωση.» (σελ. 58)

Η διάκριση ανάμεσα στην 'άμεση γνώση' και τη 'γνώση για' ένα θέμα είναι γνωστή. Η Farmer σημειώνει πως η έγνοια μας να ξεχωρίσουμε αυτά τα δύο είδη γνώσης (θρησκευτική γνώση και γνώση σχετικά με τη θρησκεία) υποδηλώνει ότι πρέπει επίσης να δεχτούμε τη πιθανότητα η άμεση γνώση μπορεί να είναι

ανεξάρτητη από την ωρίμανση των διανοητικών δυνατοτήτων και συναισθηματικών ικανοτήτων μας. Αυτό που **μπορούμε** να κάνουμε, λέει, είναι να λάβουμε υπ' όψιν τη λειτουργία των διανοητικών και συναισθηματικών διαδικασιών που ασκούμε στα περιεχόμενα της θρησκευτικής συνείδησης. Αυτό σημαίνει πολύ περισσότερο από το να μπορούμε να δώσουμε μια λογικώς σωστή εξήγηση ενός κειμένου από τη γραφή, ή να λύσουμε ένα ηθικό αίνιγμα» (σελ. 58-59)

«Η Donaldson έχει δείξει ότι καθώς ωριμάζουμε υπάρχει μια εξέλιξη που οδηγεί από το εγωκεντρικό συναίσθημα σε μια εμπειρία αξιών που υπερβαίνει τις προσωπικές ανησυχίες, και πιθανώς υπονοείται στην εκστατική εμπειρία των μεγάλων θρησκευτικών στοχαστών. ...Η αίσθηση των αξιών βιώνεται ως συναίσθημα. Ως εκ τούτου, τα πράγματα εκείνα που έχουν τη μεγαλύτερη σημασία για μας συσχετίζονται με το συναίσθημα στην πιο βαθυστόχαστη έκφρασή του ...Για τον ευσεβή άνθρωπο η εμπειρία της παρηγοριάς [μεγάλη χαρά] συνδέεται με μια επίγνωση της παρουσίας του Θεού. Η ερήμωση [απόγνωση], αντιθέτως, προκύπτει όταν ο πιστός νιώθει εγκαταλελειμμένος από το Θεό. ...Η Margaret Donaldson υποστηρίζει ότι η πνευματική φώτιση είναι ένα προχωρημένο αποτέλεσμα της εκπαίδευσης στην αντίληψη των αξιών κι ότι συνδέεται με το θρησκευτικό νόημα της λατρείας, καθώς άπτεται στην αξία. Τα παιδιά εκφράζουν πρόθυμα τις ιδέες τους για την αξία ή την εκτίμηση στην ένταση της καθημερινής τους εμπειρίας χαράς ή απόγνωσης. ...Αυτές συχνά συνδυάζονται με την προσωπική εμπειρία του παιδιού ότι το παίρνουν για δεδομένο ή το χρησιμοποιούν, συντηρώντας την αντίληψη μιας συνδεόμενης εξέλιξης μεταξύ των προσωπικών ανησυχιών και αξιών και των πιο γενικών και εν δυνάμει έσχτων ανησυχιών. ...Αυτό το αποκαλούμενο παιδιάστικο φαινόμενο μπορεί στην πραγματικότητα να αποβεί ένα εργαλείο για να προωθηθεί μια μετατόπιση από την αντιμετώπιση των πραγμάτων πρωτίστως από την προοπτική του προσωπικού κέρδους και αξίας στην εκτίμηση μιας ευρύτερης, ολιστικής προοπτικής. ...η αναζήτηση και η ανακάλυψη νοήματος μπορεί κατευθείαν να διαμορφώσει μια πτυχή της αναπτυσσόμενης πνευματικότητας. Στην παιδική ηλικία, ειδικά, καθώς αναζητείται, εγκαθίσταται και εμβαθύνεται μια αίσθηση ταυτότητας, ανακύπτουν ερωτήματα που είναι ουσιαστικά πνευματικά: Ποιός είμαι; Πού ανήκω; Ποιός είναι ο σκοπός μου; Με ποιόν ή τι συνδέομαι ή είμαι υπεύθυνος απέναντί του;» (σελ. 74-75)

Ένα χαρακτηριστικό που αποδίδεται στην πνευματικότητα είναι η μοναδικότητά της σε κάθε άνθρωπο, ακόμα κι αν βρίσκεται στην παιδική ηλικία: «...η έκφραση της πνευματικότητας έχει έναν σημαντικά προσωπικό χαρακτήρα που έμοιαζε να αντανακλά τη μοναδική (προ)διάθεση κάθε παιδιού. Στην πραγματικότητα, οι πρωταρχικές επιρροές στην πνευματικότητα ενός παιδιού έμοιαζαν να απορρέουν από την προσωπικότητά του/της. Μπορούσε κάποιος να αναγνωρίσει ένα είδος προσωπικής ‘υπογραφής’ για κάθε ένα από τα παιδιά, που διαπερνούσε την πνευματικότητά τους καθώς και τα γενικότερα χαρακτηριστικά των συζητήσεών τους και των ενδιαφερόντων τους.» (σελ. 94)

Αυτή η μοναδικότητα οδηγεί σε έναν πολυδιάστατο ορισμό της πνευματικότητας από μόνη της (σελ. 98)

«η πνευματικότητα των παιδιών αναγνωρίστηκε από μια ξεχωριστή ιδιότητα νοητικής δραστηριότητας, αρκετά βαθιά και πολύπλοκη ώστε να οριστεί ως ‘συνείδηση’, και αξιοσημείωτη για την γέννησή της, σε ένα γενικώς σχεσιακό, δια- και ενδο- προσωπικό πεδίο. ...Σε κάθε περίπτωση η επίγνωση του παιδιού ότι είναι σε σχέση με κάτι ή κάποιον καταδείχθηκε από ότι είπαν, και κρίσιμα, αυτή ήταν μια ξεχωριστή αίσθηση που προσέθετε αξία στη συνηθισμένη ή καθημερινή προοπτική τους ...τον στοιχειώδη πυρήνα της παιδικής πνευματικότητας, από τον οποίο μπορεί να προκύψουν αισθητικές, θρησκευτικές εμπειρίες γεμάτες νόημα, προσωπικές και παραδοσιακές αποκρίσεις στο μυστήριο και την ύπαρξη, και μυστικιστική και ηθική οξυδέρκεια... ενώ για τη σχεσιακή διάστασή της τονίζει ότι αναφέρεται «σε μία ευρεία ενότητα των δεδομένων όπου το ζευγαρωτό μοτίβο περικλείει όχι μόνο το ζεύγος ‘Εγώ-Άλλοι’ αλλά και ‘Εγώ-Κόσμος’ και ‘Εγώ-Θεός’...Μιλώντας για ‘συνείδηση’ εξηγεί ότι εννοεί «μια ευδιάκριτη στοχαστική συνείδηση, ή όπως ορίζεται στην εξελικτική ψυχολογία, ‘μετα-γνώση’ ...η αίσθηση του να έχουν αντικειμενικά συνείδηση του εαυτού τους ως ‘υποκείμενο’» (σελ. 109)

«Είναι σημαντικό ότι πολλά, αν όχι όλα, τα χαρακτηριστικά σε αυτές τις λίστες είναι ομαλές διαδικασίες που διαμορφώνουν το συμβατικό περιεχόμενο της παιδικής ψυχολογίας (π.χ. παιχνίδι, φαντασία, ομαδικά παιχνίδια, ιστορίες, αυτοβιογραφία). Αυτό σταθερά τοποθετεί την παιδική πνευματικότητα εντός του πεδίου δράσης του συνηθισμένου παιδιού.» (σελ. 113)

“...η πνευματικότητα έγινε αντιληπτή ως κάτι που δεν πρέπει να εξαιρεθεί από τους φυσικούς τρόπους έκφρασης του παιδιού, ούτε να θεωρηθεί ένα είδος θρησκευτικής γνώσης ή πρακτικών η εξαρτώμενη από αυτά» (σελ. 121)

«Ένα έργο της ενήλικης πνευματικής ανάπτυξης μπορεί να είναι να ανακτήσει την πιο περιεκτική και διαπερνούσα τα πάντα αίσθηση σχέσης του παιδιού με το πνευματικό, που σημαίνει ότι κανονικά για αυτά είναι περισσότερο ‘καθημερινή’ παρά συνταρακτική.» (σελ. 128)

«Η ορολογία είναι σημαντική, φθάνοντας στο βάθος επιπέδων της συνείδησής μας που είναι μόνο μερικώς αντιληπτά. Εξαιτίας αυτού κάτι πολύτιμο συμβαίνει στην κατανόηση της λέξης ‘πνευματικότητα’ όταν αντικαθίσταται από τον όρο ‘σχεσιακή συνείδηση’ (relational consciousness). Η γενική ιδέα προσλαμβάνει μια στοιχειώδη ποιότητα, μια πανταχού παρούσα πτυχή του να είσαι άνθρωπος. Σε αυτό το εμβριθές επίπεδο, η σχεσιακή συνείδηση είναι ξεχωριστή αλλά και προηγείται της πρωτογενούς νόησης, ...επειδή είναι τόσο πρωτογενής, είναι κάτι που μπορούμε να δούμε ιδιαιτέρως καθαρά στα παιδιά.» (σελ. 134)

Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications, Ratcliff, D., (Snr ed.)

«Ενώ η ομάδα του συνεδρίου ξεκίνησε με ξεκάθαρους στόχους, ο ορισμός της πνευματικότητας αφέθηκε ανοιχτός. Σε κάποιο σημείο του συνεδρίου ένα άτομο –που είναι και ένας από τους συγγραφείς του παρόντος βιβλίου- διαμαρτυρήθηκε ότι αυτή η έλλειψη ορισμού έκανε τα πράγματα πολύ μπερδεμένα, και ότι οι ομιλητές και οι σύνεδροι κάποιες φορές μιλούσαν για πολύ διαφορετικά πράγματα όταν αναφέρονταν στην πνευματικότητα.», ...ο όρος 'πνευματικότητα' είναι επίσης ένας θεολογικός όρος, που αντανακλά την ιστορική επιβεβαίωση του Χριστιανισμού ενός πνευματικού κόσμου που συνυπάρχει με έναν υλικό κόσμο, ενός κόσμου γενικώς αόρατου, ο οποίος όμως θεωρείται ότι διαπερνά την εμπειρία του παιδιού αλλά και του ενηλίκου. ...Η Rebecca Nye (1998; Hay and Nye 1998), μια κορυφαία ειδικός για την παιδική πνευματικότητα, έχει επινοήσει τον όρο 'σχεσιακή συνείδηση' (relational consciousness) για να περιγράψει την πνευματικότητα», Donald Ratcliff with Scottie May, "Identifying children's spirituality: Walter Wangerin's perspectives and an overview of this book" (σελ. 9)

«...η έμφαση στο όλο παιδί –που επιβεβαιώνεται από τους περισσότερους συγγραφείς για την παιδική πνευματικότητα, είτε αυτοί αποδέχονται μία υπερβατική σφαίρα του πνεύματος είτε όχι- είναι καίριας σημασίας.», Donald Ratcliff with Scottie May, "Identifying children's spirituality: Walter Wangerin's perspectives and an overview of this book" (σελ.10)

«...η πνευματικότητα και η θρησκεία έχουν κοινό έδαφος- και οι δύο σχετίζονται με ύψιστες αξίες στη ζωή και την αναζήτηση υπερβατικότητας- αλλά είναι και διακριτές με πολλούς τρόπους. Μπορούν να εικονιστούν ως αλληλοεπικαλυπτόμενοι κύκλοι, με τις πεποιθήσεις και τα δόγματα της θρησκείας χωριστά στον κύκλο της θρησκείας, ενώ οι εμπειρίες δέους και θαυμασμού που δεν έχουν σαφή αναφορά στο Θεό είναι χωριστά στον κύκλο της πνευματικότητας.» (σελ. 11, όπως και το σχήμα που ακολουθεί)

πνευματικότητα

θρησκεία

Ποιός μπορεί να πει πότε για ένα παιδί ξεκινά ο χορός με τον Θεό; Κανείς. Ούτε καν το παιδί δεν μπορεί αργότερα να κοιτάζει πίσω και να θυμηθεί την αρχή, επειδή είναι τόσο φυσική εμπειρία... όσο και η σχέση του παιδιού με τον ήλιο ή την κρεβατοκάμαρά του. Και η αρχή ειδικά δεν μπορεί να ανακαλεστεί στη μνήμη επειδή στην αρχή δεν υπάρχουν λέξεις για αυτό. Η γλώσσα για να ονομάσει, να συγκρατήσει και να εξηγήσει την εμπειρία έρχεται αργότερα. Ο χορός, λοιπόν, η σχέση με το Θεό, το πιστεύειν ξεκινά σε μια ομίχλη. ...Και επειδή ξεκινά στα παιδιά, ασχέτως της κουλτούρας τους, ασχέτως από το περιεχόμενο και τις εξηγήσεις που θα έχουν αργότερα οι γλώσσες συντάσσοντας την πραγματικότητα για αυτά -επειδή ξεκινά, στην πραγματικότητα, ξέχωρα από την ερμηνευτική λειτουργία της γλώσσας... Είναι μια παγκόσμια εμπειρία. Όλοι έχουμε χορέψει ένα γύρο με το Θεό. Αλλά χορέψαμε στην ομίχλη (Wangerin, 1986, pp.20-21)", Donald Ratcliff with Scottie May, 'Identifying children's spirituality: Walter Wangerin's perspectives and an overview of this book', (σελ. 12)

«Εάν οι αφηγήσεις είναι μόνο εικόνες, τότε μόνο μέρη του παιδιού προσκαλούνται στην ιστορία. Αλλά εάν το παιδί βλέπει την αφήγηση ως μια πρόσκληση σε έναν κόσμο, τότε αυτή προσκαλεί ολόκληρο το παιδί, και το παιδί αρχίζει να ταυτίζεται όχι μόνο με το νοητικό περιεχόμενο, αλλά και με τα συναισθήματα, την αγωνία, την ολότητα της ιστορίας, και όλες τις αισθήσεις μαζί με τη λογική και τη φαντασία εμπλέκονται. Το παιδί είναι 'μέσα' στην αφήγηση.

Οι αφηγήσεις δεν είναι μόνο επικοινωνία, διαμορφώνουν επίσης την ψυχή και την προσωπικότητα. Οι ιστορίες που λέγονται καλά σχηματοποιούν αυτούς που τις ακούνε' ...καθώς μια ιστορία λέγεται και ξαναλέγεται, τραβά τα παιδιά μέσα στον κόσμο της

αφήγησης. Εάν ο κόσμος της ιστορίας βρίσκεται σε συμφωνία με την εμπειρία της ζωής το παιδιού σε κάποιο βαθμό, τότε όταν το παιδί αφήνει την ιστορία, αυτή γίνεται το πλαίσιο με το οποίο ερμηνεύει τον υπόλοιπο κόσμο. Οι καθημερινές εμπειρίες είναι συχνά για το παιδί χαοτικές και τους λείπει η δομή μιας καλής ιστορίας. Άρα οι ιστορίες έχουν το δυναμικό να κάνουν πιο κατανοητές τις καθημερινές εμπειρίες παρέχοντας την απαραίτητη δομή με την οποία το παιδί ερμηνεύει τη ζωή.» (σελ. 13-14)

«Το παιχνίδι του κρυφτού ξεκινά στη γέννηση. Το άγγιγμα ενός νεογέννητου κοντά στο στόμα του κάνει το παιδί να γυρίσει προς το άγγιγμα για να αναζητήσει ζωή θηλάζοντας... Η αναζήτηση και η εύρεση μοιάζουν ενοποιημένες. ...Το παιχνίδι του κρυφτού εισάγεται στη συνείδηση του παιδιού όταν η μητέρα ανακτά το ενδιαφέρον της για τον κόσμο γύρω της και δεν προλαμβάνει την κάθε ανάγκη του παιδιού της. ...Το παιχνίδι του κρυφτού χρειάζεται ένα ενδιάμεσο, **ασφαλές μέρος για να παιχτεί**. Το γέλιο σηματοδοτεί ότι το παιχνίδι έχει καθιερωθεί ως βάση για τη σχέση. Όταν πλαισιώνονται από το παιχνίδι τόσο η παρουσία όσο και η απουσία μπορούν να συμπλεχτούν σε επίπεδα που δεν μπορούν να επιτευχθούν με κανένα άλλο τρόπο. Εάν κάποιος μείνει κρυμμένος για υπερβολικά πολύ χρόνο, κινηθεί υπερβολικά γρήγορα ή απότομα, ή φωνάζει ‘κούκου-τσα!’ υπερβολικά δυνατά, ο μεταβατικός χώρος συντρίβεται και το παιχνίδι τελειώνει. Το παιχνίδι αποσυντίθεται και όλοι χάνουν! ...Καθώς το μικρό παιδί αναπτύσσεται, οι λέξεις του παιχνιδιού αλλάζουν. Αντί για ‘κούκου-τσα’ μπορεί να ακουστεί η ερώτηση ‘Πού είσαι;’. Το μικρό, που υποτίθεται ότι κρύβεται δεν μπορεί να αντισταθεί και να απαντήσει ‘Εδώ είμαι’. Το παιχνίδι συνεχίζει να αφορά τόσο το να μας βρουν όσο και το να κρυφτούμε. ...Οι έφηβοι παίζουν κρυφτό με τους γονείς τους, τους δασκάλους τους και μεταξύ τους. ...βάζουν και τους βαθύτερους εαυτούς τους στο παιχνίδι, καθώς προσπαθούν να ανακαλύψουν ποιοι είναι εν μέσω των πολλών αλλαγών που συμβαίνουν. Η αναγκαιότητα να επεξεργαστούν το πώς αντιλαμβάνονται την άποψή τους για το Θεό, το πώς να είναι δημιουργικοί, και το πώς να υπακούουν στους γονείς τους και το Θεό γίνεται τόσο προφανές σε όλους που είναι άβολο. ...Λίγο αργότερα το παιχνίδι του κρυφτού γίνεται πιο απροκάλυπτα θεολογικό. ...Η κατανόηση αυτού του πρωτογενούς ρυθμού διατηρεί την ελευθερία με την οποία δημιουργήθηκαν οι άνθρωποι,

ώστε να μπορέσουμε να συνεχίσουμε να είμαστε δημιουργοί κατ' εικόνα Θεού και ακόμη ποτέ να μην απομένουμε απολύτως μόνοι. Καθώς οι άνθρωποι υπακούουν το Θεό σχετικά με το να είναι δημιουργικοί, συνεχίζουν παραδόξως να χρειάζονται την καθοδήγηση του Θεού. Είναι σε αυτό το κρύψιμο και τη φανέρωση που αποκαλύπτεται η ταυτότητα του εαυτού και το τι είναι δυνατό με την γνήσια ωριμότητα. ...Είναι η εμπειρία της άπιαστης παρουσίας του Θεού που υφαίνει τη σαρωτική αφήγηση και τα άλλα είδη μαζί. Φυσικά, αφηρημένες έννοιες, όπως 'σχέση διαθήκης', προκύπτουν, αλλά είναι θεμελιωμένες γερά και αναφέρονται στην εμπειρία της απουσίας και της παρουσίας, αλλιώς γίνονται μόνο λέξεις για άλλες λέξεις.

Τελικά, κάθε άτομο συναντά το κρυφό ξανά στο θάνατό του/της. Το παιχνίδι τότε είναι με την απουσία και την παρουσία όλων όσων είναι οικεία/γνωστά. Ο βαθύτερος εαυτός, οι άλλοι, η φύση και ο Θεός μπορεί ακόμη να είναι εκεί, αλλά με ένα πολύ διαφορετικό και σιωπηλό, μη-γλωσσικό τρόπο. Ο Αδάμ και η Εύα κρύφτηκαν, αλλά ο Θεός τους βρήκε. Ο Θεός τότε τους έστειλε μακριά, αλλά ο Θεός ήταν ακόμη εκεί, παίζοντας κρυφό, ώστε να μπορεί η σχέση να συνεχιστεί.» (σελ. 25-28)

«Τα παιδιά είναι καλύτερα από τους ενήλικες στο να ανιχνεύουν σχέσεις χωρίς τη γλώσσα, επειδή δεν είναι ακόμη τόσο εξαρτημένα στη γλώσσα όσο οι ενήλικες. Αυτή η 'σχεσιακή συνείδηση' είναι ένα βαθύ τμήμα της πνευματικότητάς τους όπως έχει αποδειχθεί από τους David Hay and Rebecca Nye (1998). Αυτή η μελέτη βασίστηκε σε προσεκτική ακρόαση και κατηγοριοποίηση της γλώσσας των παιδιών για την πνευματικότητα κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων που διενεργήθηκαν κυρίως από την Nye. **Το λεκτικό δείχνει το μη λεκτικό.**», Jerome Berryman, "Children and mature spirituality"(σελ. 29)

«...Ο Θεός έχει επίσης φτιάξει μια ξεχωριστή ειδική κατηγορία για τα παιδιά που δεν έχουν ακόμα φτάσει στο αναπτυξιακό ορόσημο μιας ηλικίας ηθικής, ενήλικης διάκρισης. Αυτή η κατηγορία θα περιελάμβανε επίσης όσους πιθανόν δεν μπορέσουν να φτάσουν σε αυτό το ορόσημο εξαιτίας κάποιας νοητικής αναπηρίας. Η πρωταρχική

βάση για αυτή την αξίωση ειδικής κατηγορίας είναι η έννοια της αναπτυξιακής ηλικίας της ηθικής κρίσης/ευθύνης. Παρά την κεντρική θέση αυτής της έννοιας για μια θεολογία της παιδικής πνευματικότητας, εκτενής Βιβλική παράθεση και θεμελίωση της έννοιας δεν έχει επιχειρηθεί. ...Ο θεολόγος Millard Erickson (1996) προσφέρει μια συνοπτική διατύπωση για το πώς να συνδεθούν κάποιες από τις θεολογικές κουκκίδες που σχετίζονται με την πνευματική κατάσταση των παιδιών. ...από τη σκοπιά του Θεού σχετικά με το σωτηριολογικό σχέδιο, ο Erickson συμπεραίνει ότι τα παιδιά είναι σε μια ‘ασφαλή’ ζώνη μέχρι να φτάσουν σε μια ηλικία ευθύνης.», Klaus Isser, “Biblical perspectives on developmental Grae for nurturing children’s spirituality” (σελ. 55-56)

«Ο θεολόγος Millard Erickson (1996) μας παρέχει μια σαφή και σύντομη διατύπωση για το πώς να συνδέσουμε κάποιες από τις θεολογικές κουκκίδες που σχετίζονται με την πνευματική κατάσταση των παιδιών. “Μέχρι την πρώτη συνειδητή ή υπεύθυνη ηθική πράξη ή απόφαση από έναν άνθρωπο, δεν υπάρχει καμιά απόδοση του προπατορικού αμαρτήματος, όπως δεν υπάρχει και καμιά απόδοση της δικαιοσύνης του Χριστού μέχρι να υπάρξει μια συνειδητά αποδοχή αυτού του έργου. Στην περίπτωση του [προπατορικού] αμαρτήματος, υπάρχει μια περίοδος στην αρχή της ζωής που κάποιος δεν είναι στ’ αλήθεια ικανός να διακρίνει ανάμεσα στο καλό και το κακό. Αυτό συμβαίνει επειδή δεν υπάρχει, κατά συνέπεια, καμιά συνείδηση της έννοιας της ορθότητας και της αδικίας ή της υπευθυνότητας. Αυτό προηγείται αυτού που ορίζουμε ως ‘την ηλικία της ευθύνης’. Έτσι από την προοπτική του Θεού σχετικά με το σχέδιο της σωτηρίας, ο Erickson υπονοεί ότι τα παιδιά είναι σε μια ‘ασφαλή’ ζώνη μέχρι να φτάσουν στην ηλικία της κριτικής ικανότητας.» (σελ. 56)

“Στην ΠΔ υπάρχει ήδη το τρανταχτό παράδειγμα του Σαμουήλ, του παιδιού που διετέλεσε Κριτής: «Για πρώτη φορά στην ιστορία του Ισραήλ, ένα παιδί τοποθετήθηκε στη θέση της υπηρεσίας προς το Θεό, και στην πραγματικότητα, ακόμα περισσότερο –το λινό εφώδ ήταν ένα ιερατικό ένδυμα συνδεδεμένο με το λόγο του Θεού και υποδείκνυε μια ξεχωριστή σχέση με το Θεό. ...Με αυτή την επιλογή, ο Θεός ώθησε το λαό του προς

ένα διαφορετικό ιδανικό' φύτεψε το σπόρο μιας ιδέας, ξέφυγε από τον κανόνα, σε πείσμα των άλλων επιλογών, και άφησε στο λαό Του –τότε και τώρα- μια δυνατή θεολογική αλήθεια. Ένα μικρό παιδί, φερμένο στο προσκήνιο από έναν άγονο τόπο –η μητέρα του Άννα υπέφερα από την ντροπή της στειρότητας πριν να γεννηθεί ο Σαμουήλ- βρέθηκε στο κέντρο του λαού του Θεού για να κάνει το θέλημά του, να πει την αλήθεια του, και να οδηγήσει στο κέντρο της λατρείας και να αναβιώσει το λαό του Θεού. Αυτό το παιδί ήταν (και είναι) η ζωντανή ουσία της Βασιλείας του Θεού», Shelley Campagnola, “Unless you become one of these: Biblical perspectives on children’s spirituality” (σελ. 79)

«Τί σημαίνει να γίνει σαν παιδί; Σημαίνει να δούμε τα παιδιά από τη λυτρωτική οπτική του Θεού, και να γίνουμε σαν παιδιά από την οπτική του πολιτισμού. Το παιδί είναι απ’ έξω, δεν περικλείεται στον εσωτερικό κύκλο αυτών που νομίζουν ότι έχουν βρει το δρόμο προς το Θεό. Το παιδί είναι στον πυθμένα, δεν θεωρείται ότι δικαιούται αναγνώριση ή συμμετοχή και συνεπώς δεν τις αναζητεί. Το παιδί [την εποχή του Ιησού] είναι ανίσχυρο, χωρίς φωνή, ανυπεράσπιστο, χωρίς απαιτήσεις, ξεχασμένο και εγκαταλελειμμένο. Το παιδί είναι αυτό που το φέρνουν ενώπιον του Ιησού, όχι αυτό που αξιώνει την πρόσβαση. Το παιδί είναι αυτό που το τραβά έξω από τον υπόνομο ένα χέρι που λέει ότι δεν ανήκει εκεί, ακόμη κι όταν όλοι οι άλλοι λένε ότι ανήκει. Οι Μαθητές κλήθηκαν να γίνουν σαν τα μικρά παιδιά. Ξεχάστε τα μεγαλεία, τους ηρωισμούς, και τα προνόμια. Πορευθείτε μακριά από όλα αυτά.» Shelley Campagnola, “Unless you become one of these: Biblical perspectives on children’s spirituality”(σελ. 86-87)

«η εμπειρική ψυχολογία φτάνει στα άκρα την πρακτική του να κοιτά μόνο ένα ‘μέρος’ του παιδιού, που είναι αντίθετη με το πόσο **η πνευματικότητα είναι πράγματι το όλον τους**. ...Η παραγνώριση του πρωτείου της πνευματικότητας, συνεπώς, αναπτύσσει μια δυνητικά ισόβια εντύπωση ότι η πίστη εμπλέκει μόνο μέρη του ανθρώπου, αλλά δεν αγγίζει στ’ αλήθεια το ποιοι είναι οι άνθρωποι, και το ποιοι συνεχώς γίνονται. Είναι ενδιαφέρον ότι ένα

από τα χαρακτηριστικά της πνευματικής ζωής των παιδιών, που βρήκαμε στην μελέτη μας μιας κοσμικής σε μεγάλο βαθμό ομάδας Βρετανών μαθητών, είναι η έλλειψη στεγανοποίησης της πνευματικότητας από όλα αυτά που είναι και που τους ενδιαφέρουν.» (σελ. 91)

«Ήμασταν υποχρεωμένοι να λάβουμε υπόψη μας το παιδί ως σύνολο ώστε να αποκτήσουμε την αίσθηση της πνευματικής της ζωής, η οποία πετάει σαν πουλί διαμέσου της διανοητικής της ζωής και της συναισθηματικής της ζωής και της κοινωνικής της ζωής και της πολιτιστικής της ζωής και της ηθικής της ζωής. ...αποδεικνύεται ότι τα παιδιά, εν μέρει δυνάμει των ξεχωριστών ψυχολογικών τους χαρακτηριστικών, έχουν μια συναρπαστικά πλούσια ικανότητα για πνευματικότητα, για ένα είδος θρησκευτικής γνώσης και ύπαρξης που δεν είναι εξαρτώμενο ούτε από τη θρησκευτική τους γνώση ούτε από την ηθική τους ευθύνη. Όντως, σε κάποιες περιπτώσεις η άνθηση της θρησκευτικής γνώσης μπορεί να είναι δευτερεύουσα εργασία αυτής της ικανότητας για πνευματική γνώση και ύπαρξη.» Rebecca Nye, "Christian perspectives on children's spirituality: Social science contribution?" (σελ. 93)

«...τα παιδιά αναγνώριζαν τις πνευματικές τους σκέψεις, συναισθήματα και εμπειρίες ως πηγές έμπνευσης βαθιές, σημαντικές όσο και οι άμεσες εμπειρίες, αλλά θεωρούσαν ότι ήταν μόνα τους σε αυτό τον τρόπο σκέψης και προσδοκούσαν να μπορέσουν να μεγαλώσουν και να το αφήσουν πίσω τους και να προχωρήσουν σε πιο αξιόλογα πράγματα. Έτσι η πνευματική ικανότητα όχι μόνο διακινδυνεύονταν όσο μεγάλωναν και 'αναπτύσσονταν', αλλά τα παιδιά πίστευαν ότι πρέπει να είναι απαραίτητο και επιθυμητό να αναστείλουν τις φυσικές πνευματικές τους σκέψεις, συναισθήματα και εμπειρίες. Πολλές από αυτές τα είχαν σαφώς οδηγήσει να αναγνωρίσουν το Θεό, όχι επειδή τους το είχαν πει, αλλά επειδή είχαν ανακαλύψει, νιώσει ή βιώσει από πρώτο χέρι τη σχέση του Θεού μαζί τους. ...Η αναγνώριση της 'σχεσιακής συνείδησης' ως το ενοποιητικό θέμα των δεδομένων από τα παιδιά υπογραμμίζει ότι η ακατέργαστη πνευματικότητα είναι πράγματι κάτι που συνδύαζε τα εντελώς βασικά οριστικά στοιχεία της ανθρώπινης ζωής –την συναίσθηση και την ικανότητα για συνειδητή σχέση, όχι κάποιο απομονωμένο 'μέρος' του τρόπου που φτιάχνονται οι άνθρωποι. ...οι φυσικές πνευματικές τους σκέψεις, συναισθήματα και εμπειρίες ...τα είχαν οδηγήσει να αναγνωρίσουν ρητά το

Θεό, όχι επειδή τους το είπαν, αλλά επειδή είχαν ανακαλύψει, αισθανθεί ή βιώσει από πρώτο χέρι την συγγένεια του Θεού μαζί τους.» Rebecca Nye, “Christian perspectives on children’s spirituality: Social science contribution?”(σελ. 94)

“Επειδή η αγάπη του Θεού δεν τελειώνει ποτέ, αλλά η αγάπη του διαβόλου τελειώνει. Έτσι η κόλαση είναι μέσα σε ένα τετράγωνο, επειδή το τετράγωνο έχει αρχή και τέλος, αλλά ένας κύκλος –όπως ο παράδεισος- δεν έχει. Πιστεύω στην αγάπη του Θεού επειδή ο Θεός μας έφτιαξε... δεν... Ο Θεός μας έφτιαξε και μας έδωσε αγάπη ... ώστε να μπορούμε να αγαπάμε ο ένας τον άλλο... κι αυτό είναι.” **Εξάχρονο αγόρι, που προσδιορίζει τον εαυτό του ως άθεο** (σελ. 102)

«...οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι έχουν σχετικά λίγα να πουν για την πνευματικότητα των παιδιών. Από τη σκοπιά της αναπτυξιακής ψυχολογίας, οι πιο βαθιές, γεμάτες σημασία, εμπειρίες της παιδικής ηλικίας, όπως περιγράφονται από τους Edith Hudley, Robert Coles και άλλους, είναι αυτό που η Jacqueline Goodnow (1990) έχει ονομάσει **‘άστεγα φαινόμενα’**. Κυριολεκτικά δεν υπάρχει καθόλου χώρος για αυτά μέσα στις υπάρχουσες θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης (Hudley, Haight & Miller, 2003). Επιπλέον, πολλή από την υπάρχουσα αναπτυξιακή έρευνα για την πνευματική και θρησκευτική συμμετοχή των παιδιών είναι αρνητικά προκατειλημμένη. ...Τα παιδιά αποθαρρύνονται από ερωτήσεις, προβληματισμό ή επέκταση του υλικού που τους παρουσιάζεται. », Wendy Haight, “A sociocultural perspective on children’s spiritual development” (σελ. 108-109)

«Η πνευματικότητα περιλαμβάνει συναισθήματα, ιδέες, και πρακτικές προσήκουσες σε μια μη-υλική ανώτερη δύναμη, καθώς και στο νόημα και το σκοπό της ζωής. ...από μια κοινωνιοπολιτισμική προοπτική, η πνευματική ανάπτυξη προκύπτει μέσα από τις διαλεκτικές διαδικασίες της κοινωνικοποίησης και της αφομοίωσης. Εν συντομία, η κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία με την οποία οι ενήλικες οικοδομούν το κοινωνικό

περιβάλλον και παρουσιάζουν πρότυπα νοήματα για το παιδί. Η κοινωνικοποίηση μπορεί να είναι άμεση, όπως όταν ένας πάστορας κάνει ένα κήρυγμα ειδικά για παιδιά' ή έμμεση, όπως όταν οι γονείς φέρνουν στο σπίτι τα δικά τους θρησκευτικά αναγνώσματα. Η κοινωνικοποίηση μπορεί να είναι σκόπιμη, όπως όταν μια γιαγιά συνοδεύει το εγγόνι της στο κατηχητικό, ή ακούσια, όπως όταν ένα παιδί παρακολουθεί τη νονά της απορροφημένη στην προσευχή. Αφομοίωση είναι η διαδικασία μέσω της οποίας τα παιδιά ερμηνεύουν, ανταποκρίνονται, και τελικά αγκαλιάζουν, απορρίπτουν, ή επεξεργάζονται τα κοινωνικά πρότυπα που τους εκτίθενται. ...από αυτή την διαλεκτική προοπτική της κοινωνικοποίησης και της αφομοίωσης, η πνευματική ανάπτυξη είναι ενσωματωμένη μέσα σε ένα κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο καθώς τα παιδιά παρατηρούν ενεργά και συμμετέχουν ολόένα και περισσότερο μαζί με τους άλλους στη ρουτίνα, τις καθημερινές πρακτικές μέσω των οποίων ο πολιτισμός διατηρείται και επεξεργάζεται» (σελ. 110-111)

«Η πνευματική ανάπτυξη περιλαμβάνει αλλαγές με την πάροδο του χρόνου, καθώς και τη διαδικασία και τις αιτίες αυτών των αλλαγών. ...Ενσωματωμένη εντός ενός περίπλοκου κοινωνιοπολιτισμικού πλαισίου, η πνευματική ανάπτυξη είναι πολυδιάστατη συμπεριλαμβάνοντας την ενεργή ενασχόληση της νόησης, του συναισθήματος και της ηθικότητας σε μάκρος χρόνου. ...Η περισσότερη από την αναπτυξιακή έρευνα για την παιδική θρησκεία και πνευματικότητα, μέχρι σήμερα, έχει επικεντρωθεί στη νόηση, που περιλαμβάνει τη σκέψη, τις έννοιες, και τη θρησκευτική γνώση, όπως τη γνώση ενός παιδιού για τα Ευαγγέλια και τη μεταβαλλόμενη ικανότητα να ερμηνεύει τις παραβολές του Ιησού.

Αλλά η πίστη και η πνευματικότητα έχουν κι άλλες όψεις. Η διάσταση της εμπειρίας εμπλέκει τις θρησκευτικές εμπειρίες που περιλαμβάνουν και το αίσθημα της εγγύτητας του Θεού. Είναι αυτό το πιο συναισθηματικό συστατικό που είναι τόσο εντυπωσιακό στις πνευματικές αφηγήσεις... ιδιαίτερα σε αυτές που μιλούν για εμπειρίες μεταστροφής. ...Η πνευματικότητα έχει επίσης μια ιδεολογική διάσταση που είναι ευρέως διαδεδομένη σε μέλη μιας πολιτισμικής κοινότητας. ...Η πνευματικότητα έχει επίσης μια τελετουργική διάσταση, που περιλαμβάνει θρησκευτικές πρακτικές. ...Η παρεπόμενη διάσταση της

πνευματικότητας είναι το αποτέλεσμα της θρησκευτικότητας στην καθημερινή ζωή του ανθρώπου. ...Οι διαστάσεις της πνευματικής ανάπτυξης μπορεί να είναι σταδιακή και οριακή, ή πιο ποσοτική και με μορφή σταδίων. Επιπλέον, κάποιες διαστάσεις μπορεί να εξελίσσονται από το λιγότερο στο περισσότερο πλήρες ή επαρκές, ενώ άλλες διαστάσεις μπορεί να αντανakλούν πιο περίπλοκες και με διακυμάνσεις αναπτυξιακές αλλαγές. ... άλλες διαστάσεις της πνευματικής ανάπτυξης, όμως, δεν προχωρούν μπροστά απαραίτητως με ένα συντονισμένο, ολοκληρωμένο τρόπο από το λιγότερο στο περισσότερο επαρκές. Για παράδειγμα, η Tamminen βρήκε ότι παρ' ότου οι πνευματικές εμπειρίες είναι σχετικά κοινές στην παιδική ηλικία και την εφηβεία, το ποσοστό των παιδιών και των εφήβων που ανέφεραν ότι βίωσαν την εγγύτητα του Θεού μειώθηκε μεγαλώνοντας, κυριότερα, κοντά στην ήβη (ηλικίες 13 με 15). ...Συνεπώς, ακριβώς τη στιγμή που τα παιδιά βιώνουν ταχεία νοητική ανάπτυξη, καθώς και κατανόηση και γνώση της θρησκείας, η ποιότητα της εμπειρίας τους από την πνευματικότητα αναμφισβήτητα παρακμάζει. Μπορεί να είναι ότι η υποκειμενική αίσθηση της εγγύτητας του Θεού μπορεί να κορυφωθεί σε ποικίλα άλλα σημεία στη διάρκεια της ζωής, για παράδειγμα, κατά τη γέννηση του/των παιδιού/ών ή πριν από το θάνατο, αντικατοπτρίζοντας μια περίπλοκη, μη-γραμμική αναπτυξιακή λειτουργία.» (σελ. 112-113)

«Η συντριπτική πλειοψηφία των ερευνητών αυτού του πεδίου συμφωνούν ότι η πνευματικότητα έχει πολλαπλά πεδία ορισμού. Για παράδειγμα, η Scott (όπως παρατίθεται στο Zinnbauer, Pargament, & Scott, 1999) ανέλυσε το περιεχόμενο των επιστημονικών ορισμών της θρησκευτικότητας και της πνευματικότητας που έχουν εκδοθεί το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Παρότι δεν βρήκε ομοφωνία ή τουλάχιστον δεσπόζουσες θέσεις, η Scott ταυτοποίησε εννέα κατηγορίες περιεχομένου στους ορισμούς της πνευματικότητας: εμπειρίες συνεκτικότητας ή σχέσης' διαδικασίες που οδηγούν σε μεγαλύτερη συνεκτικότητα' συμπεριφορικές αντιδράσεις σε κάτι, είτε ιερό είτε κοσμικό' συστήματα σκέψης ή πεποιθήσεων' παραδοσιακές θεσμικές δομές' απολαυστικές καταστάσεις ύπαρξης' πίστη στο ιερό ή υπερβατικό, και υπαρξιακές ερωτήσεις. Σε μια άλλη μελέτη, η McDonald (2000) ανέλυσε 20 σταθμά της

πνευματικότητας, εξακριβώνοντας πέντε 'ρωμαλέες διαστάσεις της πνευματικότητας': νοητικός προσανατολισμός' εμπειρική / φαινομενολογική διάσταση' υπαρξιακή ευημερία/ευφορία' παραφυσικές πεποιθήσεις' και θρησκευτικότητα. Αυτά τα παραδείγματα καταδεικνύουν τους πολλούς τόνους στην έμφαση που έρχονται στην επιφάνεια, ενισχύοντας την πνευματικότητα ως ένα περίπλοκο, πολυδιάστατο φαινόμενο, το οποίο μόλις και έχουν αρχίσει να αρθρώνουν οι μελετητές, πολύ λιγότερο να μετρούν.» (σελ. 122-123)

«Η έννοια της πνευματικής ανάπτυξης προσθέτει μια σημαντική διάσταση με την έμφασή της στη διαδικασία –πνευματική αλλαγή, μεταμόρφωση, ανάπτυξη ή ωρίμανση. Η πνευματική ανάπτυξη εισάγει ερωτήματα για τη φύση της πνευματικής αλλαγής, μεταμόρφωσης, ανάπτυξης ή ωρίμανσης καθώς και με τις φάσεις και τα στάδια της ζωής. Για παράδειγμα, οι Wink and Dillon (2002) ισχυρίζονται ότι η πνευματική ανάπτυξη 'απαιτεί όχι μόνο μια αύξηση στο βάθος της συνείδησης και της αναζήτησης ενός ανθρώπου για το πνευματικό νόημα με την πάροδο του χρόνου, αλλά επίσης χρειάζεται μια διευρυμένη και βαθύτερη δέσμευση στην ενασχόληση με πραγματικές πνευματικές πρακτικές (p. 80)» (σελ. 123)

«Έρευνα στη θρησκευτικότητα δείχνει ότι οι αντιλήψεις των παιδιών για τον εαυτό διαμορφώνονται χέρι με χέρι με τις αντιλήψεις που έχουν για το Θεό. Δηλαδή, η έννοια του Θεού είναι σημαντική για τη διαμόρφωση της έννοιας του εαυτού. ...η αντίληψη για τον εαυτό και τον Θεό αναδύονται μέσα από διαδικασίες δεσμού που χαρακτηρίζουν τη βρεφική και παιδική ηλικία. Η κατάλληλη αυτοεκτίμηση είναι υποπροϊόν της εγγύτητας στο Θεό' είναι μια πράξη πίστης βασισμένη στην πεποίθηση ότι ένας άνθρωπος έχει αξία για το Θεό.» (σελ. 201)

«Κατ' αρχήν, η φράση έννοια του Θεού δηλώνει τη συνένωση των ιδεών, συναισθημάτων και εικόνων που κάθε άνθρωπος συνδέει με το Θεό. Οι εικόνες και οι

ιδέες αποκτιώνται νωρίς στη ζωή. Μια έννοια για το Θεό αναμιγνύει τις συναισθηματικά φορτισμένες εικόνες με πνευματικά πλούσιες ιδέες για να διαμορφώσει μια έννοια που έχει τόσο γνωστικές όσο και συναισθηματικές διαστάσεις», Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, “The child’s concept of God”, (σελ. 202)

«...Οι έννοιες του Θεού διαμορφώνονται σε ένα χώρο ανάμεσα στη μητέρα και το μωρό που αποτελεί την δική του ιδιαίτερη πραγματικότητα και συνεισφέρει στην αίσθηση του παιδιού ότι είναι αληθινό και ζει σε έναν αληθινό κόσμο. Η ψευδαίσθηση δεν σηματοδοτεί κάτι ψεύτικο. Όλη η τέχνη, η επιστήμη και η θρησκεία βασίζονται στην ψευδαίσθηση για την ύπαρξή τους. Η ψευδαίσθηση δεν είναι παραίσθηση. Η ψευδαίσθηση είναι το υπόβαθρο της μάθησης και όλη η μάθηση είναι η οργάνωση της εμπειρίας.

Αυτός ο χώρος της εμπειρίας βρίσκεται ανάμεσα σε δύο στοιχεία απαραίτητα για τη φυσιολογική λειτουργία: μια εσωτερική ή ψυχική πραγματικότητα ...κι επίσης μια εξωτερική πραγματικότητα, τους ανθρώπους και τα αντικείμενα έξω από την ψυχοφυσική οντότητα που λέγεται άνθρωπος. Η εμπειρία συμβαίνει στο χώρο ‘ανάμεσα’ στη μητέρα και το παιδί που έχει τη δυνατότητα να στεγάσει τις υγιείς ‘ψευδαισθήσεις’ της ζωής.», Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, “The child’s concept of God”, (σελ. 203)

«Η Simone de Roos και οι συνάδελφοί της διενέργησαν έρευνα για τη θεωρία δεσμού ώστε να εξερευνήσουν τα αποτελέσματα της ποιότητας των αλληλεπιδράσεων γονιού/δασκάλου στα μικρά παιδιά καθώς και τα αποτελέσματα της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης στη θρησκευτικότητα των παιδιών. Και για τα δύο ερωτήματα, θέλησαν να επικεντρωθούν σε μια πτυχή της θρησκευτικότητας, τη διαμόρφωση των αντιλήψεων για το Θεό. Ενώ οι προηγούμενες εργασίες για τη σχέση μεταξύ της θεωρίας δεσμού και τη διαμόρφωση των αντιλήψεων για το Θεό έχει βασιστεί σε δείγματα ενηλίκων και εφήβων, η ομάδα επέλεξε να μελετήσει μαθητές νηπιαγωγείου για διάφορους λόγους:

- Οι αντιλήψεις για το Θεό διαμορφώνονται νωρίς στη ζωή και ασκούν μεγάλη

επιρροή στις μετέπειτα θρησκευτικές τάσεις (Kirkpatrick, 1999).

- Τα μικρά παιδιά περνούν πολύ χρόνο με τους γονείς και τους δασκάλους, και, κατά συνέπεια, προτείνεται ότι ο πρώιμος δεσμός θα έχει ισχυρότερη επιρροή στις αντιλήψεις των μικρών παιδιών για το Θεό παρά σε αυτές των εφήβων και των ενηλίκων.
- Η είσοδος στο νηπιαγωγείο είναι μια σημαντική μετάβαση και δημιουργεί ένα πιθανό δευτερεύοντα δεσμό.

Αυτοί οι ερευνητές εστίασαν στη Δυτική Χριστιανική παράδοση, και εξέτασαν δύο υποθέσεις δεσμού/προσκόλλησης για την πρόβλεψη των ατομικών διαφορών στις αντιλήψεις μικρών παιδιών για το Θεό. Συγκεκριμένα, ενδιαφέρθηκαν να μελετήσουν τη διαμόρφωση των αντιλήψεων για το Θεό που ήταν επικεντρωμένες στο Θεό ως αγαπητική, παρηγορητική, στοργική, ισχυρή παρουσία, έναντι του Θεού ως μια τιμωρητική παρουσία. ...επέλεξαν να μελετήσουν μαθητές νηπίου για διάφορους λόγους: -οι έννοιες του Θεού διαμορφώνονται νωρίς στη ζωή και ασκούν μεγάλη επιρροή στις ύστερες θρησκευτικές ροπές (Kirkpatrick 1999) -Τα μικρά παιδιά περνούν πολύ χρόνο με τους γονείς και τους δασκάλους, και, κατά συνέπεια, προτείνεται ότι η πρώιμη προσκόλληση έχει μεγαλύτερη επίδραση στις έννοιες του Θεού για τα μικρά παιδιά από ότι για τους εφήβους και τους ενήλικες -Η είσοδος στο νηπιαγωγείο είναι μια σημαντική μετάβαση και δημιουργεί μια πιθανή δευτεροβάθμια προσκόλληση.», Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, "The child's concept of God" (σελ. 210)

«Σε άλλη μελέτη, (2001) η ομάδα της de Roos δούλεψε με γονείς που κυρίως ήταν μη συνδεδεμένες με την εκκλησία, και ανοιχτοί, φιλελεύθεροι Χριστιανοί γονείς. Σε αυτήν την μελέτη βρήκαν μια ένδειξη ότι η σχέση μητέρας-παιδιού μπορεί να είναι σημαντική για τις ιδέες των παιδιών για το Θεό, μιας και οι αντιλήψεις της μητέρας επηρέαζαν τις απόψεις των παιδιών για το Θεό ως έναν αγαπημένο φίλο ή πατέρα/γονιό. Στην ίδια έρευνα, οι αντιλήψεις των δασκάλων για το Θεό βρέθηκαν να έχουν επίδραση στις απαντήσεις των παιδιών σε ερωτήσεις ανοιχτού τύπου για το Θεό. Όσο περισσότερο οι δάσκαλοι -που ήταν κατά κύριο λόγο ανοιχτοί και Χριστιανοί- βίωναν τον Θεό σαν πατέρα ή φίλο και όσο περισσότερο συνέδεαν το Θεό με θετικά συναισθήματα, τόσο

περισσότερο οι μαθητές τους αναφέρονταν σε βιβλικές λέξεις και ιστορίες στις περιγραφές τους για το Θεό. Μεταξύ ενός πιο Χριστιανού Ορθόδοξου δείγματος, καταδείχθηκε ότι οι μητέρες που έχουν μια αγαπητική ιδέα για το Θεό έχουν παιδιά προσχολικής ηλικίας που θεωρούν τον Θεό ως ισχυρό, αγαπητικό και στοργικό (de Roos, Miedema & Iedema, 2003; Hertel & Donahue, 1995). .. Σε μια προηγούμενη μελέτη, η de Roos και οι συνάδελφοί της δοκίμασαν τη θεωρία της αντιστοιχίας μεταξύ μαθητών νηπιαγωγείου και εξέτασαν την επίδραση που είχε η σχέση δεσμού μητέρας-παιδιού καθώς και η ποιότητα της σχέσης παιδιού-δασκάλου στις αντιλήψεις των παιδιών για τον εαυτό τους, τους άλλους, και το Θεό (de Roos, Meidema & Iedema, 2001). Τα ευρήματά τους υποστήριζαν τη θεωρία της αντιστοιχίας στην περίπτωση της σχέσης δασκάλου-παιδιού. Μια καλύτερη σχέση δασκάλου-παιδιού συνδέθηκε με μια πιο αγαπητική αντίληψη του Θεού στους μαθητές νηπιαγωγείου. ...Αυτό το αποτέλεσμα στην έρευνα της de Roos και των συναδέλφων της μπορεί επίσης να ερμηνευθεί με τους όρους της αναθεωρημένης υπόθεσης αντιστοιχίας (cf. Granqvist, 1998).» (σελ. 211)

«Τα παιδιά προέρχονταν κυρίως από μη πιστές οικογένειες' οι μητέρες αυτών των παιδιών ήταν οπαδοί του αγνωστικισμού. Αντιθέτως, η πλειοψηφία των δασκάλων ήταν θρησκευόμενοι. Βρέθηκε μια αντιστοιχία μεταξύ μιας βέλτιστης σχέσης δασκάλου-παιδιού και των αντιλήψεων των παιδιών για το Θεό (όπως ένας Θεός αγάπης). Σε μια βέλτιστη σχέση φροντιστή-παιδιού, τα παιδιά είχαν την τάση να υιοθετούν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και συμπεριφορές του φροντιστή τους παρά σε μια λιγότερο καλή σχέση φροντιστή-παιδιού (π.χ. λιγότερο ανοιχτή, πιο φορτωμένη με συγκρούσεις). ...Ένα αξιοσημείωτο εύρημα της μελέτης είναι ότι οι ελαττωματικές σχέσεις με τη μητέρα, τον πατέρα ή το δάσκαλο μπορούν να λάβουν αποζημίωση σε άλλες σχέσεις, υποθάλποντας έτσι μια στενή σχέση με το Θεό και τα μικρά παιδιά. Δηλαδή, ακόμα κι όταν ένα παιδί έχει αρνητικές σχέσεις και με τους δυο γονείς, ένας δάσκαλος μπορεί να επηρεάσει θετικά την ανάπτυξη μια αντίληψης για το Θεό ως ενός αγαπημένου, στοργικού φίλου. ...Η πρώτη υπόθεση πρότεινε ότι το περιεχόμενο της έννοιας του Θεού για τους ανθρώπους είναι παράλληλο με τις πρώιμες σχέσεις γονιού-παιδιού. Η πρώτη υπόθεση ήλπιζε να δείξει μια αντιστοιχία ανάμεσα στην πρώιμη εμπειρία με τους γονείς

και το περιεχόμενο της έννοιας του Θεού ενός παιδιού. Η ομάδα δεν βρήκε κανένα στοιχείο που να υποστηρίζει την πρώτη υπόθεση. Η θρησκευτική κοινωνικοποίηση πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν για να εξηγηθούν οι έννοιες των παιδιών για το Θεό, διότι η κατάσταση είναι πιο περίπλοκη από το περιθώριο που επιτρέπει η πρώτη υπόθεση.» (σελ. 211-212)

«...η αναθεωρημένη υπόθεση αντιστοιχίας επιβεβαιώθηκε μερικώς. Τα παιδιά μπορούν νοητικά να μάθουν για έναν ισχυρό και παρήγορο, βοηθητικό Θεό από τους γονείς τους και τους δασκάλους τους, ακόμα και σε ένα περιβάλλον όπου όλες οι σχέσεις με αυτούς τους σημαντικούς άλλους βιώνονται ως αρνητικές. Όμως, σε ένα τέτοιο περίγυρο δεν αποκτούν συναισθηματικά μια έννοια ενός στενού, προσωπικού δεσμού με το Θεό. ...Το να έχει κανείς μια αντίληψη για το Θεό είναι διαφορετικό από το να έχει μια προσωπική σχέση με το Θεό. Μια προσωπική σχέση στηρίζει μια ανθρώπινη ύπαρξη διαμέσου των αναπόφευκτων κρίσεων της καθημερινής ζωής.

Οι έννοιες του Θεού είναι προσωπικές κατασκευές που διαμορφώνονται ανεξάρτητα από την επίσημη θρησκευτική διδασκαλία. Τα παιδιά έχουν μια πραγματικότητα που επιμένει να σχηματίζει αντιλήψεις για τον κόσμο, τους άλλους ανθρώπους και τον εαυτό. Ως αποτέλεσμα, μια έννοια του Θεού έχει την ισχύ να λειτουργήσει σαν ένα ίνδαλμα τοποθετημένο στον εσωτερικό βωμό μιας ανθρώπινης καρδιάς, ένα οχυρό αμετακίνητο από τη γραφή ή την επίσημη κατανόηση του Θεού.» (σελ. 212-214)

«Οι αναπαραστάσεις του Θεού είναι προσωπικές κατασκευές που διαμορφώνονται ανεξάρτητα από την επίσημη θρησκευτική διδασκαλία. Τα παιδιά έχουν μια πραγματικότητα που επιμένει να σχηματίζει αντιλήψεις για τον κόσμο, τους άλλους ανθρώπους και τον εαυτό. Κατά συνέπεια, μία αντίληψη για το Θεό έχει τη δύναμη να λειτουργήσει ως ένα ίνδαλμα τοποθετημένο στον εσωτερικό βωμό της ανθρώπινης καρδιάς, ένα οχυρό αμετακίνητο από τη γραφή ή την επίσημη κατανόηση του Θεού.»

Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, “The child’s concept of God”
(σελ. 214)

«Μια έννοια του Θεού είναι ανεπαρκής ή βλαβερή εάν είναι ανίκανη να διατηρήσει μια υγιή αντίδραση στη ζωή επειδή δεν μπορεί να αντιμετωπίσει την πραγματική εμπειρία ενός παιδιού και τις θεολογικές ερωτήσεις που αρχίζουν να ρωτούν τα παιδιά. Τα παιδιά έχουν ανάγκη να έχουν μια μεγαλύτερη θέαση του Θεού από ότι η υπάρχουσα αντίληψή τους μπορεί να αφομοιώσει, εάν πρόκειται ο Θεός να παραμείνει ένας ελκυστικός δεσμός. ...Ο υπερβατικός Θεός, ο Θεός που γίνεται κατανοητός ως μεγαλύτερος από τις υπάρχουσες έννοιες, αποκαλύπτεται μέσα από τις φυσιολογικές κρίσεις αμφιβολίας και δυσπιστίας που συνοδεύουν την εφηβεία, και αναπόφευκτα περιλαμβάνουν τον αυτοέλεγχο, την αναζήτηση και την αναθεώρηση του εαυτού. Το να είναι κάποιος υπερβολικά άνετος με το Θεό σημαίνει ότι έχει άγνοια του Θεού. ...Ο Θεός πρέπει να γίνει πρόβλημα κατά την εφηβεία πριν να είναι μια λύση στην πνευματική αναζήτηση – και τον προορισμό της στην ενήλικη ζωή. ...Μέχρι οι έννοιες για το Θεό να αναθεωρηθούν υπό το φως των γραφών, της κοινής γνώσης, της αυτοεξέτασης και της βίωσης του Θεού ‘πρόσωπο με πρόσωπο’, οι έννοιες για το Θεό είναι απλώς προϊόντα της φαντασίας. Η ακρίβεια των εννοιών για το Θεό πρέπει να αντιμετωπιστεί ώστε να ωριμάσουν στην πίστη.» (σελ. 214-215)

«Ο θεός πρέπει να γίνει πρόβλημα κατά τη διάρκεια της εφηβείας πριν ο Θεός γίνει λύση στην πνευματική αναζήτηση – και τον προορισμό της προς την ενήλικη ζωή. ...Μέχρι οι ιδέες για το Θεό να αναθεωρηθούν υπό το φως των γραφών, της κοινοτικής γνώσης, της αυτοεξέτασης και της εμπειρίας του Θεού ‘πρόσωπο με πρόσωπο’, οι έννοιες του Θεού είναι απλώς προϊόντα της φαντασίας. Η ακρίβεια των εννοιών για το Θεό πρέπει να τεθεί επί τάπητος για να ωριμάσει στην πίστη. ...Η αφήγηση που λέγεται στον εαυτό για τον Θεό πρέπει να εξερευνηθεί, ακολουθούμενη από μια απόφαση σχετικά με το αν αυτή είναι η επιθυμητή ιστορία. ...Σε αυτή τη διαδικασία της αφήγησης και επανάληψης των

ιστοριών μας, πρέπει να επιτραπεί στο Θεό να μιλήσει για τον εαυτό Του από μόνος Του. Αλλά πρώτα χρειάζεται να υπάρχει μία αίσθηση του ρόλου που παίζει η φαντασία στη διαμόρφωση της ζωής της σκέψης και των αφηγήσεων για το Θεό.

Η σκέψη είναι ισχυρή. Το να αφήσει το Θεό να μιλήσει και να ακουστεί επιτρέπει στους νέους να έρθουν στο Θεό πλήρως και ελεύθερα. Αλλά ποιος είναι ο Θεός που μιλάει; Πώς είναι ο τόνος της φωνής του Θεού; Ποια είναι η έκφραση στο πρόσωπο του Θεού όταν ένα παιδί κλίνει προς Αυτόν; ...Οι έννοιες του προσωπικού Θεού πρέπει να ωριμάσουν για να συμπλεχθούν με τον Θεό που ζει πέρα από τις απλές ανθρώπινες έννοιες. Η εσωτερική και προσωπική έννοια που διατηρούν οι άνθρωποι για το Θεό είναι ένα μετα-μοντέρνο ισοδύναμο της ειδωλολατρίας το οποίο, εκτός εάν μεταμορφωθεί, περιορίζει τη μάθηση.»», Joyce E. Bellous, Simone de Roos and William Summey, “The child’s concept of God” (σελ. 215-216)

«...οι αντιλήψεις για το Θεό είναι περισσότερο προσωπικές παρά ακριβείς. Φτιάχνονται από την πρώιμη εμπειρία. Ως αποτέλεσμα, μια αγωγή που θα βοηθήσει τα παιδιά να χαράξουν το δρόμο τους προς χαρούμενες αντιλήψεις του εαυτού και υγιείς αντιλήψεις του Θεού πρέπει να τους αφήνει το περιθώριο να κατονομάσουν τις τρέχουσες αντιλήψεις τους και να παρατηρήσουν τι αποκαλύπτει η γραφή για το Θεό μέσω του προσώπου και του έργου του Χριστού. Ζητείται από το παιδί να συγκρίνει αυτό που φυλάγεται στην καρδιά –το κέντρο της ανθρώπινης θέλησης, σκέψης, συναισθήματος και δράσης- με αυτό που αποκαλύπτεται στη γραφή, χωρίς γελοιοποίηση, και πάντα μέσω της βοήθειας που είναι συνεχώς διαθέσιμη από το Άγιο Πνεύμα. ...Το να αφήσουμε περισσότερο χώρο στον Ιησού για να ανθίσει στην καρδιά είναι ο τρόπος να πάμε μπροστά, στην ωρίμανση μέσα στη χάρη του Θεού.

Το σημείο της αυθεντικής ωρίμανσης είναι να βρίσκεται κάποιος σε διάλογο με τις κοινωνικά παραγόμενες ιστορίες στις οποίες εισήχθη κάθε άνθρωπος με τη γέννησή του και να κάνει μια διά βίου αφήγηση του τι θέλει και τι θα γίνει. Η επεξεργασία της ταυτότητας είναι μια συζήτηση. Τα παιδιά και οι ενήλικες δεν χρειάζεται να απορρίψουν τους άλλους ανθρώπους και το Θεό ώστε να είναι οι αυθεντικοί εαυτοί τους, κόντρα στον Sigmund Freud. Το να είσαι σε συζήτηση δεν σημαίνει να συμβιβαστείς. ...Κάποιος

συμμετέχει σε μια συνομιλία επειδή του χρειάζεται να ξέρουν οι άλλοι άνθρωποι ποιος είναι –οι συνομιλίες που είναι συναισθηματικά φορτισμένες, και σε αυτό το βαθμό, πλούσιες σε νόημα. Συνομιλώντας με το Θεό όντας σε κοινωνία με τους άλλους βοηθά τους ανθρώπους να γνωρίσουν το Θεό. Το να αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας ως αγαπημένο από το Θεό παρέχει μια ανοιχτή πόρτα αυθεντικό ανθρώπινο δυναμικό που δεν ξεχνά την ανάγκη του για άλλους ανθρώπους και την εκτίμησή τους και δεν περιφρονεί τους περιορισμούς που έθεσε ο Θεός για το τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος. ...Το να μαθαίνει κάποιος για το Θεό είναι διαλογικό.» (σελ. 216-217)

«Καθώς οι ερευνητές έχουν εξερευνήσει τις αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό από μια αναπτυξιακή σκοπιά, συχνά έχουν περιγράψει τη σκέψη των παιδιών σαν να έχει μια μαγική ποιότητα. (Fowler, 1981; Harms, 1944; Steele, 1990). Αντί να το αντιμετωπίζει αυτό ως έναν περιορισμό, ο Levine (1999) διαβεβαιώνει ότι είναι ακριβώς αυτές οι ‘νοητικές ικανότητες’ –όχι περιορισμοί- των παιδιών να κοιτούν πέρα από το τι είναι ‘πραγματικό’ στο τι είναι φανταστικό ‘οι οποίες είναι η πεμπτουσία των συνθηκών που χρειαζόμαστε για να βιώσουμε το πνευματικό’. ...Η Burke (1999) επίσης διατηρεί έναν σεβασμό για τη φαντασία, δηλώνοντας ότι ο Θεός είναι ‘αόρατος’. Το να φανταστούμε, σχολιάζει, σημαίνει να διαμορφώσουμε μια εικόνα για κάτι που δεν είναι ορατό. Άρα, λοιπόν, ‘πώς μπορούμε να διαμορφώσουμε μία εικόνα του Θεού παρά μόνο μέσα από το εργαστήριο της φαντασίας;’», Dana Kennamer Hood, “Six children seeking God: exploring childhood spiritual development in context”, (σελ. 234)

«...το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου υπάρχουν τα άτομα και οι οικογένειες. Οι περισσότερες οικογένειες και άτομα είναι μέρος ενός μεγαλύτερου συστήματος που περιλαμβάνει σχολεία, εκκλησίες, συστήματα υγείας και ένα περιβάλλον εργασίας. ...όλα τα συστήματα εντός της προοπτικής του μεγαλύτερου συστήματος έχουν ένα ρόλο στην κανονιστική ανάπτυξη για τους ανθρώπους. ...Όμως,

αυτό δεν σημαίνει ότι όλα τα συστήματα θα επιδράσουν στην πνευματική διαμόρφωση εξίσου.» (σελ. 327)

«Πνευματικότητα είναι η έγνοια κάποιου για το έσχατο νόημα και σκοπό της ζωής. Στα απαραίτητα στοιχεία του ορισμού αυτού συμπεριλαμβάνονται η προσωπική ταυτότητα, οι σχέσεις με τους άλλους, και μια σχέση με το θεό ή ένα ανώτερο νόημα στη ζωή. Η πνευματικότητα εμπλέκει την συνολική ουσία ενός ατόμου. Αναφέρεται περισσότερο σε μια κατεύθυνση στη ζωή, παρά σε μια κατάσταση ύπαρξης. Η πνευματικότητα αντιπροσωπεύει αυτό το μέρος του ατόμου που είναι αδιαπραγμάτευτο όταν υφίσταται πίεση και διαπερνά κάθε πλευρά του ατόμου... Είναι το αποτέλεσμα μιας προσωπικής και αυθεντικής σχέσης με το Θεό και τους άλλους. ...η πνευματική διαμόρφωση είναι η συνειδητοποίηση και αναγνώριση της προσωπικής ευθύνης και ικανότητας κάποιου να κάνει επιλογές. ...Εάν η πνευματική διαμόρφωση αντιμετωπίζεται ως διαπερνούσα κάθε πλευρά του ατόμου, θα πρέπει να γίνει κατανοητή με τρόπο συνεπή με τις γενικές αρχές της ανθρώπινης ανάπτυξης. Την ίδια στιγμή, όμως, υπάρχει μια βασική διαφορά. Η πνευματικότητα κάποιου είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα των άλλων περιοχών της ανάπτυξης. Τα στοιχεία της πνευματικής διάστασης είναι θεμελιώδη για την ανθρώπινη εμπειρία. Είναι όλη η ανθρωπότητα κάποιου, και παραπάνω. Το νοητικό συστατικό συν το κοινωνικο-συναισθηματικό συστατικό δεν είναι ίσο με την πνευματικότητα ενός ατόμου. ...η ανάπτυξη ποτέ δεν λαμβάνει χώρα στο κενό, αλλά πάντα εκφράζεται μέσα από τη συμπεριφορά σε ένα συγκεκριμένο περιβαλλοντικό πλαίσιο.» (σελ. 329)

«Στα παιδιά που ελκύονται από τον Ιησού ποτέ δεν λέγεται ότι πρέπει να περιμένουν μέχρι να κατανοούν πλήρως τις θεολογικές έννοιες πριν να πάνε σε Αυτόν. Δεν τα νουθέτησε, ούτε τα επιτίμησε, αλλά, αντ' αυτού, “έπιθεις τὰς χεῖρας αὐτοῖς ἐπορεύθη ἐκεῖθεν” (Ματθ. 19:15) και είπε στους ενήλικες “ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν” (Ματθ. 18:3)»,

Joyce Ruppell, “Using developmentally appropriate practice in faith-based early childhood settings” (σελ. 343)

Rizzuto, The Birth of the Living God

«Είναι από αυτό το υλικό γεγονότων, φαντασιών, επιθυμιών, ελπίδων και φόβων, στις συναλλαγές με αυτά τα απίστευτα όντα που ονομάζονται γονείς, που εξυφαίνεται η εικόνα του Θεού. ...Εν μέσω αυτής της κοσμολογίας το σύγχρονο παιδί ολοκληρώνει το τρίτο στρώμα της κλασσικής πραγματικότητας τοποθετώντας τον Θεό στον Παράδεισο. Από εδώ και πέρα, το παιδί, σαν ένας μικρός Δάντης, πρέπει να περάσει τη δική του Θεία Κωμωδία μέχρι το ίδιο και ο Θεός του να κάνουν ειρήνη ο ένας με τον άλλο, είτε ειρήνη διαρκείας είτε προσωρινή. Αυτή η Θεία Κωμωδία, ωστόσο, δεν τελειώνει ποτέ' ο ώριμος άνθρωπος ξαναβρίσκεται αντιμέτωπος στα επόμενα χρόνια με τον Θεό της παιδικής του ηλικίας σε κάθε στροφή της ζωής: γέννηση, γάμος, θάνατος. Ο Θεός μπορεί να χρειαστεί να απωθηθεί ξανά, ή να ξεθαφτεί από το ασυνείδητο, ή να επαναξιολογηθεί. Όποια κι αν είναι η διαδικασία, ο Θεός που δημιουργήθηκε από το παιδί στην προσπάθειά του να υπερνικήσει την οιδιπόδεια κατάστασή του θα επανέλθει στη μνήμη όποια στιγμή τα αινίγματα της ζωής, του θανάτου, και της δημιουργίας μωρών, με την unfathomable τους πραγματικότητα, το κοιτάζουν κατάματα. ...τα περισσότερα παιδιά παρουσιάζονται επισήμως στον 'οίκο του Θεού', ένα όπου υποτίθεται πως 'κατοικεί' ο Θεός με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. ...Αλλά το παιδί σε αυτήν την επίσημη συνάντηση φέρνει το δικό του Θεό, αυτόν που μόνο του έχει συναρμολογήσει. Τώρα ο Θεός της θρησκείας και ο Θεός του παιδιού-ήρωα βρίσκονται πρόσωπο με πρόσωπο. Η αναδιαμόρφωση, η επανεξέταση, και ατελείωτος μηρυκασμός, φαντασίες και αμυντικοί ελιγμοί θα έρθουν για να βοηθήσουν το παιδί σε αυτό το δύσκολο έργο. **Αυτή η δεύτερη γέννηση του Θεού μπορεί να είναι αποφασιστική για το συνειδητό θρησκευτικό μέλλον του παιδιού.**» (σελ. 7-8)

« ...η διαμόρφωση της εικόνας του Θεού ...είναι μια αναπαραστασιακή διαδικασία που σχετίζεται με τις αντικειμενόμενες σχέσεις, η οποία χαρακτηρίζεται από τη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου που κυριαρχεί τη στιγμή που διαμορφώνει την αναπαράσταση –σε οποιοδήποτε αναπτυξιακό στάδιο» (σελ 44)

«Η έρευνά μου και η τωρινή γνώση της πολυπλοκότητας των αναπαραστάσεων των αντικειμένων καθιστούν αδύνατο να αποδεχτώ ότι μόνο το πατρικό πρότυπο/εικόνα χρησιμοποιείται για να διαμορφωθούν οι αναπαραστάσεις του Θεού. Τα συστατικά των αναπαραστάσεων του Θεού που έχουν οι ασθενείς μου προήλθαν από ποικίλες πηγές, και παρ' ότι στους περισσότερους ασθενείς κυριαρχούσε μια πηγή, κανείς ασθενής δεν διαμόρφωσε την αναπαράστασή του για το Θεό μόνο από μία γονεϊκή εικόνα. Επιπλέον, όχι μόνο ο γονιός της πραγματικής ζωής αλλά και ο επιθυμητός γονιός και ο φοβούμενος γονιός της φαντασίας εμφανίζονται εξίσου ως βάσεις που συνεισφέρουν στην εικόνα του Θεού. ...Ως εκ τούτου καταλήγω ότι η διαμόρφωση της εικόνας του Θεού δεν εξαρτάται από την οιδιπόδεια σύγκρουση. ...Η λύση της οιδιπόδειας κρίσης πράγματι φέρνει μια περίοδο ανάπτυξης στο τέλος της, και συμβαίνει η απόθεση. Η εικόνα του Θεού έτσι συμμετέχει στη διαδικασία σαν ένα από τα πολλά συστατικά που ενσωματώνονται εκείνη τη στιγμή. Η ερώτηση παραμένει γιατί οι πρώιμες *imagos* εξελίσσονται σε κάποιο Θεό. «Ποιά είναι η ψυχική ανάγκη να δημιουργήσουμε την αναπαράσταση ενός μη-εμπειρικού όντος, στο οποίο αποδίδεται τόση δύναμη; ...Γύρω στην ηλικία των τριών το παιδί ωριμάζει νοητικά στο σημείο που ανησυχούν για ανιμιστικές έννοιες αιτιότητας. ... Μέσα από τα ερωτήσεις προσπαθεί να φτάσει σε μια τελική απάντηση και δεν ικανοποιείται με επιστημονικές εξηγήσεις. ...αυτή η ατελείωτη αλυσίδα αιτιών αναπόφευκτα καταλήγει σε ένα 'ανώτερο ον'. Αυτή η έννοια ταιριάζει καλύτερα στο παιδί επειδή στο μυαλό του οι γονείς του και οι ενήλικες είναι 'ανώτερα όντα' μεγάλης δύναμης και μεγέθους, προικισμένοι με μια καταπληκτική ικανότητα να ξέρουν τις προθέσεις του παιδιού. Με ψυχαναλυτικούς όρους το παιδί ασχολείται με εξιδανικευμένες αναπαραστάσεις των γονιών του, στους οποίους αποδίδει τόσο μεγάλη τελειότητα και δύναμη. ...Η γνώση ότι οι γονείς του υπακούν σε ένα μεγαλύτερο ον, και ότι ο Θεός μπορεί να κάνει πράγματα που εκείνοι δεν μπορούν εντυπωσιάζει το παιδί υπέρμετρα. Αλλά η ικανότητά του για θαυμασμό ενός τόσο μεγαλειώδους όντος δεν εξαλείφει την ανιμιστική –δηλαδή ανθρωπομορφική– κατανόηση του Θεού ως ενός όντος όπως οι γονείς του, μόνο μεγαλύτερου. Φλεγόμενο από νοητική περιέργεια, το παιδί δημιουργεί το Θεό με το υλικό που χειρίζεται τις μεγαλοποιημένες γονεϊκές αναπαραστάσεις, τη δική του αίσθηση μεγαλείου, την ανάγκη του για τρυφερότητα και

αγάπη, το φόβο του για τον αποχωρισμό και την απώλεια της αγάπης, τις σεξουαλικές του ορμές και φαντασιώσεις» (σελ. 44-45)

«εάν κάποιος είναι πρόθυμος να αποδεχθεί ότι μια ώριμη σχέση με τους γονείς του είναι δυνατή, τότε μια ώριμη σχέση με την αναπαράσταση του Θεού θα πρέπει επίσης να είναι δυνατή. ...εκείνοι που έχουν τη δυνατότητα για ώριμη θρησκευτική πίστη ανανεώνουν την αναπαράσταση που έχουν για το Θεό για να την κάνουν συμβατή με την συναισθηματική, συνειδητή και ασυνείδητη κατάσταση, καθώς και με την νοητική και αντικειμενότητα ανάπτυξη. ...η αναπαράσταση του Θεού είναι περισσότερο από τον ακρογωνιαίο λίθο πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε. Είναι μια **νέα** πρωτότυπη αναπαράσταση, η οποία, επειδή είναι νέα, μπορεί να έχει τις ποικίλες συνιστώσες που χρησιμοποιούνται για να ανακουφίσουν και να ανακουφίσουν, να παρέχουν έμπνευση και κουράγιο –ή τρόμο και φόβο- πολύ περισσότερο από αυτά που εμπνέουν οι πραγματικοί γονείς. Αυτός ο συλλογισμός παρέχει επίσης μια εξήγηση για την πίστη στο Θεό των ανθρώπων που δεν είναι ούτε τόσο νηπιώδεις ούτε σε τέτοια παλινδρόμηση ώστε να μας κάνουν να υποψιαζόμαστε ότι συνεχώς επανενεργοποιούν το δράμα της παιδικής τους ηλικίας ή προσκολλώνται σε μια γονεϊκή θεότητα. Η πιθανότητα μιας πιο ώριμης σχέσης με το Θεό αναφαίνεται ακόμη κι αν κάποιος αποδεχτεί τη δήλωση του Freud ότι η σχέση με το Θεό εξαρτάται 'από τη σχέση [του ατόμου] με τον κατά σάρκα πατέρα του και αμφιταλαντεύεται και αλλάζει παράλληλα με αυτήν τη σχέση' (1913). ...Κάποιοι άνθρωποι θέλουν μια ώριμη λιβιδινική σχέση με το Θεό τους, σαν αυτή των περισσότερων μεγάλων μυστών. Νιώθουν ότι ο Θεός είναι ο /η σύζυγος που λαχταρούν, ο μόνος που θέλουν, και μοιάζουν ικανοί να σχετιστούν μαζί του σε αυτό το επίπεδο. ... δεν μοιάζουν να λαχταρούν τη γονική αγάπη αλλά μια ώριμη, αντικειμενότητα αγάπη. ...Στην αντίληψη/κατανόηση του θέματος από τον Freud, αλλά κι εμένα, **δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως ένας άνθρωπος χωρίς εικόνα Θεού**. Εάν αυτή η εικόνα δανείζει τον εαυτό της σε μια συνειδητή πίστη ή όχι, εξαρτάται από μια διαδικασία ψυχικής εξισορρόπησης, στην οποία άλλες πηγές μπορεί να προσφέρουν ό,τι η αναπαράσταση του Θεού προσφέρει για άλλους ανθρώπους. Αυτό δεν είναι ζήτημα ωριμότητας. Κάποιοι άνθρωποι δεν μπορούν να πιστέψουν επειδή είναι τρομοκρατημένοι

από το Θεό τους. Κάποιοι δεν τολμούν να πιστέψουν επειδή φοβούνται τις δικές τους καταπιεστικές επιθυμίες. Άλλοι δεν χρειάζονται να πιστέψουν επειδή έχουν δημιουργήσει άλλα είδη θεών που τους στηρίζουν εξίσου καλά. Η ωριμότητα και η πίστη δεν είναι συναφή ζητήματα. Μόνο λεπτομερής μελέτη κάθε ατόμου μπορεί να αποκαλύψει το λόγο για την πίστη αυτού του ανθρώπου στο Θεό του.» (σελ. 46-47)

«Στις μέρες μας, παραδόξως η επιμονή στις αντικειμενότητες σχέσεις μοιάζει να έχει εξαλείψει τη γνώση ότι ο άνθρωπος δεν ζει μόνο με ψωμί. Οι πλασματικές δημιουργίες των μυαλών μας –για παράδειγμα αυτών που ανήκουν στους δημιουργικούς καλλιτέχνες- έχουν τόσο κανονιστικό δυναμικό στην ψυχική μας λειτουργία όσο οι άνθρωποι γύρω μας ‘κατά σάρκα’. Έχουμε ξεχάσει την εντυπωσιακή δύναμη των μουσών, των φυλάκων αγγέλων, των ηρώων, του αγάλματος της Ελευθερίας, του Έρωτα και του Θανάτου (για να είμαστε φροϋδικοί), των δαιμόνων, του Διαβόλου, και του Θεού του ίδιου. Η ανθρώπινη ζωή γίνεται φτωχότερη όταν αυτοί οι άυλοι χαρακτήρες, φτιαγμένοι μέσα από αμέτρητες εμπειρίες, καταστέλλονται από έναν ψυχικό ρεαλισμό που εκβιάζει την ασταμάτητη δημιουργικότητα του ανθρώπινου μυαλού. ...κατ’ αυτήν την έννοια, τουλάχιστον, η θρησκεία δεν είναι μια αυταπάτη. Είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι του να είμαστε άνθρωποι, αληθινά άνθρωποι στην ικανότητά μας να δημιουργούμε αόρατες αλλά γεμάτες νόημα πραγματικότητες, ικανές να περιέχουν το δυναμικό μας για φαντασική επέκταση πέρα από τα όρια των αισθήσεων. Χωρίς αυτές τις πλασματικές πραγματικότητες η ανθρώπινη ζωή γίνεται μια βαρετή ζωώδης ύπαρξη. Χωρίς τα αφανή άτομα, τις φανταστικές χημικές φόρμουλες, ή ακόμη και τέτοιες πλασματικές οντότητες όπως το id, το ego και το superego, ολόκληρο το πεδίο ορισμού του πολιτισμού γίνεται ένας επίπεδος, άσχετος κόσμος με αισθητηριακή εμφάνιση.» (σελ. 47)

«Όταν αντιμετωπίζουμε το συμπαγές γεγονός της πίστης, είναι σημαντικό να ξεκαθαρίσουμε τις εννοιολογικές και συναισθηματικές διαφορές ανάμεσα στην έννοια του Θεού και τις εικόνες του Θεού, οι οποίες, συνδυασμένες σε πολλαπλές μορφές,

παράγουν την κυρίαρχη αναπαράσταση του Θεού σε ένα δεδομένο άτομο σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Η έννοια του Θεού κατασκευάζεται κυρίως στη δευτεροβάθμια διαδικασία σκέψης. ...αλλά αυτός ο Θεός μας αφήνει αδιάφορους/κρύους. Οι φιλόσοφοι και οι μυστικιστές το ξέρουν αυτό καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον. Αυτός ο Θεός είναι μόνο το αποτέλεσμα εξονυχιστικής σκέψης σχετικά με την αιτιότητα ή τις λογικές προϋποθέσεις. Ακόμη και κάποιος που πιστεύει διανοητικά ότι πρέπει να υπάρχει ένας Θεός μπορεί να μην νιώθει καμία τάση να τον αποδεχτεί εκτός εάν εικόνες από προηγούμενη διαπροσωπική εμπειρία έχουν δώσει σάρκα και οστά στην έννοια με πολλαπλές εικόνες που μπορούν τώρα να συνενωθούν σε μια αναπαράσταση που μπορεί να αποδεχθεί συναισθηματικά. Αυτός ο Θεός παρέχει και προκαλεί ένα πλήθος συναισθημάτων, εικόνων, και αναμνήσεων που σχετίζονται με την επεξεργασία της εικόνας του Θεού κατά την πρώιμη παιδική ηλικία καθώς και με τις ύστερες επεξεργασίες αυτής της αναπαράστασης. ...Ακόμη και κάποιος που νοητικά πιστεύει πως πρέπει να υπάρχει ένας Θεός μπορεί να μη νιώθει καμία τάση να τον αποδεχτεί εκτός εάν εικόνες από προηγούμενη διαπροσωπική εμπειρία έχουν δώσει σάρκα και οστά στην έννοια με πολλαπλές εικόνες που μπορούν τώρα να συνενωθούν σε μια αναπαράσταση που μπορεί συναισθηματικά να αποδεχτεί. Αυτός ο Θεός προσφέρει και προκαλεί μια πλειάδα συναισθημάτων, εικόνων, και αναμνήσεων που συνδέονται με την επεξεργασία κατά την πρώιμη παιδική ηλικία της αναπαράστασης του Θεού αλλά και με τις ύστερες επεξεργασίες αυτής της αναπαράστασης.» (σελ.47-48)

“Αξιώνω ότι οι συνεχείς διαλεκτικές διαδικασίες ανάμεσα στις αναπαραστάσεις των πρώιμων αντικειμένων και την αίσθηση του εαυτού φέρνουν το προ-οιδιπόδειο παιδί να διαμορφώσει κάποια αναπαράσταση ενός όντος ‘σαν’ τους γονείς (ή τη μητέρα ή τον πατέρα) που ‘είναι υπεράνω όλων’ και μεγαλύτερος και ισχυρότερος από οποιονδήποτε άλλον. Αυτό το ον γίνεται μια ζωντανή, αόρατη πραγματικότητα στο μυαλό του παιδιού. ...συνεισφέρει στη δημιουργία μιας αίσθησης της πραγματικότητας του Θεού που αναπόφευκτα συνδέεται με την πραγματικότητα των γονιών και της προσωπικότητάς τους. Επιπλέον, αυτός ο Θεός παρουσιάζεται σαν το κοινό ‘υπερεγώ’ και νομοθέτης στον

οποίο οι γονείς και το παιδί παρομοίως πρέπει να υπακούουν. Για ένα μικρό παιδί είναι η πιο εντυπωσιακή εμπειρία να βλέπει τον πατέρα του και τη μητέρα του να γονατίζουν, να δείχνουν σεβασμό, να στέκονται όρθιοι και να απευθύνονται σε αυτό το αόρατο ον με αφοσίωση γεμάτη σεβασμό. Έτσι η πραγματικότητα των γονιών και των ενεργειών τους απονέμει μια ισχυρή αίσθηση πραγματικότητας σε αυτό το ον που είναι αόρατο. Η ομοφωνία της λατρευτικής κοινότητας των ενηλίκων δίνει στο παιδί την αίσθηση ότι η φυσική κατάσταση των πραγμάτων περιλαμβάνει την ύπαρξη αυτού του όντος, στο οποίο όλοι οι ενήλικες πηγαίνουν με σοβαρότητα εβδομαδιαία ή τουλάχιστον σε στιγμές μεγάλων γεγονότων –γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι- για να υπακούσουν στις επιθυμίες του. Προφανώς, μιλάμε για τη θρησκεία “ως ένα θεσμό που αποτελείται από πολιτιστικά σχεδιασμένες αλληλεπιδράσεις με πολιτιστικά καταξιωμένα υπεράνθρωπα όντα” (Spino, 1966).

Συνεπώς, η αναπαράσταση του Θεού, παίρνοντας ‘σάρκα και οστά’ με τις πρώιμες γονεϊκές αναπαραστάσεις, σε διαλεκτική αλληλεπίδραση με τις αναπαραστάσεις του εαυτού επίσης λαμβάνει την επιβεβαιωτική σφραγίδα της ύπαρξής της από τις πεποιθήσεις και τις ενέργειες των γονιών (ή του ενός γονέα αν ο άλλος δεν είναι πιστός) και της υποκοουλτούρας στην οποία ανήκουν (σελ. 50)

«Η αναπαράσταση του Θεού αλλάζει μαζί μας και τους πρωταρχικούς μας στόχους στη διά βίου μεταμόρφωση ώστε να γίνουμε ο εαυτός μας μέσα σε ένα πλαίσιο με άλλα σχετικά όντα. Η περιγραφή μας για την αναπαράσταση του Θεού μας δίνει το δικαίωμα μόνο να πούμε ότι αυτός είναι ο τρόπος που θεωρείται ο Θεός αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή της ψυχικής ισορροπίας ενός ανθρώπου.

Το παιδί που οι γονείς του τού απαγορεύουν να έχει ένα Θεό μπορεί να αναγκαστεί να καταφύγει είτε σε μια κρυφή πίστη, ή σε μια πάλη να βρει τη δικιά του ισορροπία ανάμεσα στους γονείς του και την ήδη διαμορφωμένη αίσθηση του εαυτού, των αντικειμένων, και των αναπαραστάσεων του Θεού. Ένας ασθενής από αυτούς που μελέτησα, η κόρη μαχητικά αθεϊστών γονιών, ανέφερε ότι κλείδωνε την πόρτα της στην ηλικία των επτά, γονάτιζε στο πάτωμα, και προσευχόταν για πολύ ώρα ‘Σε παρακαλώ, ας

υπάρχει Θεός'. Ενώ προσευχόταν, ένιωθε ένοχη για το ότι πρόδιδε τους γονείς της και φοβόταν μην την ανακαλύψουν γονατιστή, αλλά η ανάγκη της να 'λατρεύει κάποιον, κάτι' ήταν δυνατότερη από την απαγόρευσή τους. ...το γνωστό αναπτυξιακό δεδομένο ότι κάθε νέα φάση στον κύκλο της ταυτότητας φέρνει μαζί της τη δική της συγκεκριμένη θρησκευτική κρίση, από την πρώιμη κρίση της αμφιβολίας στην εφηβεία, (Gruber, 1960) μέχρι τις ερωτήσεις της τελευταίας στιγμής ενός ανθρώπου που πεθαίνει.

Εάν αυτός ο συλλογισμός είναι σωστός, δεν μπορούμε πια να μιλάμε για το θεό γενικά όταν ασχολούμαστε με τον όρο με ψυχαναλυτικούς όρους. Πρέπει να προσδιορίσουμε για ποιανού το Θεό μιλάμε, σε ποια συγκεκριμένη στιγμή στη ζωή αυτού του ανθρώπου, σε ποιόν αστερισμό αντικειμένων, και σε ποιά εμπειρία του εαυτού ως γενικό πλαίσιο. Η αναπαράσταση του Θεού αλλάζει, μαζί με εμάς και τα πρωταρχικά μας αντικείμενα, στη διά βίου μεταμόρφωση του να γίνουμε ο εαυτός μας σε ένα πλαίσιο άλλων σχετικών όντων. Η περιγραφή μας για μια αναπαράσταση του Θεού μας δίνει το δικαίωμα να πούμε μόνο ότι αυτός είναι ο τρόπος που θεωρείται ο Θεός σε αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή της ψυχικής ισορροπίας ενός ανθρώπου.» (σελ. 52)

«Η ανάμνηση δεν είναι για ένα απομονωμένο γεγονός, είναι το αποτέλεσμα της συνθετικής λειτουργίας του Εγώ που οργανώνει ένα πλήθος εμπειριών της μνήμης. Το τελικό συνθετικό αποτέλεσμα αυτής της άκρως ενεργής διαδικασίας είναι μια ιδιαίτερα σημαντική αναπαράσταση για τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης στιγμής. ...Οι αναμνήσεις μπορεί να παίζουν ένα προσυνειδητό ή υποσυνειδητό ρόλο στην αποκατάσταση της αίσθησης ενότητας ή αρμονίας με ένα αγαπημένο πρόσωπο του παρελθόντος' ...Η προσυνειδητή ενθύμησή τους, όμως, παρέχει ένα 'υπόβαθρο ασφαλείας' εμφανές μόνο όταν μια δραστική αλλαγή κάνει τον άνθρωπο να συνειδητοποιήσει τι δεν είναι εκεί. ... Αυτή η συνεχής κίνηση από το αντικείμενο και τις αυτοεικόνες του παρόντος στο αντικείμενο και τις αυτοεικόνες του παρελθόντος είναι μία από τις κρίσιμες διαδικασίες που –όπως λέει ο Loewald - μας κάνουν 'να δημιουργούμε μια ιστορία του εαυτού μας' και συνεισφέρει στο 'να γίνουμε ο εαυτός μας'.», (σελ. 56-57)

«Οι αλλαγές που εμπλέκονται στην φυσιολογική εξέλιξη της αναπαράστασης πρέπει να είναι το αποτέλεσμα ενεργειών του αναπαριστάνοντος ατόμου, πλην της ‘έλξης’ από την αναπαράσταση την ίδια. ...υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές αναπαράστασης. Οι ενέργειες μπορεί να αναπαρίστανται με αρκετούς τρόπους, από τους οποίους η γλώσσα είναι μόνο ένας. ...Πέρα από τη γλώσσα, η σημειωτική λειτουργία περιλαμβάνει χειρονομίες, είτε ιδιοσυγκρασιακές, είτε, όπως στην περίπτωση της νοηματικής γλώσσας, συστηματοποιημένες. Περιλαμβάνει υστερόχρονη μίμηση, δηλαδή μίμηση που συμβαίνει όταν το μοντέλο δεν είναι πια παρόν. Περιλαμβάνει το σχέδιο, τη ζωγραφική, τις κατασκευές. Περιλαμβάνει νοητικές αφηγηματικές εικόνες, τις οποίες αλλού έχω περιγράψει ως εσωτερικευμένη μίμηση » (σελ. 64-65)

«...η θρησκεία παραμένει μια από τις πιο ισχυρές κανονιστικές δομές της οργανωμένης κοινωνικής ζωής. ...Από αυτή την άποψη η ικανότητα ωρίμανσης, που διαμορφώνει μια αναπαράσταση του Θεού, προετοιμάζει ένα παιδί να συνδεθεί με τις πολιτιστικές παραδόσεις και να προσαρμοστεί στον τύπο πολιτισμού μέσα στον οποίο γεννήθηκε. Η προσωπική και ασυνείδητη διαδικασία του ατόμου που διαμορφώνει αυτήν την αναπαράσταση, εν τούτοις, μπορεί να μην συμπίπτει με το Θεό που προσφέρεται από την επίσημη θρησκεία. Σε αυτήν την περίπτωση, ο προσωπικός και ο επίσημος Θεός παρέχουν ατελείωτο υλικό για ακατάλληλη προσαρμογή και για να μεγαλοποιηθούν οι οικογενειακές τραγωδίες σε συμπαντικό επίπεδο. Εάν ο προσωπικός και ο επίσημος Θεός είναι αρκετά καλά ενοποιημένοι, η θρησκεία μπορεί επίσης να αποτελέσει μια διαρκή πηγή αυτοσεβασμού και ανεφοδιασμού σύντονου με το Εγώ, για να ικανοποιηθούν οι ανθρώπινες ανάγκες σε κάθε επίπεδο ανάπτυξηςστην πορεία της ανάπτυξης κάθε άτομο παράγει μια ιδιοσυγκρασιακή και ιδιαίτερος εξατομικευμένη αναπαράσταση του Θεού, προερχόμενη από τις αντικειμενοτρόπες σχέσεις του, τις εξελισσόμενες αυτοεικόνες του, και το σύστημα πεποιθήσεων που το περιβάλλει. **Άπαξ και διαμορφωθεί, αυτή η περίπλοκη αναπαράσταση δεν μπορεί να εξαναγκαστεί να εξαφανιστεί μπορεί μόνο να απωθηθεί, να μετασχηματιστεί, ή να χρησιμοποιηθεί.**» (σελ. 90)

«...η θέση του ατόμου σε σχέση με την πίστη στο Θεό. Οι θέσεις που συναντήθηκαν [στην έρευνα] είναι τέσσερις: (1) αυτοί που έχουν ένα Θεό του οποίου την ύπαρξη δεν αμφισβητούν' (2) αυτοί που αναρωτιούνται εάν θα πιστέψουν ή όχι σε ένα Θεό που δεν είναι σίγουροι αν υπάρχει' (3) αυτοί που μένουν κατάπληκτοι, θυμώνουν, ή εκπλήσσονται σιωπηλά βλέποντας άλλους να επενδύουν με όλη τους την καρδιά σε ένα Θεό, που οι ίδιοι βρίσκουν αδιάφορο' (4) αυτοί που παλεύουν με ένα Θεό απαιτητικό, δριμύ από τον οποίο θα ήθελαν να απαλλαγούν, εάν δεν ήταν πεπεισμένοι για την ύπαρξη και τη δύναμή του.» (σελ. 91)

«Ο Θεός, μιλώντας με ψυχολογικούς όρους, είναι ένα απατηλό μεταβατικό αντικείμενο. ...ο μεταβατικός χώρος είναι ο τόπος όπου ο Θεός έρχεται στην ύπαρξη ...ο θεός είναι ένα ιδιαίτερο είδος αναπαράστασης αντικειμένου που δημιουργείται από το παιδί σε αυτόν τον ψυχικό χώρο όπου τα μεταβατικά αντικείμενα –είτε παιχνίδια, κουβέρτες, ή νοητικές αναπαραστάσεις- παρέχονται με τις ισχυρά αληθινές απατηλές ζωές τους. ...Ο Θεός, όπως όλα τα μεταβατικά αντικείμενα, βρίσκεται **ταυτόχρονα** 'έξω, μέσα και στο σύνορο'. Ο Θεός 'δεν είναι παραίσηση' και 'σε κατάσταση υγείας... δεν "πάει μέσα" ούτε το αίσθημα για αυτόν αναγκαστικά περνάει σε απόθεση. Δεν ξεχνιέται και δεν πενθείται. Ο Θεός είναι ένα ξεχωριστό μεταβατικό αντικείμενο επειδή, αντίθετα από τα αρκουδάκια ...που είναι φτιαγμένα από βελούδινα υφάσματα, είναι φτιαγμένος από αναπαραστασιακά υλικά των πρώιμων αντικειμένων. ...Ο Θεός είναι επίσης ένα ξεχωριστό μεταβατικό αντικείμενο επειδή **δεν ακολουθεί τη συνηθισμένη πορεία των άλλων μεταβατικών αντικειμένων. ...Όλο και περισσότερο καθεξιοποιείται κατά τα προγενετήσια χρόνια και φτάνει στην πιο ελκυστική του στιγμή στην αιχμή της οιδιπόδειας έξαψης. ...Τα αναπαραστασιακά χαρακτηριστικά του Θεού εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τον τύπο λύσης και τους συμβιβασμούς που έχει κάνει το παιδί με τα οιδιπόδεια αντικείμενά του.**

Αντί να χάνει νόημα, το νόημα του Θεού εξυψώνεται από την οιδιπόδεια εμπειρία και όλα τα προγενετήσια γεγονότα που έχουν συνεισφέρει στην επεξεργασία των αναπαραστασιακών χαρακτηριστικών του. ...Παρ' όλα αυτά, όπως ισχύει για όλα τα άλλα αντικείμενα, ο Θεός δεν μπορεί να αποθηθεί πλήρως. Ως μια

αναπαράσταση μεταβατικού αντικειμένου είναι πάντα δυνητικά διαθέσιμος για περαιτέρω αποδοχή ή περαιτέρω απόρριψη. Είναι αυτό το χαρακτηριστικό του να είναι πάντα εκεί για να δεχθεί αγάπη, ψυχρή περιφρόνηση, κακομεταχείριση, φόβο, μίσος, ή όποιο άλλο ανθρώπινο συναίσθημα που δανείζει στο αντικείμενο Θεός την ψυχική του χρησιμότητα. Αυτή η ψυχική χρησιμότητα εξυπηρετεί την προστασία της ελάχιστης παρουσίας συγγένειας με τα πρώιμα αντικείμενα και ένα σημείο αναφοράς για τον αυτοσεβασμό και την ασαφή ελπίδα μέσω κοινών (ή παραδόξων ή ακόμη και ψυχωτικών κάποιες φορές) ελιγμών. ...Ένας θάνατος, μεγάλος πόνος ή έντονη χαρά μπορεί να τον φέρουν πίσω για μια περιστασιακή αγκαλιά ή για περαιτέρω κακομεταχείριση και απόρριψη, και μετά ξεχνιέται και πάλι.

Συνοπτικά, λοιπόν, καθ' όλη τη ζωή ο Θεός παραμένει ένα μεταβατικό αντικείμενο που εξυπηρετεί την απόκτηση πλεονεκτήματος σε σχέση με τον εαυτό, τους άλλους και με τη ζωή την ίδια. ...Η ψυχική διαδικασία της δημιουργίας και της ανακάλυψης του Θεού –αυτό το εξατομικευμένο αναπαραστασιακό μεταβατικό αντικείμενο- δεν σταματά ποτέ στην πορεία της ανθρώπινης ζωής. Είναι μια αναπτυξιακή διαδικασία που καλύπτει ολόκληρο τον κύκλο ζωής από τη γέννηση στο θάνατο. ...Ο Θεός έχει ένα ξεχωριστό μέρος, επειδή είναι η πολιτισμική δημιουργία που προσφέρεται στους ανθρώπους για την προσωπική και δημόσια (στις επίσημες θρησκείες) επανεπεξεργασία αυτών των πρώιμων δεσμών που συνοδεύουν τον καθένα μας 'στον τάφο'.

Η αίσθηση του εαυτού του παιδιού και του ενήλικα επηρεάζεται από τα αναπαραστασιακά γνωρίσματα του προσωπικού Θεού του ατόμου. ...Προφανώς, υπάρχουν τόσοι σχηματισμοί για αυτό το πλάσμα μας όσα ανθρώπινα όντα. Και υπάρχουν τόσοι πολλοί τρόποι να το αντιμετωπίσουμε όσες μεταπτώσεις υπάρχουν στην πορεία της ανθρώπινης ζωής. ...Σαν ταχυδακτυλουργοί κάποιες φορές καλούμε το Θεό μας και τον πετάμε τριγύρω' κάποιες φορές τον απορρίπτουμε επειδή είτε είναι πολύ άχρωμος για τις ανάγκες μας ή πολύ καυτός για να τον διαχειριστούμε. Κάποιοι από εμάς ποτέ δεν τον βγάζουμε από το κουτί του μάγου, όπου τον βάλουμε στην παιδική μας ηλικία' άλλοι ποτέ δεν σταματούν να τον πετούν τριγύρω, είτε για διασκέδαση είτε επειδή δεν μπορούν να σταματήσουν να τον ακουμπούν ενάντια στην ανικανότητά τους

να τον κρατήσουν στα χέρια τους για πολύ (πιθανώς ξεγλιστράει πολύ ή είναι πολύ επικίνδυνος)᾽ άλλοι είναι ικανοποιημένοι απλώς να ξέρουν ότι είναι εκεί, αν χρειαστεί᾽ άλλοι τον βρίσκουν τόσο συναρπαστικό που δεν θέλουν τίποτε άλλο.» (σελ. 177-180)

«...η χρονολογική διαδικασία διαμόρφωσης μιας αναπαράστασης του Θεού.

Ένα παιδί δεν γεννιέται στο κενό, αλλά σε ένα ζευγάρι ανθρώπων που ανήκουν σε μια οικογένεια. Οι γονείς, την εποχή της δικής τους οιδιπόδειας κρίσης, έχουν ευχηθεί και έχουν φανταστεί τα παιδιά που θέλουν να αποκτήσουν. ...Στην παιδική ηλικία οι γονείς έχουν επίσης επεξεργαστεί τις δικές τους αναπαραστάσεις για το Θεό, τις οποίες αργότερα θα παρουσιάσουν στα παιδιά τους, τόσο συνειδητά όσο και ασυνείδητα. Έτσι, οι δύο κύριοι χαρακτήρες αυτής της διαδικασίας –ο Θεός και το μελλοντικό παιδί– είναι, ο καθένας σε διαφορετικό βαθμό, προδιαμορφωμένοι ως αναπαραστάσεις στο νου των γονιών. Συχνά, η σύλληψη του παιδιού θα θεωρηθεί ένα δώρο από τον Θεό, μια τιμωρία που επιβάλλεται από Αυτόν, ή μια δοκιμασία για τον πιστό. ...κάθε μια από αυτές τις πιθανότητες ξεκινά να διαμορφώνει μια ‘μυθολογία’ για την προέλευση του παιδιού, η οποία από την πρώτη μέρα μπορεί να χρωματίζει τα λεπτά μηνύματα που οι γονείς του μεταδίδουν. Εν ευθέτω χρόνω αυτή ‘μυθολογία’ θα χρησιμοποιηθεί από το παιδί για τη δική του αναπαράσταση του Θεού. ...Κανένα παιδί δεν γεννιέται έξω από αυτό το μυθολογικό πλαίσιο των ονείρων και των επιθυμιών ...Κατά συνέπεια, λοιπόν, τα περισσότερα παιδιά, πριν να έχουν οποιονδήποτε ψυχικό τρόπο αυτοσυνειδησίας, ήδη προσδιορίζονται ως δοσμένα από το Θεό ή όχι (η αρχή της προσωπικής τους ιστορίας) και έχουν σημαδευτεί σωματικά ή πνευματικά από το σημάδι του Θεού. Στις περισσότερες περιπτώσεις το σημάδι περιλαμβάνει την ονοματοδοσία του παιδιού, ένα ζήτημα κρίσιμης σημασίας στην ανάπτυξη των αναπαραστάσεων του εαυτού και της ταυτότητας. ...Όποια κι αν είναι η διαδικασία, οι πρώιμες εμπειρίες πρέπει να ενσωματωθούν, ή τουλάχιστον να χρησιμοποιηθούν μερικώς, για την εμφάνιση των πρώτων συναλλαγών, για τις οποίες έχουμε παρατηρήσιμες και ψυχοαναλυτικά ανασκευάσιμες αποδείξεις. Οι πρώτες εκδηλώσεις είναι βλεμματική επαφή, χαμόγελο, και η μεγάλη γοητεία που ασκεί στο παιδί το σχήμα του ανθρώπινου προσώπου. **H**

βλεμματική επαφή στο πλαίσιο του ταΐσματος είναι η πρώτη ένδειξη αυτής της αποκλειστικά ανθρώπινης ικανότητας για συμβολισμό. Στη μυστηριώδη και απερίγραπτη εμπειρία της βλεμματικής επαφής, δύο ανθρώπινα όντα αντιδρούν το ένα στο άλλο πέρα από τα όρια της ικανοποίησης αναγκών. **Μέσα από τα μάτια του άλλου μπαίνουν μαζί στην περιοχή του παιχνιδιού (Winnicott, 1971) και του μεταβατικού χώρου.** Η βλεμματική επαφή έχει νόημα μόνο ανάμεσα σε ανθρώπους: κανένας ευγνώμων σκύλος ή διά βίου κατοικίδιο μπορεί ποτέ να συμμετέχει στο είδος της ζωογόνου συνάντησης που συμβαίνει ανάμεσα στη μητέρα και στο παιδί. ...Είναι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ψυχικής ανάπτυξης που οι εμπειρίες της βασικής εμπιστοσύνης (Erikson, 1959) αναπτύσσονται. ...Αυτό το στάδιο, εάν βιωθεί φυσιολογικά, παρέχει ‘το υπόβαθρο της ασφάλειας’ (Sandler, 1960) το οποίο αργότερα επιτρέπει μορφές της ανθρώπινης ικανότητας για σχέσεις που έχουν ονομαστεί εμπιστοσύνη (Erikson), αδιαφοροποίητος ναρκισσισμός (Kohut, 1971), το στοματικό στάδιο (Freud), ή ‘η κατάσταση ανάπαυσης από την οποία μπορεί να προκύψει μια εξωστρεφή δημιουργικότητα (Winnicott, 1971). ...το παιδί έχει ανάγκη το αντικείμενό του να το βλέπει ως ένα ελκυστικό, θαυμάσιο και ισχυρό παιδί που αντανακλάται στο μητρικό μάτι, Winnicott (1971) και Kohut (1971) περιγράφουν αυτό το φαινόμενο της ανάγκης για αντανάκλαση του εαυτού από τον άλλο ή **από τον καθρέφτη ως μια κεντρική εμπειρία στη διαδικασία του να γίνουμε άνθρωποι.** Από την άποψη της μελέτης μας αυτή είναι η πρώτη άμεση εμπειρία που έχει το παιδί –πολύ νωρίς στη ζωή- που χρησιμοποιείται στη διαμόρφωση της αναπαράστασης του Θεού. Προτείνω ότι η πρώτη ενσωματωμένη εμπειρία του εαυτού προηγείται της πρώτης ενσωματωμένης εμπειρίας –και αναπαράστασης- της μητέρας. Η μητέρα είναι εκεί για να δώσει στο παιδί μια αναπαράσταση του εαυτού του, να του πει πως μοιάζει, να το φωνάζει με το όνομά του, και να του πει τα ονόματα των μερών του προσώπου του και μετά του σώματός του. Όπως λέει ο Winnicott (1971), τα μάτια της μητέρας, και ολόκληρο το πρόσωπο της μητέρας, είναι ο πρώτος καθρέφτης του παιδιού. Αργότερα, η εμπειρία θα χρησιμοποιηθεί άμεσα στην πρώτη αναπαράσταση του Θεού, του οποίου η λειτουργία ως καθρέφτης, είναι αρκετά ενδιαφέρον να το δούμε, αντηχεί τη βιβλική αφήγηση για τη δημιουργία του ανθρώπου: “καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ’ εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς.” (Γεν. 1,27). ...εάν το γονεϊκό

καθρέφτισμα είναι λιγότερο από αυτό που χρειάζεται το παιδί στο πλαίσιο της οικογένειάς του, το παιδί μπορεί να αρνηθεί να αναγνωρίσει πως στ' αλήθεια ο καθρέφτης είναι στην πραγματικότητα η μητέρα. ο καθρέφτης θα παραμείνει ένα υλικό σώμα στην υπηρεσία μάταιων προσπαθειών να βρούμε τον εαυτό μας και τον άλλο στην εμπειρία του καθρεφτίσματος. Αυτή ήταν η δυσχέρεια του Νάρκισσου, προτείνω, όταν κοιτάζε τον εαυτό του στο ποτάμι. ...μπορούμε να ανιχνεύσουμε ότι η πρώτη επεξεργασία μιας αναπαράστασης του Θεού αρχίζει με τη βλεμματική επαφή ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί. Δείχνει επίσης ότι για να δημιουργήσει ένα Θεό που δεν είναι ο εαυτός του, το παιδί πρέπει να περάσει μέσα από το γυαλί του καθρέφτη εκεί που είναι η αληθινή μητέρα. ...Η άλλη αποτυχία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου του καθρεφτίσματος συμβαίνει όταν η μητέρα τόσο εξυψώνει το παιδί ώστε το καθρέφτισμα αντανακλά όχι το αληθινό παιδί αλλά αυτό που εκείνη φαντάζεται ότι είναι το παιδί: δηλαδή, χρησιμοποιεί το παιδί για τη δική της ναρκισσιστική ισορροπία. Το παιδί, τότε, στερείται ενός πιο ακριβούς καθρεφτίσματος του εαυτού του, και επίσης στερείται τη μητέρα του ως το πρόσωπο που το καθρεφτίζει. **Σε αυτήν την περίπτωση η ταύτιση του παιδιού με το Θεό έχει ένα ιστορικό θεμέλιο καθώς και ένα αμυντικό στοιχείο, δηλαδή τη δική του εξισορρόπηση της αυτοεκτίμησης και του δαμασμού της ναρκισσιστικής οργής.**» (σελ. 182-187)

«...πηγαίνοντας με κάποια μέσα στο επόμενο στάδιο, όπου η μητέρα και το παιδί αναπαρίστανται, λιγότερο ή περισσότερο, ξεχωριστά. Τη στιγμή της συνάντησής τους γίνεται ξεκάθαρο ότι το παιδί είναι μικρό και χρειάζεται τον ενήλικα κι ότι ο ενήλικας είναι ισχυρός και 'ξέρει' το παιδί εσωτερικά. Τώρα η μοίρα του παιδιού και της αναπαράστασης του Θεού εξαρτώνται, και οι δύο το ίδιο, από το πώς αντιμετωπίζονται οι δύο χαρακτήρες –μητέρα και παιδί, Θεός και παιδί- καθώς και η πραγματική αλλά και η φανταστική φύση της αλληλεπίδρασής τους.

Ένα γεγονός είναι σίγουρο: το παιδί χρειάζεται τον άλλο, είτε μητέρα είτε Θεός. Σε αυτό το πλαίσιο της ανάγκης για ένα αντικείμενο το παιδί μπορεί να μην είναι ικανό να αντέξει την σκέψη ότι θα τα βγάλει πέρα χωρίς τον 'μεγάλο 'άνθρωπο'. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να ελπίζει να βρεθεί αποδεκτό. Εάν είναι, μπορεί να ηρεμήσει.

Αλλά εάν, σε αυτό το στάδιο του πιο ώριμου καθρεφτίσματος, που επιβεβαιώνεται τώρα από τις πρώτες παρατηρήσεις του παιδιού πάνω στη δική του συμπεριφορά, η εικόνα που διαμορφώνεται και αντανακλάται είναι αυτή ενός κακού παιδιού που δεν έχει ικανοποιήσει τη μυθολογική αποστολή που του ανέθεσαν οι γονείς, υπάρχει μια σύγκρουση **ύπαρξης**. Το παιδί διαισθάνεται ότι αυτό που είναι λάθος δεν είναι αυτό που κάνει αλλά αυτό που είναι. ...Νέες διευθετήσεις των αναπαραστάσεων του εαυτού και του Θεού μπορεί να επιτρέψουν μια λιγότερο τρομακτική συνάντηση με το Θεό. ... Αμέσως μόλις οι αναπαραστασιακές τους ικανότητες (σταθερότητα αντικειμένου) το επιτρέψουν, τα περισσότερα παιδιά φαντασιώνονται απροκάλυπτα για αντικείμενα που έχουν δημιουργήσει στο μυαλό τους. Ο μεταβατικός τους χώρος κατοικείται γενναιόδωρα από συναρπαστικά πλάσματα –ο Θεός μεταξύ άλλων. Η διαδικασία περικλείει ολόκληρη την [περίοδο που ξεκινά με τη σταθερότητα αντικειμένων και δεν σταματά μέχρι την εφηβεία, όταν νέα φαινόμενα εμφανίζονται, ενσωματώνοντας το νέο με το παλιό. Σε αυτή τη διαδικασία υπάρχουν αρκετά στάδια με, πάνω-κάτω, χρονολογική ακολουθία χαρακτήρων, ανάμεσα στους οποίους πάντα εμφανίζεται ο Θεός.» (σελ. 188-190)

«Αμέσως μόλις το επιτρέπουν οι αναπαραστασιακές τους ικανότητες (σταθερότητα των αντικειμένων), τα περισσότερα παιδιά φαντασιώνονται απροκάλυπτα για τα αντικείμενα που δημιουργούνται στο μυαλό τους. Εγκαθιστούν γενναιόδωρα στο μεταβατικό τους χώρο έναν πληθυσμό με συναρπαστικά πλάσματα –το Θεό μεταξύ άλλων. ...ας αφήσουμε τη Selma Fraiberg (1959) να εγκωμιάσει το ρόλο της φαντασίας και τα αξιαγάπητα ή φοβερά δημιουργήματά της στην παιδική ηλικία: ‘το παιδί που χρησιμοποιεί τη φαντασία του και τους ανθρώπους της φαντασίας του για να λύσει τα προβλήματά του είναι ένα παιδί που δουλεύει για τη δική του ψυχική υγεία. Μπορεί να διατηρήσει τους ανθρώπινους δεσμούς του και την καλή του επαφή με την πραγματικότητα ενώ παράλληλα διατηρεί το φανταστικό του κόσμο. Επιπλέον, μπορεί να αποδειχθεί ότι η επαφή του παιδιού με τον αληθινό κόσμο ενδυναμώνεται από τις κατά περιόδους εκδρομές του στη φαντασία. Γίνεται ευκολότερο να ανεχθεί τις ματαιώσεις του πραγματικού κόσμου και να συναινέσει στις απαιτήσεις της πραγματικότητας, εάν

κάποιος μπορεί να επαναφέρει τον εαυτό του κατά διαστήματα σε έναν κόσμο όπου οι βαθύτερες επιθυμίες μπορούν να κατορθώσουν φανταστική ικανοποίηση' ...οι φανταστικοί φίλοι και τέρατα βοηθούν το παιδί να ανεχθεί τη δική του κακία, τις παρορμήσεις οργής, ματαιώσεις και κατεργαριές. Από την άλλη, αντιπροσωπεύουν τη μεγαλειώδη αίσθηση δύναμης του παιδιού. Προέρχονται από τις αναπαραστάσεις που έχει το παιδί για τον εαυτό του ...τα τέρατα μπορούν να αποκτήσουν γιγαντιαίες διαστάσεις ... επειδή προσωποποιούν την υπερμεγέθη μικροπρέπεια και τις μεγαλειώδεις κακές δυνάμεις του παιδιού.» (σελ. 190-193)

«...ο Θεός φτάνει. Στην αρχή μπορεί να μοιάζει ακόμη ένας στην πομπή. Σύντομα, όμως, αποκτά μια ξεχωριστή και ανώτερη θέση λόγω πολλαπλών κοινωνικοπολιτισμικών, θρησκευτικών, τελετουργικών, οικείων και –καθόλου μικρότερης σημασίας- επιγενετικά φαινόμενα.

Κοινωνικοπολιτισμικά το παιδί ακούει τους ανθρώπους να μιλούν με σεβασμό για το Θεό. Υπάρχουν ειδικοί άνθρωποι –εφημέριος, ιερείς, ραββίνοι- που τον εκπροσωπούν επίσημα. Μιλούν μια επίσημη, σοβαρή γλώσσα με ξεχωριστό σοβαρό τονισμό, και απευθύνονται στο Θεό. Το παιδί βλέπει ειδικά κτίρια, έργα τέχνης, εορτασμούς – που όλα έχουν να κάνουν με το ‘μεγάλο πρόσωπο’ που λέγεται Θεός. Στις περισσότερες οικογένειες οι γονείς σέβονται το Θεό και τον λατρεύουν ή αλλιώς δίνουν ενδείξεις ότι είναι διαφορετικοί από τους άλλους γονείς επειδή δεν πιστεύουν στο Θεό. ...Το κυριότερο, ο Θεός αναφέρεται ως αληθινός, υπαρκτός, ισχυρός, και υπεύθυνος για τον κόσμο. ...όλοι αναφέρονται στο Θεό. Φτερνίζεται κάποιος και ο Θεός είναι εκεί. Σε κάποιον δίνουν μια πεντάρα και ο Θεός είναι εκεί. Ρωτά κάποιος που είναι αυτό το πανταχού παρόν πρόσωπο, και οι μεγάλοι διαβεβαιώνουν με σοβαρότητα ‘Παντού’. Και όλα αυτά, οι μεγάλοι άνθρωποι τα κάνουν με σοβαρότητα και σεβασμό, και με τις καλύτερες και σοβαρότερες φωνές τους.

...Λέγεται συχνά στο παιδί ότι ο Θεός θα το τιμωρεί, θα το ευλογεί, ή θα το αγαπά. Και ο ενήλικας το λέει αυτό σοβαρά, εννοώντας το. Το παιδί δεν μπορεί παρά να προσέξει ότι ο ενήλικας πιστεύει. Μέσα από αυτές τις χειρονομίες και τους υπαινιγμούς

των ενηλίκων, δίνεται στο Θεό, αν και αόρατος, μια ύπαρξη στην πραγματικότητα που έρχεται σε έντονη αντίθεση με όλες τις άλλες δημιουργίες της παιδικής φαντασίας. ...Ο Θεός, όμως, δεν είναι εκεί για να ειπωθεί και να τον κοιτάξουμε. Αυτό που αντιλαμβάνεται το παιδί είναι ότι είναι ισχυρός, σεβαστός, κανονίζει τα πάντα, και βρίσκεται παντού. Από την εμπειρία του το παιδί ξέρει μόνο δύο ανθρώπους που έχουν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά: τη μητέρα του και τον πατέρα του. Αναγκαστικά, **η αναπαράσταση του Θεού χρησιμοποιεί την αναπαράσταση του πιο σημαντικού γονιού που είναι διαθέσιμος επί του παρόντος.** Εάν εκκρεμούν ακόμη ζητήματα έντονης ναρκισσιστικής οργής, το παιδί μπορεί να χρησιμοποιήσει την δική του απογοητευτική εμπειρία καθρεφτίσματος με την μητέρα για αυτήν την αναπαράσταση.» (σελ. 193-194)

«Επιγενετικά (κατά την προκτική-σαδιστική φάση του Freud, ο χρόνος εμφάνισης της συμβολικής λειτουργίας του Piaget, και ο χρόνος για τη συναισθηματική σταθερότητα των αντικειμένων του Fraiberg), περίπου στα δύομισι, το παιδί ανακαλύπτει ότι τα πράγματα φτιάχνονται από τους ανθρώπους. Αυτή είναι μια στοιχειώδης αντίληψη της ανθρωπομορφικής αιτιότητας. Σύντομα κάνει ερωτήσεις για το πώς φτιάχνονται τα πράγματα. Θέλει να ξέρει ποιος έφτιαξε αυτό το πράγμα κι εκείνο το πράγμα. Τραβώντας την αλυσίδα της αιτιότητας με τις ασταμάτητες ερωτήσεις του, φτάνει τελικά στο σημείο που η μητέρα του ξεμένει από άμεσες αιτίες όταν ρωτά ποιος έφτιαξε τον άνεμο ή τον ήλιο ή, το κυριότερο, τα μωρά. Στο μυαλό του, οι αιτίες είναι οι επιθυμίες των ανθρώπων κι όχι αφηρημένες έννοιες ή μηχανικοί παράγοντες. Εάν η απάντηση του ενήλικα είναι ότι ο Θεός έφτιαξε τα σύννεφα, το παιδί χρειάζεται να φανταστεί έναν άνθρωπο, το Θεό, αρκετά θαυμαστό ώστε να φτιάξει μεγάλα πράγματα, όπως τα σύννεφα. Οι πιο αξιοθαύμαστοι άνθρωποι που ξέρει είναι οι γονείς του: τότε, 'εξυψώνει' την αναπαράστασή τους για να ταιριάζει στο μεγαλοπρεπή ρόλο που του λένε ότι παίζει ο Θεός φτιάχνοντας τόσα πολλά πράγματα. Όταν συνεχίζει να ρωτά, σαν ένας μικρός Αριστοτέλης, βρίσκει ότι κανείς δεν έφτιαξε το Θεό. Αυτό ματαιώνει την αντίληψή του ότι τα πράγματα φτιάχνονται από κάποιον, αλλά σίγουρα μεταδίδει το αίσθημα ότι ο Θεός δεν είναι συνηθισμένο ον. Αυτή η ερώτηση βρίσκει την κορύφωσή της στην ηλικία

των τεσσάρων, αλλά έχει ξεκινήσει περίπου στα δυόμισι. Μέχρι τα τρία το μυαλό του παιδιού ανθίζει με φαντασίες, αντανακλάσεις, θεωρίες για τα πράγματα, και είναι βαθύτατα φορτισμένο συναισθηματικά με ανθρώπους, κατοικίδια, και παιχνίδια, καθώς και με τέρατα και φανταστικούς χαρακτήρες. Ο Θεός βρίσκει τη θέση του ανάμεσά τους, όχι και τόσο εμφανώς, παρά την αξιοσημείωτη σημασία του για τους μεγάλους. Αν δεν καταπνιγεί από τη συμπεριφορά των ενηλίκων, το παιδί θα εκφράσει με λέξεις την περιέργειά του για την ανθρώπινη πραγματικότητα του Θεού ...μέχρι περίπου την ηλικία των έξι. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου το παιδί έχει ακούσει κι έχει νιώσει επίσης (επειδή πιστεύει ότι οι γονείς του μπορούν να το κάνουν) ότι ο Θεός μπορεί να το δει εσωτερικά και να ξέρει τις σκέψεις του.» (σελ. 194-195)

«Ο Freud πρότεινε, όπως έδειξα, ότι είναι σε αυτό το σημείο που η εξάγνιση των σεξουαλικών επιθυμιών προωθεί μια ασεξουαλική εξύψωση του γονεϊκού imago σε ένα θεοσεβή προστάτη που δεν θα ευνουχίσει το πειθήνιο παιδί.

Μέχρι αυτή τη στιγμή στην ανάπτυξη, η αναπαράσταση του Θεού έχει ήδη μια μακριά ιστορία. Ο Θεός δεν δημιουργείται τώρα, ad hoc, για την επίλυση της οιδιπόδειας κρίσης. Στην πραγματικότητα, η οιδιπόδεια επίλυση εδραιώνει την ρεαλιστική γνώση του παιδιού ότι είναι μικρό και του επιτρέπει να αποδεχτεί ότι στα χρόνια που έρχονται μπορεί να είναι σαν τον πατέρα του ή τη μητέρα της και να παντρευτεί κάποια/-ον σαν τη μητέρα του ή τον πατέρα της. Προς το παρόν χρειάζεται να αποδεχτεί ότι δεν μπορεί να βρεθεί σε μια ζευγαρωμένη κατάσταση και πρέπει να αλλάξει την αυτοεικόνα του.

...Η αναπαράσταση του αντικειμένου-γονείς επίσης αλλάζει, αποσεξουαλικοποιείται σε έναν ανεκτό βαθμό, οι σεξουαλικές επιθυμίες καταστέλλονται, και αρχίζει μια πιο αργή διαδικασία γνωριμίας με τους γονείς ως ανθρώπους, σε πεδία που δεν σχετίζονται άμεσα με την αντικειμενότητα αγάπη ή το ναρκισσισμό. Όλα αυτά συμβαίνουν την ώρα που το παιδί στέλνεται στο σχολείο για να μάθει και να κοινωνικοποιηθεί με τους συνομήλικους. Σε μεγάλο αριθμό οικογενειών του ζητείται επίσης να περάσει από μια

άλλη ιεροτελεστία μετάβασης, καθώς παρουσιάζεται επισήμως στη θρησκευτική διδασκαλία και του λένε ότι ανήκει ‘στο λαό του Θεού’.

Η αναπαράσταση του Θεού περνά από μεταμορφώσεις που συμβαδίζουν με τις μεταμορφώσεις των αναπαραστάσεων του εαυτού και των γονιών. Η ψυχολογική ωρίμανση του παιδιού του επιτρέπει να σκέφτεται για το Θεό σε σχέση με τη διευρυμένη του εμπειρία από τον κόσμο και τους γονείς του. Περίπου στην ηλικία των πέντε, οι αναπαραστάσεις του Θεού, των γονιών, και του ίδιου του παιδιού γίνονται πιο πεζές. ...ο Θεός... μπορεί να αντλήσει τα χαρακτηριστικά του από όποιον γονιό το παιδί έχει αποδεχτεί μετά την επίλυση της οιδιπόδειας κρίσης ως τον πιο απαραίτητο για τις ψυχικές του ανάγκες. ...

Το επόμενο στάδιο φτάνει, όταν, ως αποτέλεσμα της οιδιπόδειας ήττας και των ρεαλιστικών αξιολογήσεων, το παιδί αρχίζει να βιώνει απογοήτευση από τους γονείς και την οικογένειά του. ...

Ακριβώς σε αυτό το σταυροδρόμι, η οργανωμένη θρησκεία παρέχει στο παιδί εναλλακτικά μοντέλα, παρουσιάζοντας ιστορίες από την Π.Δ. και την Κ.Δ. και έντονες εικόνες του παραδείσου και μιας καλύτερης ζωής. ...παρέχουν εναλλακτικές ομάδες ανθρώπων στις οποίες μπορεί να ανήκει κάποιος, ανθρώπων που μπορούν να εκτιμήσουν την πραγματική αξία του παιδιού. ...

...προτείνω ότι σε αυτό το σημείο η αναπαράσταση του Θεού χρησιμοποιείται επίσης ως ένας μεσολαβητής για αυτό το συναίσθημα της μοναξιάς και της απομόνωσης. ...Με την ανάγκη του να είναι ορατό, να καθρεφτίζεται και να αντανakλάται, το παιδί αυτής της ηλικίας ξέρει ότι μπορεί να βασιστεί στους γονείς του κι ότι δεν μπορούν να ξέρουν τις σκέψεις του. Το παιδί που νιώθει ότι ο Θεός είναι πάντα εκεί, γνωρίζοντας τα πάντα, δεν είναι αληθινά μόνο του στον ιδιωτικό χώρο της σκέψης του. ...Πέρα από το να είναι ένας πιθανός σύντροφος και σιωπηλός μάρτυρας του ιδιωτικού χώρου του εαυτού, η αναπαράσταση του Θεού χρησιμοποιείται επίσης από το παιδί για να δείξει στους γονείς του, με μια δόση εκδίκησης, ότι έχει έναν καλύτερο και πιο ισχυρό σύμμαχο που μπορεί να ανταποκριθεί στις προσευχές του. ...Η αναπαράσταση του Θεού έχει

επίσης αποκτήσει τη 'βασική της προσωπικότητα', βαθιά μπλεγμένη, όπως έχω δείξει, με κάθε αναπτυξιακό στάδιο της παιδικής ηλικίας» (σελ. 196-198)

«Αυτό το μεταβατικό αντικείμενο εμφανίζεται στην πρώιμη παιδική ηλικία και πρέπει να υποβληθεί σε μετασχηματισμούς στην πορεία της ζωής εάν πρόκειται να συμβαδίσει με τους μετασχηματισμούς του κύκλου της ζωής. Εάν χάσει το νόημά του, όμως, μπορεί να μπει στην άκρη χωρίς να ξεχαστεί. Και μπορεί να ανακτήσει το νόημα /τη σημασία του την ώρα μιας κρίσης της ζωής, είτε μέσω μιας προοδευτικά νέας επεξεργασίας της αναπαράστασης του Θεού, είτε οπισθοδρόμηση σε μια νωρίτερη αναπαράσταση, η οποία για άλλη μια φορά δανείζει τον εαυτό της στην πίστη. Μπορεί επίσης να γίνει τόσο ασύμβατη με την ψυχική ισορροπία που δεν μπορεί να λειτουργήσει φυσικά ως μεταβατικό αντικείμενο' μαζί με πλευρές του εαυτού κάποιου, που έχουν γίνει συνειδητά αφόρητες, μπορεί να χρειαστεί να απωθηθεί. ...Από την άλλη, εάν η αναπαράσταση του Θεού έχει υποστεί αλλαγές έτσι ώστε να παραμείνει περισσότερο ή λιγότερο ικανοποιητική ως μεταβατικό αντικείμενο, μια ξαφνική αλλαγή στην αναπαράσταση του εαυτού μπορεί να δοκιμάσει την ικανότητα του ατόμου να αναμορφώσει τον Θεό του. ...Κάθε νέα κρίση ανάπτυξης στη διάρκεια του κύκλου της ζωής δημιουργεί παρόμοιες δυνατότητες: η πίστη σταματά επειδή χάνει το νόημά της ή παραμένει αναπτυξιακά αναχρονιστική ή αναθεωρείται. ...Έτσι ο Θεός... ζει το δικό του κύκλο κάτω από τις εναλλασσόμενες διαθέσεις του ιδιοκτήτη που τον δημιούργησε: κάποιες φορές παραμένει ένας σύντροφος ζωής' κάποιες φορές "φορτώνεται" τις ηττες που προκαλούν οιενοχλήσεις της ζωής στον ιδιοκτήτη του, και του λέγεται με αγένεια ότι δεν υπάρχει ή ότι θα ήταν μια ανακούφιση εάν δεν υπήρχε. Τον περισσότερο μοιράζεται την απρόβλεπτη ζωή του αρκουδιού του μικρού παιδιού: όταν τον χρειάζεται τον τραβά με βιασύνη έξω από το χώρο ανάπαυσής του, τον αγκαλιάζει ή τον κακομεταχειρίζεται, και όταν τελειώσει η καταιγίδα, τον παραμελεί όπου τύχει να βρίσκεται.» (σελ. 202-203)

«Προτείνω ότι ο Θεός ως αναπαράσταση ενός μεταβατικού αντικειμένου χρησιμοποιείται από τα παιδιά για να διευθετήσουν τις αναπόφευκτες αποτυχίες των

γονιών τους, ...αλλά ως ένας προσωπικός σύντροφος (που κάποιες φορές του λένε ότι δεν υπάρχει) ανήκει στην ‘ανείπωτα ιδιωτική’ πλευρά της ανθρώπινης εμπειρίας όπου είμαστε ανίατα μόνοι» (σελ. 204)

«...‘το σημαντικό σχετίζεσθαι και επικοινωνείν είναι σιωπηλό’. Συμφωνώ με τον Winnicot και προτείνω ότι ο προσωπικός Θεός κάθε ανθρώπου έχει τη δυνατότητα να παρέχει ‘σιωπηλή επικοινωνία’ αυξάνοντας έτσι την αίσθηση της πραγματικότητάς μας» (σελ. 205)

Rizzuto, Ana-Maria, God in the Mind. The Psychodynamics of an unusual relationship

«...η λειτουργία του πιστεύειν. Είναι μια απαραίτητη και αναγκαστική λειτουργία που οργανώνει την κατανόσή μας για την πραγματικότητα σε συνδυασμό με την αίσθηση του εαυτού μας και τις συγκρούσεις του και τις άμυνές του. Είναι παρούσα στις δομές της αντίληψης και στις ασυνείδητες διαδικασίες του μυαλού. Η λειτουργία του πιστεύειν οργανώνει τις προσωπικές πεποιθήσεις με βάση τις ερμηνείες των σωματικών εμπειριών ικανοποίησης ή πόνου, τις συναισθηματικές συναλλαγές με άλλους και την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Οι πεποιθήσεις που απορρέουν από την ερμηνεία των προσωπικών γεγονότων γίνονται μέρος της αυτοαντίληψης και της δομής του εαυτού. Ο μετασχηματισμός των προσωπικών πεποιθήσεων, όπως ξέρουν οι ψυχαναλυτές τόσο καλά, 'προϋποθέτει μια διαδικασία μετασχηματισμού του εαυτού, μια αναμέτρηση των συνειδητών και ασυνείδητων φρονημάτων για τον εαυτό, ώστε να τροποποιήσει τις πτυχές της αυτό-ταυτότητας που είναι εξαρτημένες σε πολύ μεγάλο βαθμό από συγκεκριμένες πεποιθήσεις' (Rizzuto, «Believing and Personal Religious Beliefs: Psychoanalytic Considerations», in *Psychoanal. Contemp. Thought*, 25: 27-54, p.461).

αυτή η κατανόηση της αυτό-οργανούμενης λειτουργίας της πίστης υποδηλώνει ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι μια συγκεκριμένη πτυχή μιας γενικής λειτουργίας. Επιλέγουμε να πιστεύουμε από τη θρησκεία που έχουμε συναντήσει τα στοιχεία που έχουν ενσωματωθεί στον εαυτό μας. Απορρίπτουμε εκείνα που δεν είναι συμβατά με αυτό που νιώθουμε και πιστεύουμε ότι είμαστε. Ως εκ τούτου, η θρησκεία ή η απουσία της δεν αποτελεί ένα ξεχωριστό πεδίο το ανθρώπου αλλά ένα αναπόσπαστο τμήμα ενός προσωπικά οργανωμένου συστήματος πίστης που οργανώνεται δυναμικά από τον αναπτυσσόμενο εαυτό. Δεν είναι δυνατό να ξεμπλέξουμε τις ίνες της θρησκευτικής πίστης ή απιστίας από το ύφασμα του εαυτού. ...Η αντικατάσταση της λέξης θρησκεία από την πνευματικότητα σηματοδοτεί μια αλλαγή στην ψυχολογική αντιμετώπιση των ιερών πραγματικοτήτων. Η Θρησκεία, με την ετυμολογική της ρίζα στη σύνδεση (στα Λατινικά *re-ligare*), επισημαίνει μια προσωπική σχέση με το Θεό ή τους θεούς. Η

προσοχή εστιάζεται στη θεότητα. **Η θρησκεία είναι θεοκεντρική. Η πνευματικότητα είναι επικεντρωμένη στο υποκείμενο και την εμπειρία.** Η πνευματικότητα αναζητά τρόπους συγγένειας με τις ιερές πραγματικότητες που ταιριάζουν στις εμπειρίες του ατόμου και της κοινότητας για αυτές τις πραγματικότητες» (σελ. 42-43)

Robert Coles, The Spiritual Life of Children

...Η καρδιά της έρευνας- η καρδιά αυτού του βιβλίου- αποτελείται από τέτοιες συζητήσεις, δωδεκάδες και δωδεκάδες από αυτές, που έγιναν σε αυτή την χώρα και σε άλλες χώρες, με χριστιανόπουλα, μουσουλμανάκια, εβραϊόπουλα, και με παιδιά με λιγότερο ενδιαφέρον για τη θρησκεία αυτή καθ' εαυτή από ότι για το είδος του πνευματικού συλλογισμού, που και πολλοί από εμάς είχαν, άσχετα από τις αγνωστικιστικές ή ακόμη και αθεϊστικές μας τάσεις.» (σελ. 35-36)

«Οι ερωτήσεις που έκαναν ο Τολστόι και ο Γκωγκέν... (Από πού ερχόμαστε; Τι είμαστε; Πού πάμε;), είναι οι αιώνιες ερωτήσεις που κάνουν τα παιδιά πολύ πιο έντονα, ακατάπαυστα, και ανεπαίσθητα από ότι φανταζόμαστε κάποιες φορές. Έχω προσπαθήσει να ακούσω προσεκτικά μέχρι τέλους παιδιά με ποικίλα εθνικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά υπόβαθρα, ώστε να μας δώσουν πιθανώς μια ιδέα του τι σημαίνουν οι παγκόσμιες ερωτήσεις για αυτά, μέσα σ' όλη τους την ποικιλομορφία», (σελ. 37)

C. Ellis Nelson (1996): FORMATION OF A GOD REPRESENTATION, Religious Education: The official journal of the Religious Education Association, 91:1

«Πιθανώς θα βοηθούσε αν αλλάζαμε τη γλώσσα από τον γενικό όρο ‘αντικειμενοτρόπες σχέσεις’ σε ‘νοητικές εικόνες’, αφού το ενδιαφέρον μας είναι για την εικόνα που διαμορφώνεται στο μυαλό ως αποτέλεσμα σχέσης με άλλους. ... ξέρουμε ότι εσωτερικεύουμε μια εικόνα ενός ανθρώπου με όρους που προσδιορίζονται από τη σχέση μας μαζί του. Επιπλέον, μπορούμε να περιγράψουμε την εικόνα που έχουμε για έναν άνθρωπο με αξιοσημείωτη σαφήνεια. ... Αυτό που έχει σημασία είναι η νοητική αναπαράσταση, τι δημιουργεί κάποιος ή φαντάζεται ως αποτέλεσμα της σχέσης με το αντικείμενο. Η νοητική αναπαράσταση έχει δυναμική’ δηλαδή, επηρεάζει τις αντιλήψεις, πεποιθήσεις και τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου.

Οι ‘νοητικές εικόνες’ μπορεί να είναι ένας καλύτερος όρος για την εξήγηση που δίνουμε στο πώς ο θεός αναπαρίσταται στο μυαλό κάποιου. ... μια νοητική εικόνα περιλαμβάνει ένα σύνολο συναισθημάτων, η πηγή των οποίων μπορεί να είναι εν μέρει ασυνείδητη, τα οποία χρησιμοποιεί κάποιος για να περιγράψει έναν άνθρωπο ή μια οντότητα που έχει δημιουργήσει στο μυαλό του. **Είναι γι’ αυτό το λόγο που μια εικόνα του θεού είναι πιο σημαντική για τη θρησκεία από μια ακαθόριστη δήλωση για την άποψη κάποιου όπως η ‘πίστη’.** ... Η ‘βασική εμπιστοσύνη’ μπορεί να οδηγήσει στην πίστη στο θεό, αλλά δεν μας παρέχει μια εικόνα του θεού.» (32-33)

«Μια πρώιμη εικόνα Θεού δημιουργείται από τα νήπια μέχρι το τέλος του τρίτου τους χρόνου. Αυτή η πρωτόγονη εικόνα του Θεού διαμορφώνεται για να ικανοποιήσει ψυχολογικές ανάγκες της διαμόρφωσης του εαυτού τους, και αντανακλά την εμπειρία τους με όσους τα φροντίζουν. ... Κατά τη διάρκεια των πρώτων επτά ή οχτώ μηνών το βρέφος έχει εμπειρίες σωματικής φύσεως από αυτούς που το φροντίζουν, όπως το τάισμα, το μπάνιο, το κράτημα, το κοίταγμα στο πρόσωπο της μητέρας, το άκουσμα ήχων και μουσικής. Εμπειρίες αυτού του τύπου συνεχίζουν καθ’ όλη τη διάρκεια της

βρεφικής ηλικίας και διατηρούνται ως αναμνήσεις. ...Αυτές οι πρώιμες εμπειρίες διαμορφώνουν μια συναισθηματική βάση πάνω στην οποία μια συγκεκριμένη εικόνα Θεού μπορεί να χτιστεί. Αυτές οι εμπειρίες της βρεφικής ηλικίας συνεχίζουν στην παιδική ηλικία και διατηρούνται, συχνά ασυνείδητα... Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου [7-15 μηνών] όταν το βρέφος αναπτύσσει μια αίσθηση του εαυτού ως ξεχωριστού από τους άλλους ανθρώπους, δεν υπάρχει καμία συνειδητή εικόνα Θεού. Η αλληλεπίδραση του βρέφους με τους γονείς, όμως, δημιουργεί τα συναισθήματα (συναισθηματικά φορτισμένες συμπεριφορές ή διαθέσεις) από τα οποία θα αναδυθεί μια εικόνα θεού.» (σελ. 33-34)

«Η εικόνα του Θεού που έχει ένας άνθρωπος είναι πιο σημαντική από την πίστη στο θεό. Η 'πίστη στο θεό' είναι μια συμπεριφορά θεμελιωμένη ψυχολογικά σε ένα αίσθημα εμπιστοσύνης, το οποίο ένας άνθρωπος μπορεί να συνδέσει με το θεό μιας συγκεκριμένης θρησκείας. Μια εικόνα του Θεού έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που υπάρχουν σε δυναμική σχέση με τον εαυτό. ..Κατά ένα αξιοσημείωτο βαθμό η Βίβλος είναι αυτής της φύσεως' διότι υπάρχει λίγο αφηρημένο υλικό στη Βίβλο για τη θρησκεία αλλά πολλά για το πώς ο Θεός έδρασε σε σχέση με συγκεκριμένες καταστάσεις στη ζωή των ανθρώπων που αναφέρονται στην ιστορία. ...«Κατά τη διάρκεια ή προς το τέλος του δεύτερου μισού του τρίτου χρόνου τα νήπια αναπτύσσουν μια εικόνα του Θεού την οποία μπορούν να περιγράψουν. Αυτή η εικόνα θα γίνει πιο ξεκάθαρη καθώς μεγαλώνουν προς την ηλικία των έξι. ...Η εικόνα του θεού που δημιουργούν τα νήπια μεταξύ των δεύτερων και τρίτων γενεθλίων τους διαφέρει από άλλα αντικείμενα που εσωτερικεύουν. Η εικόνα του θεού δεν είναι στατική. Είναι ένα εσωτερικό αίσθημα που επηρεάζει τις ιδέες τους για τον κόσμο και τη συμπεριφορά τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι η εικόνα του θεού είναι κάτι που τους αρέσει. Κάποια νήπια αντιπαθούν ή είναι αδιάφορα προς την εικόνα τους για το θεό. ...Όπως και η συνείδηση, με την οποία μπορεί να συγχωνευτεί η εικόνα του θεού σε ένα-δυο χρόνια, η εικόνα του θεού είναι μια εσωτερική πραγματικότητα που το παιδί δεν μπορεί να αγνοήσει. Είναι η μόνη πραγματικότητα εντός του εαυτού που ξέρει τα πάντα για τον εαυτό και έχει σχέση με όλα τα προβλήματα και τα συναισθήματα του εαυτού. ...Η περίοδος από τα τρία περίπου μέχρι τα έξι είναι κρίσιμης σημασίας, καθώς η εικόνα του θεού που έχει το παιδί είναι ακόμη σε εμβρυϊκό στάδιο. Σε αυτό το χρονικό διάστημα η εικόνα του θεού γίνεται πιο ξεκάθαρη και ακριβής.» (σελ. 37)

Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg,

«το ξεχωριστό ενδιαφέρον του Piaget ήταν η διανοητική ανάπτυξη, αλλά δήλωσε ξεκάθαρα ότι η νοημοσύνη λειτουργεί και στις δύο περιοχές της ζωής. Στην πραγματικότητα, πίστευε ότι οποιοσδήποτε διαχωρισμός των δύο περιοχών είναι τεχνητός. **Δεν μπορεί να υπάρξει καμία νόηση χωρίς συναίσθημα και κανένα συναίσθημα χωρίς νόηση** (Jean Piaget, Six Psychological Studies, 1967).

Ποιά, λοιπόν, είναι η σχέση μεταξύ των δύο; Για να το θέσουμε απλά, το συναίσθημα κινητοποιεί τις λειτουργίες της νόησης και η νόηση δομεί τις λειτουργίες του συναισθήματος. ...Η ανθρώπινη αλληλεπίδραση ή προσαρμογή ... χαρακτηρίζεται από την ένεργή μας αναζήτηση για τμήματα του περιβάλλοντός μας με τα οποία θα αλληλεπιδράσουμε. Σε αυτή τη διαδικασία, το ενδιαφέρον παίζει έναν κεντρικό ρόλο. Κάτι στο περιβάλλον τραβάει την προσοχή μας και παρακινεί το ενδιαφέρον μας. **Το ενδιαφέρον βιώνεται ως συναίσθημα. Νιώθουμε παρακινημένοι να αναζητήσουμε σχετικά με κάτι εκεί έξω.** ...Η μπορεί να κινητοποιούμαστε να εξερευνήσουμε κάτι εντός του εαυτού μας... εάν δεν νιώθαμε την έλξη για τα νέα ερεθίσματα, δεν θα κατευθύναμε τις εμπρόθετες και νοητικές μας διαδικασίες σε αυτή την πλευρά του περιβάλλοντος. Ένας άνθρωπος που είναι συναισθηματικά αποκομμένος δεν μπορεί να λειτουργήσει νοητικά. Το συναίσθημα, όμως, δεν θα μπορούσε να βιωθεί ως αίσθημα ή συγκίνηση εκτός εάν του αποδοθεί νόημα από μια νοητική δομή ...τι είναι η ηθική κρίση εάν όχι μια νοητική δομή του πως **νιώθουμε** ότι πρέπει να συμπεριφερόμαστε σε άλλους και πώς πρέπει οι άλλοι να μας συμπεριφέρονται;» (σελ. 38-39)

“...Η άσκηση της ηθικής κρίσης είναι μια νοητική διαδικασία που μας επιτρέπει να αναλογιστούμε τις αξίες μας και να τις ταξινομήσουμε σε μια λογική ιεραρχία.” (σελ. 46)

...η άσκηση της ηθικής κρίσης δεν περιορίζεται σε μερικές σπάνιες στιγμές στη ζωή' είναι αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας της σκέψης την οποία χρησιμοποιούμε

για να βγάλουμε νόημα από τις ηθικές συγκρούσεις που προκύπτουν στην καθημερινή ζωή. ...«Κανείς δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι ένα μικρό παιδί ασκεί ηθική κρίση. Δεν θεωρούμε ένα δίχρονο υπεύθυνο για τις πράξεις του με τον ίδιο τρόπο που θεωρούμε ένα μεγαλύτερο παιδί. Ξεκάθαρα αναγνωρίζουμε ότι πολλές από τις ενέργειες ενός δίχρονου δεν γίνονται με σκοπό να βλάψει, και παρόλο που διαμορφώνουμε τη συμπεριφορά του μέσω του επαίνου και της επίπληξης, δεν το κρίνουμε ως ‘σωστό’ ή ‘λάθος’. ...Από μια αναπτυξιακή σκοπιά, λοιπόν, τα παιδιά μαθαίνουν για τους κανόνες της σωστής συμπεριφοράς πριν να έχουν την ικανότητα να κατανοήσουν τη σημασία τους. ...η ανάπτυξη της ικανότητας **να αναλαμβάνουν ρόλους**: η ικανότητα ‘να αντιδρούμε στον άλλο σαν κάποιον που μοιάζει με τον εαυτό και να αντιδρούμε στη συμπεριφορά του εαυτού στο ρόλο του άλλου (L. Kohlberg, Stage and Sequence: the Cognitive-Developmental Approach to Socialization, in Handbook of Socialization Theory and Research, 1969). Η ικανότητα να παίρνουμε το ρόλο ενός άλλου ανθρώπου είναι μια κοινωνική δεξιότητα που αναπτύσσεται σταδιακά από την ηλικία περίπου των έξι και αποδεικνύεται σημείο καμπής στην ανάπτυξη της ηθικής κρίσης.

Εάν δεχτούμε **τον ορισμό του Kohlberg για την ηθική κρίση ως το ζύγισμα των απαιτήσεων των άλλων έναντι των δικών μας**, είναι αυτονόητο ότι μόνο όταν το παιδί μπορεί να αναλάβει το ρόλο του άλλου, και να αντιληφθεί ποιά είναι η απαίτηση του άλλου, μόνο τότε μπορεί να ζυγίσει τη δική του απαίτηση έναντι της απαίτησης του άλλου» (σελ. 48-49)

«...ο Farmer (‘Religious experience in childhood: a study of adult perspectives in early spiritual awareness’, Religious Education 87, 1992, pp. 259-268) τονίζει πως όση διύλιση και ανάμειξη των νοητικών θεωριών του Piaget, του Kohlberg ή του Erikson κι αν κάνουμε δεν έρθουμε πιο κοντά στην κατανόηση της θρησκευτικής γνώσης. Το λάθος είναι στη λανθασμένη φιλοσοφική κατηγοριοποίηση. Η πνευματική ή θρησκευτική γνώση είναι πολύ διαφορετική από τη γνώση τεκμηριωμένων πληροφοριών, ή θεωρητικό προβληματισμό για τη θρησκεία. Είναι πολύ περισσότερο σαν άμεση αισθητηριακή συνειδητοποίηση.

Πρέπει να ξεχωρίσουμε ανάμεσα στο να έχει ένας άνθρωπος ‘πιο επαρκή ηθική κρίση’ και το να είναι ‘ένας πιο ηθικός άνθρωπος’. Η θεωρία εξηγεί πώς η κρίση

των ανθρώπων αναπτύσσεται και υπονοεί πως όσο πιο επαρκή κρίση έχει κάποιος, τόσο μεγαλύτερο δυναμικό έχει να δράσει ηθικά σε συγκεκριμένες δύσκολες συνθήκες ηθικής σύγκρουσης. Μολαταύτα, παραμένει μια ανοιχτή εμπειρική ερώτηση σε ποια έκταση ηθικοί παράγοντες βασισμένοι σε αρχές πράγματι δρουν με βάση τις αρχές τους. ...Ο Kohlberg ισχυρίζεται ότι με μια άλλη έννοια είναι ανάρμοστο να επεκτείνουμε τη θεωρία των ηθικών σταδίων σε μια αξιολογική κρίση του ποιος είναι καλύτερος άνθρωπος.» (σελ. 90-91)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδελφή Μαγδαληνή, *Συνομιλίες με παιδιά. Μεταδίδοντας την πίστη*, εκδ. Ιεράς Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής Τιμίου Προδρόμου, Έσσεξ Αγγλίας, 2008⁴

Allport, Gordon, W., *Το άτομον και η θρησκεία του. ψυχολογική Ερμηνεία*, εκδ. Χριστιανικής Ενώσεως Εκπαιδευτικών Λειτουργών, Αθήναι 1960.

Βάρελης, Θ., *Η Ανάπτυξη της Θρησκευτικότητας του Παιδιού στη Σχολική ηλικία. Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση στο πλαίσιο της Σχολικής Αγωγής*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2000

Γρηγορίου Νύσσης, *Περί των Νηπίων που Φεύγουν Πρόωρα από την Παρούσα Ζωή*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Αρχιμ. Παγκρατίου Μπρούσαλη, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1992³.

Coles Robert, *The Spiritual Life of Children*, Houghton Mifflin Company, Boston 1990

Crain, W., C., *Theories of Development*, Prentice-Hall, 1985, chapter 7, "Kohlberg's stages of moral development", σελ. 118-136.

Dolto, Françoise, *Τα Ευαγγέλια και η πίστη. Ο κίνδυνος μιας ψυχαναλυτικής ματιάς*, σειρά Ψυχαναλυτικά, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2002

Elkind, D., *Οι ρίζες της Θρησκευτικότητας στο παιδί*, Ψυχής Δρόμοι, τευχ. 1, Ιουν. 2011

Ερμπινέ, Ετιέν-Μπισνέλ-Μαρί Κλερ (επιμ), *Η Χαραυγή Των Αισθήσεων. Οι Αισθητηριακές Αντιλήψεις Του Εμβρύου Και Του Νεογέννητου*, συλλογικός τόμος, εκδ. Ράππα/Κέδρος, 2004

Goldman, Ronald, *Religious thinking from childhood to adolescence*, εκδ. Routledge & Kegan Paul, London 1964.

Ferrari Michel & Okamoto Carol M., *Moral development as the personal education of feeling and reason: from James to Piaget*, *Journal of moral education*, 32 (2003) 4, 341-355

Hay, David and Nye, Rebecca, *The Spirit of the Child*, revised edition by Jessica Kingsley Publishers, 2006²

Ιωάννου Σιναΐτου, *Κλίμαξ*, εισαγωγή, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια, πίνακες Αχ. Ιγνατίου, εκδ. Ιεράς Μονής Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής 1986³.

Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Περί κενοδοξίας και όπως δει τους γονέας ανατρέφειν τα τέκνα*, ΕΠΕ 30, 620-700

--, *Περί παιδων ανατροφής*, ομιλία ΚΖ', PG Migne 63, 763

Καψάλης, Αχιλλέας, Γ., *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, σειρά Παιδαγωγική και εκπαίδευση, αρ. 6, εκδ. Αφων Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005³

Koenig, Laura B. & McGue, Matt (2011): *The Behavioral Genetics of Religiousness*, *Theology and Science*, 9:2

Kohlberg, Lawrence, *Essays on Moral Development, vol. II*, Harper & Row, San Francisco 1984.

Κορναράκης, Ι., Κ., *Εγχειρίδιον Ποιμαντικής Ψυχολογίας*,

Κουλόμζιν, Σ., *Το Ορθόδοξο Βίωμα και τα Παιδιά μας*, σειρ. Ελληνική Παιδεία και Ζωή, αρ. 7, εκδ. Ακρίτας, 2000.

Κουφογιάννη, Πανωραία, Θ., *Ορθόδοξη πίστη και επιστημονική ψυχολογία. Σε αναζήτηση της ακεραιότητας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2007

--, *Η συμβουλευτική ψυχολογία στη χριστιανική αγωγή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2001

--, *Εκπαιδύοντας θεολόγους στη Συμβουλευτική και τη συμβουλευτική ψυχολογία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2009

Κρουσταλλάκης, Γεώργιος, Σ., *Διαπαιδαγώγηση. Πορεία ζωής. Θεωρία και πράξη της αγωγής του νέου ανθρώπου*, Αθήνα 1995

Ματσαγγούρας, Ηλίας, Γ., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Η Σχολική Τάξη. Χώρος-Ομάδα-Πειθαρχία-Μέθοδος*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2004.

Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Ο Θεός έρωσ κατά τόν άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ*, μηνιαία έκδοση της Ιεράς Μητροπόλεως Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2013, ΤΕΥΧΟΣ: 206,
http://www.parembasis.gr/2013/13_09_12.htm

--, *Το Πρόσωπο στην Ορθόδοξη Παράδοση*, εκδ. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), 2005⁴

--, *Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία. Πατερική Θεραπευτική Αγωγή*, (1) εκδ. Ιεράς Μονής Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), 2004⁸.

Μοντεσόρι, Μαρία, *Το μυστικό της παιδικής ηλικίας*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1954

Μπόλμπυ, Τζων, *Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών*, σειρά Ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη για το παιδί και τον έφηβο, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995

Nelson, C. Ellis (1996): *Formation of a God Representation*, Religious Education: The official journal of the Religious Education Association, 91:1

Nelson, M., James, *Psychology, Religion and Spirituality*, publ. Springer, 2009

Πανοπούλου-Μαράτου, Όλγα, *Παιδί, επιστήμη και ψυχανάλυση. Οι διαδρομές του Jean Piaget*, σειρά Ψυχανάλυση, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1998

Παρασκευόπουλος, Ιω., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*, τ. 1 προγεννητική περίοδος-βρεφική ηλικία, Αθήνα 1985

Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., *Εξελικτική ψυχολογία, Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*, τ. 2, εκδ. Αθήνα 1985

Πασσάκος, Κων/νος, Γ., *Το πρόσωπο στην πορεία του γίνεσθαι. Τα θεμελιώδη της ψυχολογίας της προσωπικότητας*, Αθήνα 1997

Περσελής, Εμμανουήλ, Π., *Πίστη και Χριστιανική Αγωγή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005

--, *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής. Erik H. Erikson και Jean Piaget*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2000

--, *Κατήχηση και Παιδεία. Μελετήματα Χριστιανικής Θρησκευτικής Αγωγής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2003.

Πνευματικός, Δ., *Η Ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Διατριβή για την απονομή Διδακτορικού διπλώματος, Θεσσαλονίκη 1993

Ratcliff, D., (Snr ed.), *Children's Spirituality. Christian Perspectives, Research and Applications*, συλλογικός τόμος, εκδ. Cascade Books, 2004

Reimer, J., Pritchard-Paolitto, D.,-Hersh, R., H., *Promoting Moral Growth. From Piaget to Kohlberg*, εκδ. Waveland Press, Illinois 1983².

Ρεϊμόν-Ριβιέ, Μπερτ, *Η κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού*, σειρά Σύγχρονη Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001

Rizzuto, Ana-Maria, "God in the Mind. The Psychodynamics of an unusual relationship", *The Annual of Psychoanalysis: Spirituality and Religion. Psychoanalytic Perspectives*, eds. Jerome A. Winer and James William Anderson. Catskill, Mental Health Resources. 34-35:24-46.

--, *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*, εκδ. The University of Chicago Press, 1979

Salkind, Neil, J., *Θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης*, σειρά Παιδαγωγικά, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, αρ. 3, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005¹²

Saroglou, V., *Psychology of Religion and Culture*, Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)

Σατίρ Βιρτζίνια, *Πλάθοντας ανθρώπους*, σειρά Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρωπίνων Σχέσεων, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1989

Σαχάρωφ, Σωφρονίου, Αρχιμανδρίτου, *Η Ζωή Του ζωή μου*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσ/νικη, 1996^β

Σμαραγδά-Τσιάντζη, Μ., *Αγωγή της προσχολικής ηλικίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1998

Σταυρόπουλος, Α. Μ., *Η θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού. Ψυχολογική προσέγγιση*, 1988

Χρονόπουλος, Νικ., Β., *Η θρησκεία κατά τον S. Freud*, περ. «Κοινωνία», έτος ΜΘ', Ιουλ-Σεπτ. 2006, τευχ. 3, σελ. 229-239

Winnicott, D., *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1976

--, *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000

<http://el.wikipedia.org>, όπου βρίσκεται το λήμμα 'Θρησκευτικότητα' - Πηγές: Σ. Κ. Τσιτσιγκου, *Η Ψυχολογία τής Θρησκείας*, εκδ. TREMENDUM, Αθήνα 2011, β' έκδ.